

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (156) март-апрель 2011 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳломню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2011

ГУРТУЛАНЫ Салих

ЁКСЮЗЛЕ ЖУЛДУЗУНУ САРЫНЫ

Роман

Биринчи китабы

I

Кириши

– Къоркъма, къызым, хар адам да туберигине тубемей ёлмейди, – деди 1921 жылда кюнлени бир кюнюнде анасыны гитче эгечлеринден бири Нюржан Къарача, къююнуна башчыгын къысып, имбашларындан энишгерек озгъан чашчыгъан бир хычыуун сылай, кеси да кёз жашларын тыялмай, туурагъа кюн элпегирек жарытып тургъан жаз агъачха, тёшле башларына чаллыкълагъа, тёбенирекде энди орнала келген Къасым Къабакъга къарамы кетип, терен сагъышлы. – Адам туугъанынлай окъуна аны къадары мангылайына жазылып къалады, Хар адамны да болады жакъчысы. Ёксюзню кесин къююп къоймайды ол Аллах буюргъан жакъчы. Кёкде Ёксюзле Жулдузу бла Жан Жулдуз, Жерде – Даулет бла Дауче сакъдыла жаны барлагъа. Сени да барды аллай жакъчынг – Ёксюзле Жулдузу, майна, къарачы, – деп кюнлюмню кёргозтдю.

Аны, Нюржанны айтханы кертиге ушап къалды. Ёксюзле Жулдузу эди бу адамны къадарыны жол башчысы. Бешжыллыкъ заманындан башлап. Андан сорагъы жашауу – тюшо, тюню да – аны туурасындадыла. Аны ююнюдю бу тиширыуну, сёзюне ёлген таулу къатынны сууалын алай уста билип, керек кюнде, жангылмай-шашмай, жамауатха айтыргъа боллугъу. Ма бу жолча...

...Кече, несин да унутуп, къалкъыгъан кибик этсе Къарачач, аны бла бирге мен да солуйма. Башха заманлада уа кёзюмю да къысмайма, ёксюз ёсген Къарачачны дайым да туурада тутар ючю. Ол жилигъанда – жилийма, бир бирледе, аны ачыууна тёзалмай, кёкден жауун болуп, къар, буз болуп да тюшюп турама Жерге. Къарачач болгъан жерге артыкъ да бек сакъма. Аны биргесине азиялада сургюн къыйынлыгын да сынадым, кавказлыла юйренмеген исси кюнде аны биргесине кюйдюм, бишдим... Артха къайтып келген къууанчны да аны биргесине этдим. Алай, къайтып жерине келген этгенликге, кёзлери жарымадыла – алыкъа ала Бексолтан кетген жолдадыла. Хо да, несин айта турама – аны жашауу битеу да туурамдады,

окугуз бир сиз да...

Жашауун ол манга ышаннганы кибик, аны хапарын, кьошмай-кьоратмай, азайтмай-семиртмей, сизге айтама. Юзюк-юзюк. Аланы, бу юзюклены, бирге тийишдирирге уа сизге тюшерикди. Кыйналсагыз да, эринмегиз. Эрикмегиз. Жашауу ХХ жюзжыллыккыны кыйын кезиулерине тюшген таулу тиширыуну – эгечни, юй бийчени, ананы, кыйын кызыны, келинни – бир кыйынлыккыга да бойсунурга унамагъан, бюкдюргемен кьадарыны сарынына.

Тынч кезиую болуп да билмейме. «Доп» деп, жерге бир зат тюшгенча тауушха окьюна элгене жашагъан жанына биз да кьурман болайыкь. Мен, сизни билмейме, кесим а кьурманма анга – кертилигине, намысына, тёзомоне, миллетини бетин сакьлагъанына, тиширыуну намысы бла кишини да ойнатмагъанына...

Окьюгуз. Кёрююз кесигиз... Хапарын сизге мен – Ёгеле жулдузу – айтама...

...Бу эрттенликде да, 1957 жылда Орта Азиядан кыйтхан жылдан бери да, эрттен намазын унутмагъанча, унутмай этип туруучу жумушуна тебирер кыйгыда, Кьарачач танг кьарангысында, уянган этип, кьобаргъа уа эринип турады. Намазгъа эрттен сайын кылай уюп туруучу эсе да, бахча кыйырында сабийлерини аталары 1940 жылда, Уллу Ата журт уруш аллы жылда, зыгытланы ол заманнга юч сабийли болгъан Кьарачачха тутдуруп, кеси кюлу бла орнатып кетген тёрт алма терекге да кьарамы бла тюз да алай уюп, ала бла ушакь этиуно сагышындады.

Ол эди Кьарачаны намазы бла бир сыйлыккыда жүрютген адети. Ушакь. Терекле бла ушакь – жашаууну юсюнден, сабийлерини юслеринден. Азмыды, айтырдан болса. Жыйырма жетижыллыккында сабийлерини аталарын урушха ашырып, бюгюннге дери да ол кетген жары кьарап, сакьлап тургъан кьатынны уа айтыр заты болмай амалы жокьду Кюн сайын да жангы хапар айтып турса да, тауусулмазлыкь сарын. Аны, сабийлерини аталары Бексолтанны кеси бла ушакь этгеннге санап.

Ма бу эртени да алай башланырыкьды.

Айхай, арт жыллада кеси сюегенча терк баралмайды. Тёрттахан болуп, кеси айтычулай, эки кьолтукь тыяккыга жалынчакь болуп кьалды бир байтамал жерчикде жан сюегин сындырып. Ол жыл санда аны жарып, темир кьадау салыргъа амал жокь. Кеси сингир кыйнап, сынтыл болма кьойгъандан башха амал жокьду, деп дохтурла алай айтып кьойгъандыла. Энди ол кьолтукь тыяккыла бла жүрюйдю...

Бир заманда, танг ылызмыда, болгъанны темир тауушха алдырып, элни ол жангыз орта орамы бла ёрге, Огъары Кьабакь табалагъа танкала, ичлери аскер кийимли жаш адамларын тыкь толу аскер мешинала, Кьарачаны жолгъа жууукь ишленген бир кьатлы юйчюнюно кьабыргъаларын титирете, барадыла. Ол 2005 жыл октябрь айда болады.

Къачан эсе да бирледе кьулагъына тюйрелип кьалгъан ол эриши дауур не болгъанын кёрюрге ашыгып, Кьарачач ундурукь кьулакьлагъа сюеп кьоюучу кьолтукь тыяккыларын кьармап, излеп башлады. Ол аланы да табып, ёрге да кьобуп, терезеге кьаплангынчы иги кесек заман озду. Алай, чайыр жол да ынычхай болур бу кьадар темирни кётюралмай дерча, аскер

мешинала жолну толтуруп, гюрюлдеп-гюрюлдеп, ёрге, кёлден ычхыннган череклей, юзюлмей барадыла.

Къарачачны кёз туурасына 1942 жылны бу заманы сурат болуп чыгып кълды. Ол жыл немислие Къабарты-Малкъаргъа кирген жыл эди.

Ол заманда алай, элни ичи бла ёрге, ариу кёксюл кийимли атлы аскерле, аладан алгъарагъ а – юч чархлы мотоциклчиле озадыла. Хар биринде юч немисли. Бири мотоцикли элтеди, экинчиси – аны артында, къолунда автоматы бла сакъ олтуруп, жан къюбюрчегинде уа – аллына пулемётну да орнатып, – дагъыда биреулен. Ол заманда мынча мешина болгъанды деп эсине келтиралмайды.

Бу дауур 1941 жылдан бери сабийлерини аталарын сакълап жашагъан таулу тиширыну таза да элгендирди. Энди сабийлерине угъай да, аладан туугъанлагъа да къоркъду.

Кесин билип, Къарачач быллай атаргъа унамагъан тангны сынамагъанды. Бахча къыйырында бир жашы жашайды. Аны «Минги тау» журналда чыкыгъан поэмасын окъуй кетип жукълагъан эди. Халал атасына атагъан поэма эди ол. Онг къол жингиригин тёшекге тиреп къобаргъа кезеннгенлей, журнал жерге тышдю да, терезеге жанлап, жолгъа къарардан алгъа ол журналны къюбюрге букдудруп амал изледи.

Терезеден бир аз къарагъандан сора, муну аякълары кълтырап башладыла. Алайда оюлуп жыгъылыргъа къоркъуп, танг къарангысында къюбюр къатына жанлап, анга къолтукъ тыякъларын сюеп, кеси уа къюбюрню юсюнде чемоданнга тынып, бирси терезеге – тёрт алма терегине къараучу терезеге – жуукълашып, аланы эрттен ауаналарына къарап, бир аз сюелди.

«1942 жылда келгенле немис аскерле эдиле. Была уа, бу танг ылызмыда келе тургъанла, кесибизникеле болсала керек. Не болгъан болур, ярабий. Биягъы бир къыйынлыкъ келмеги эди адамларын алайсыз да тынгысызлыкъда тутхан къыралгъа»

Бу оюмла акъылына келип, тёбен юйде кымылдагъан кёорюнмегенден сора, тыякъларын акъырынчыкъ алып, я Аллах, кесинг билесе этеринги, адам ачыу сынатма манга, энди была артымда кълсынла, деп, сабийлерине, туудукъларына тилек эте, ундуругъу таба атлады. Жерине жангыдан тыянды. Журнла да къолунда.

«Не болгъан болур? деген сорууна жауап да бар эди. Болгъан да этген эди бир иш. Алай, тышындан чабып угъай, кесибизни ичибизде...

Аны юсюден да жазылыргъа болур башха китап...

1

Келирге унамайды тынчылыкъ, кёл токълукъ, рахатлыкъ Тытырташ элге. Кертиликни, ариу ауазны, жашлыкъны къанын чапдыргъан, жаз сезимин тапдырыучу Тытырташны мудахлыгъы энди къондурмайды Къарачачны бетине жарыкъны. Анча жыл озгъандан сора да.

Элни бу халын Къарачач кесини жан къарангылыгъы бла байламлы этеди. «Биреуню дунясы къарангы болгъанлыкъгъа, саулай эл къара кьерге нек керекди?» – деп да келеди Къарачачны кёлоне.

Кесини сакълау къыйынлыгъы элни барыны да бирча къыйынлыгъы болгъан сунады ол. Элни, кёп кълмай, экиден бири, бек азындан 162 юйюр, алыкъа къарасын тешмей тургъанын унутуп къояды. Асыры ауур

жюк эди жангыз жанына бу сакълауу Къарачачны. Ол эди къалгъанланы унутдургъан.

Бир бирде Къарачач кесинден этеди да тергеу. Хар адам да кесини жарсыуун салгъанча алгъа, хар ким да бирча ауругъан жеринден къолун кетермегенча.

Алай болгъанлыкъгъа, Къарачач тырман да кесине этеди: «Мени жюрек къыйынлыкъымы къанат къарасы элге ауана нек атаргъа керекди, мен кесими къадарым ючюн битеу элни терслеген кибик?» деп. Ол да кесини жолгъа къаратхан жюгю хар нени да унутдургъаны ючюндю.

Эл да алай бирни ангыламагъан эл туююл: Къарачачны къадар ююшюн да, битеу элни къадарындан башха этмей, урушдан къайтмай къалгъанларыны да, къысталуу къыйынлыкъыны жандауурсуз ырхысында кёмюлгенлерини сууалларын да унуталмайды эл.

Хыйсап этип къарагъанда, жангыдан эл къурауну, атала тыпырында жангыдан от тиргизауны къууанчында да кесин танытып тургъан мудахлыкъ элни жамауатыны бет суратыды: эки мингден аз атлап халкъ жашагъан элден адам къандан тоя билмеген урушха юч жюз адам кетип, аладан 162 къайтмай къалгъанды. Сюргюн ырхы элтгенле уа къарата болмазламы элине жыйышып, 50 жылдан сора да тынчлыкъ тапмагъан жамауатны артха-артха?

Ол къууумланы да кечиндиреди, къалгъан жамауат бла бирге, Къарачач кесини жюрегинде.

Эсли тиширыу эди ол: не жанындан алып къараса да, анга тюшген жюк асыры ауурду, туугъан-туудукъларына да жетерча...

Къарачачны насыбына жюрегини тыянчакълары бардыла да – сабийлерини аталары орнатып кетген төрт алма терек – ала блады ушагъы; жарсыууну ауурлугъун чапыракълары бла, суу боюнуну мылы хауасын кибик, кеслерине алып къоюучу терекле. Орта Азиядан келгенли да, 1957 жылдан бери де да къой, ала бла ушакъ этмей кюн оздургъанды деп билмейди. Аны сабийлерини аталарыны кеси бла ушакъ этген сунуп.

Бу эрттенликде да этериги алай эди – аланы тюплерине, эки къолтукъ тыягъына да тыянып, барлыкъ эди. Кечени кече узуну элни орта орамы бла ёрге-ёрге, юслери да аскерчиледен толуп, дуняа бла бир чыракъла жандырып, болгъанны къалтыратып-титиретип-тепдирип ёрге-ёрге озмасала. Къайры баргъанларын, нек баргъанларын къайдан билсин – танг белги бергинчи артлары юзюлмеди.

Къуруп кетерик телевизорда 1994 жыл Чеченге баргъан танкаланы кёргенинде да, бир элгенген эди жарлы жаны Къарачачны. Озгъан жашауунда кёргенлерин да туурасына келтирип. 1994 жылда уа кесине 80 жыл болгъан эди Къарачачха. Халал да, Самат да юйюрлери бла келип бир иги олтурургъа деп тургъанлай, Къарачачны жарлы жаны элгенип, къалгъанла да андан онглу болмай, киши да, кеси да аны къайгъылы болмады.

Болгъанны дауургъа алдырып ётген мешинала биягъы несин да унутдурдула. Эндиге дери Уллу Ата журт урушдан сакълагъанын да. Энди жашлагъа бла, аладан туугъанлагъа этеди къайгъы. Сабийлени аталарын энгта да бир изледи, төгерегин-башын къармарыкъ болуп – ол болса, аллай бир къоркъунмаз эдим деп.

Терезесинден къарап, эрттен сайын къатларына, танг аллы жукъуларын бузаргъа къоркъгъанча, шошчукъ келип, табанлары безленип кългъан къллары бла, чыпчыкъ уягъа къатылгъанча, тыншчыкъ сылагъынчы, къарамы бла саламлашыучу тереклени жокълап, аланы орнатып кетгенни сакълауун да буздула ол дауурла...

Къарачахъ кечеси былай узун болуп бир заманда да кърюнегенча болду. Тюбеген а болур эди былай кечелеге. Болса да, быллай ишле бу арт жыллада асыры терк-терк бола башладыла да, андан кърюне болур эди анга алай. 90 жылын аудургъан таулу тиширыууну, игилик сакълауда жашагъан таулу къатынны, тешек жылыуун да, танг аллы жукъу татыуун да сыйрдыла ол дауурла. Санларын кърушдурдула. Кърушдурдула да, жан сюегини тунукъ ачгъыханын да женгип, кърбаргъа кюрешди. Эки аягъын ундурукъдан энишге салындырып, ундурукъ аллында жерге жайылып тургъан гитче тёртгюл кийизчиге салды. Артха бурулуп, биягъында, къайтарып, жастыгъыны тюбюне букъдургъан «Минги тау» журналны бери алды. Кърармай кетип, кълтукъ тыякъларын да тапды. Бахчаны тѳбен жанында Халал жашагъан юйге къарады да, чыракъ жарыкъ кърмедди. Терекле кърардиле болуп сюеледиле.

«Хо да, – деди кеси кесине Кърарач, – ушакъчылары сюеледиле, сабийле да жерлеринде, бир Аллах айтхан болур, эл бла биргебиз. Эл болгъанлай...».

Кесин сабырландырып, алай бутларыны кълтырагъанлары уа тохтамай, ол, чыракъны жандырмай, уллу жашындан туугъан тыш отоуда жукълап эди да, аны да уятыргъа болмай, эки таягъына тыянып, биягъы отоу мойюшге – кюрюру таба тебиреди. Хар атламы бийик жардан энишге атлагъанча кърюне. Журналны терен салыргъады акъылы. Букъдурургъа. Кълтукъ тыякъларын бирем-бирем кърбаргъагъа сюеди да, кюрюрюню юсюнде тургъан чемоданыны башын акъырынчыкъ ѳрге кѳтюрдю да, анда болгъан быстырланы, кърармап-кърозгъап, орун этип, журналны ары салды. Сора, сюегенича, сюелип тургъан таякъларын бирем-бирем бери алып, кълтукъ тюплерине тиреп, кесини ауурлугъун алагъа берип, артха, ундуругъу таба, тебиреди...

...1942 жыл октябрьде да былай элгенип уянган эди Кърарач. Ол кезиуде уа сабийлени аталары урушда, сабийле да – тѳрт, кърыйын анасы Кърыйка да биргесине, кеси да жаш, кърарулу, кюрюнюю да бар. Ол эрттенликде уа танкла жокъ эдиле. Мотоциклле тыхырдап озгъандан сора ѳрге, лесесек таба, ызларындан сатыргъа тѳртюшер-тѳртюшер тохтап, бир ариу кѳксюл шинелле кийген атлы аскерчиле оздула. Кърарачахъ ол кюнледе йтханларына кѳре, ала немислиле жанлы болгъан румын атлы аскерчиле болгъандыла. Кърыйка да уянган эди ол кече.

Кърыйканы да, келини Кърарачны да ол кюнледе эслерине бирча акъыл келди: была, немис аскерле, былайгъа жетдиле эсе, сора бизникиле уа кърыйда болурла? Кърарып салгъан болурла ансы, былай тынч а келаллыкъ тюрююлдюле? Кесибизникилени кърармагъан эселе да, бери келлик жолларын кесгендиле была, баям? Сабийлени аталары? Жашларым?..

Экиси да, бири – сабийлерини аталарын, бири да жашларын эсгерип, тынгылагъанлай кюрюне кълдыла...

Бу жол да жашауу энтта бир кере сынардан болду Кърарачны. Тюз

олсагъатчыкъда быллай акъыл келди башына: темирден, ташдан да къатыды адам; нелени кётюрмейди адам; къалай бир сынаркъа болады адамны жанын?..

...Бир урумгъа тегюп бошайлмагъанлай, белюп-белюп, жашау тарыгъыуларын аманат этиучю тёрт да алма терегине келип, бир бирледе санап тебиресе, керти да алай тюшеди: туугъанындан сора юч жылчыгъы да тюгел толгъунчу анасындан ёксюз къалады; жыл саны келип, къыз сезими жүрегин Тюртюлю ауузну ортасын жырып, болгъанны гюрюлдетип келген Кам сууну къутургъан толкъунларына атханда, ёгелик къадарындан къутулургъа кюрешгени кючлюрек болуп, ким да кесине излеп тапмазлыкъ бир иги адамгъа тюбеп, баш иели болуп, энди бир жашайым дегенлей, уруш чыгъып, къолундан ол тыянчагъын къагъып алып кетип, артха уа къайтармай, бири биринден кичи тёрт сабий бла къалады; эли бла бирге Тытырташындан къысталады; баш ташы Бексолтан – Совет Аскерни капитаны (ол аскер чыны магъанасын Къарачач толу ангыламайды, тюзю) – ол кюн Къарачачны сабийлери бла бирге, анасы Кызыйканы да, Налжикден да озудуруп барып, Нарган тийрелеринде тууар вагонлагъа жүклеген совет солдатланы кёрсе, Ол алагъа не айтырыгъын биле эди.

Васягъа абери айтса уа, унарыкъ туююл эди: Аны, Бексолтанны, излей, Моздокга бара туруп, Къарачачха бла Бакъиятха болушхан, мешинаны кабинасындан тюшюп, Къарачачлагъа, жер да къоюп, хурмет этген Васяны бла аны солдатларыны бетлери, «офицер» деген сёзню эшитгенлей, къалай жарыгъанларын Къарачач унутмагъанды.

Кимге тарыкъгъын?

Халкъгъа келген къыйын кюн эди, ол себепден, была офицерни сабийлеридиле, деп, айырылып тарыкъгъан да айып эди. Ангылай эди аны Къарачач ол халабалыкъда окъуна. Къолундан келип эталгъаны болмады ансы, Вася да ангылагъанча кёрюне эди бола тургъан терсликни, – аны ючюн жетдирген болур жухуна ол Къарачачдан шинельни сыйырыргъа умут этген солдатны, бизни кёчюрюрге келгенлеринде.

Кеси къолу бла эки сабийин, къайын анасын асырады. Къабырлагъа бармаучу тиширыула къабырла къаздыла...

Ары дери уа...

Ары дери уа – не, кесине ичине сыйынмагъан хапарын биринчи кере, уруш башланнгандан сора онжети жыл озуп, уруш бошалгъанлы да онеки жылдан сора, 1957 жылда 22-чи июнда (1941 жылда уруш башланнган кюн) Налжик башына, Тытырташ элге, онюч жылдан сора къайтып, Къарачач, айтханыбызча, тёрт алма терекге, хар бирини къатына кезиу-кезиу келе, аны артыкъ уллу къууандырмагъан жашауну туура этгенине узакъ болмай акъгъан Холам сууу да, аны ары, чегет, жанында къалын ёсген жеркле, чачларын ол баргъан сууда жууундура ёсген талла да шагъат болгъандыла. Энди адети болуп къалгъан аллай къылыгъы ма ол кезиуде башланнганды. Беш ууахты намазыча, сыйлы адет...

Баш иеси келгинчи этериги алайды.

Ол жеркlege бла таллагъа къарасанг, жагъагъа къысыла кетип, картоф бетли тамырларыны жартылары да, къарт чалгъычыны бармаклары киби, ачылып, кеслери да ол тёрт алма терек жанына ауушаракъ сюеледиле.

Ала ма былайда, ма бусагъатда Къарачачны жюрек сырыны тагы суулай саркъыууна тынгыларгъама умут эте болур эдиле, – аны ючюнмю ийилген болур эдиле алма терекле таба? Огъесе уа, ол алма тереклени къарар адамлары болмай, онюч жылны аланы бутакъларына къара жел эшилип, ай жарыкъны былагъа къонаргъа къоймай тургъанына тѣзалмай, ёксюз тереклеге болушур муратдамы ийилген болур эдиле ала таба. Къарачачны акъылына кѣре, къарыусузгъа себеплик этерге табылыучу сезими дуния башын кѣрген хар затны да болады.

Алгъын ол аралыкъ иги кесек эди. Ол заманлада суу арлакъда, чертлеуюк бла чум котурла, шуукырт силпиле, кеси алларына ёсген жерк зыгытла, жылмы сакъал болуп, басхан тѣш туюбу бла бара эди. Энди уа суу, ызын алышдырып, берлакъгъа кѣчгенди. Ол ёксюз къалгъан алма тереклеге жаны аурупму этген болу эди алай... Къарачачны акъылына келмеген жокъду алайда.

Не да болсун, уруш аллы жыллада ол жерк, тал тереклени бла алма тереклени орталарында ёзенчик, Къарачачланы бахчалары болгъанды. Энди уа, бахчаны жартысындан асламы таланып, ол талачыкъны тюз ортасында ёсюучю кѣк хогулт терекле бахчаны къыйыр чегинде сюеледиле – аллай бири таланганды бахчаны.

Дагъыда бир сейир этгени Къарачачны: жаз терекле жастыкъ нѣгерлерине табылыр кезиулери озгъан къызлагъа ушайдыла, кереклерин заманында тампасала, хуерилип, аналыкъ сарыулары мутхузланган; бу жаз терекле уа кѣгет этгенлерин бир да тюрлендирмейдиле анча жылдан бери да, не артыкъ бутакъларына кесген, не сугъаргъан, не малдан къоруулагъан адам болмай тургъанлай да, онюч жылны кѣзюнде.

Бексолтанны атасы, Къарачачны къайын атасы, жаннетли болсун, Къурман, Холамдан бери, Налжик башына кѣче туруп, суу боюну ёзенчикде бахча эте турургъа боллукъду, аны арба жолгъа жууукъ жанында уа, тѣшчюкде, арт къабыргъасын жерге къазып, бахчагъа жарарыкъ жерни да къоратмай, юй ишлерге боллукъду, тѣшчюкню башында ёзенчик да бир затха жарар, деген акъыл бла сайлагъанды былайын, деп, Къарачач билген хапар алайды. Былайда туюп-башлы юй ишлерге бек тап жерчикди, деп Бексолтан да айтып болгъанды.

Къурман былайланы онтогъузунчу жюзжыллыкъны ахыр кезиулеринде таныгъанды. Бир кѣргенден сора уа, узунлугъуна, кенглигине да ёнчелеп кѣрген кибик, жау, бишлакъ сатаргъа базаргъа баргъаны сайын, энишге бара да, ёрге келе да, эки ат жегилген арбасындан туюшуп, алайдан тансыгъын алгъанча, айланып кѣрюучю эди. Алай эте кетип, тѣрт къарындашындан да айырылып, къарындашладан таматасы Чаммайдан эркинлик сурап, былайгъа кѣчди. Къарындашла да кенгешип, гитчебиз орналып бир кѣрсюн да, анга кѣре биз да жыйыла барырбыз, деген акъылда гитче къарындашларына изим бердиде. Нѣгери да барды, деген эдиле дагъыда къарындашла – андан да алгъаракъ болуп, артда Огъары Къабакъ деп аталгъан жерге, Тѣгерек тала деп бир жерчикни сайлап, алайтын баргъан сууда тирменчик да салып, Чабдарланы Амырхан жашай эди.

Къурман жашланы бек гитчелериди. Батырны экинчи къатынындан. Аналары башха болгъанлыкъгъа, бир атадан бла бир анадан туугъан тамата тѣрт къарындашы Къурманны кеслеринден башха этмегендиле,

кеслеринден айырмагандыла, хар жерде да кеслеринден алгъаракъ салып, юлюш керек жерде юлюшюн игирек чыгъарып тургандыла. Батыр а, ичин ким биледи, тышындан а Къурманны бирси жашларындан энчи этгенди деп киши жукъ айталмайды. Биринчи къатыны ахыргъы сабийинден ауругъанда кюченгиден ёлгенди. Къагъанакъгъа – ана, къалгъан сабийлеге ана жылъу кереги себепли, Ытта, Батырны атасы, кёп да тутмай юйлendirген эди узакъ болмай жашагъан Кёчерланы къызгъа. Батырны дагыда эки эгечи да бар эди. Алада заманлары жетгенлей жерлерин табып орналгъан эдиле: бири – Бызынгъада Чапалада, бирси да – Малкъарда Уллубашлада.

Батыр чынтды таулу адетинде сабийлени барына да бирча къаты болгъанды, иш юсюнде ёсдюргенди. Бары да чыбыкъчылыкъны да, бузоучулукъну да сынадыла. Башларына сакъ болургъа юйрендиле. Батырны жашладан излегени: ишге къаты болургъа, биреуню тыягъын кётюрмезге, къарыусузгъа болушургъа, онглугъа басынчакълатмазгъа. Андан къалгъаны уа кеслерини ишлери болуп турду. Ол адетле Таукъулланы барыны да адетлери эди. Тёлюден тёлюге ёте, бегине келген. Дагыда бир бузулмазлыкъ адет былада: юйде къалай-алай болсала да, гыр-мырларын тышына чыгъармагандыла.

Ол себепден эллерине бийлик этип келгенле да бой салдыралмагандыла алагъа, жегалмагандыла аланы. Игилик бла, ариулукъ бла, адамлыкъ бла эс тапдыргъаннга ала да, Таукъуллары, табылып тургандыла. Къарыулаугъа уа тёмегендиле. Алайлыкъларын билип, ол тукъумну адамына киши къатылгъан да этмегенди. Кеслери малчыкъ-мюлкчюк мадарып, жайлыкъла, къышлыкъла да къурап, кеслерин кечиндирген тукуём эдиле Таукъуллары. Кишини да жекмей, кишиге да жекдирмей жашагъан.

Къарай алай ёсгенди. Ол да къарындашларыны игиликлерин ангылап, аладан алгъа бир зат къапмагъанды, ала олтургъунчу хантха олтурмагъанды, этни семизирегине, къашыкъны уллурагъына узалыргъа суйгенледен туйюл эди. Алаша, къатангы, чубур мыйыкълы Къурман эгечлерине да бек сакъ эди.

Артада, Х1Х ёмюрню экинчи жарымларында Тытырташха кёчерге дегенинде, не атасы Батыр, не къарындашлары жукъ айтмадыла. Ыразы болуп къалдыла. Налжикге базаргъа барсала, къала турургъа жерлери да болур, кесин да кёре-кёре турурбуз деген акъыл бар эди ол юйюнде. Батырны юйюрюнде.

Ол заманлада холамлыла тёбенирекге юрюлюрге хазырлана болгъандыла. Чабдарланы Амырханны ызындан. Къарындашларыны таматалары Чаммай да келип, Амырхан тохтагъан жерден тёбенирекде, суу бойнунда агъач кертмелени ичлеринде Къарай да жерчик сайлады Тёшло жерчигинде юй салып, тюзюрек жерин а бахчагъа, ёнгеге жаратырча. Гъойгъум, мёрежия басып тургъан талачыкъны кырдык ийисин иш да хорлап, арлакъда Жемишли таладан жазда басып битген агъач кёгетледен келген ийис окъуна алдарыкъ эди адамны алайгъа. Тап жер эди.

Алайда жерсинди Къарай. Хончалагъа киеу да болду. Юч сабийли да болду. Кесин Батыр къалай юйретген эди эсе да, Къурман да сабийлерин ма алай къаты юйретди – тамата-кичи дегени билирге, чыбыкъчы керек жерде чыбыкъчы болургъа, бузоучу болр жерде, анга да эринмей узалырча. Малда, мюлкде, ырысхыда ахесеклик этмезге. Кеси анга бек къаты болуучу

хапарын энтта иш да айтадыла. Окъуугъа да къармашдыла жашла. Байку, Бексолтан, Нафий бир бирлерин кезлерине сугъуп жюриой эдиле. Алай ёсдоле.

Гитчеси Бексолтан артыкъ да бек алланган эди окъуугъа...

Жангы блас келип, кесин танытып да бошагъынчы, Холамгъа аны, жангы бласны, душманы, Россейни акъ аскерини таматасы Деникинни шапасы Даутоков-Серебряковну аскерлери кирип, эски властны къайтарыр муратда кёп зарауатлыкъла сынатхандыла Холамлылагъа – хайт деген сайлама жашларындан онжети адамны, аланы ичлеринде уа Къурманны эки къарындашы – Чаммай бла Хасанбий да болуп, илишаннга салып.

–Кимледиле олжангы блас ючюн кеслерини жагъаларын жыртдыргъанла, – деп, бир серебряковчу соргъанда, Холамны бийлерини жашларындан бири, Шакъманланы Асланбек, ол онжети адамны атын айтханды. Ол илишаннга салынганланы жууукъларына да тыякъ тиер ючюн кълмады. Къурман былайда къалып къалгъан эди ансы. Шакъманланыкъылану уа уста таный эди Къурман, – ала дертлерин жетдире эдиле Таукъуллагъа: эртте заманладан, къул бла бий айрылагъан заманладан окъуна, алагъа бой салмай жашагъанлары ючюн.

Кёп турмагъан эди эски блас къайтып, сюрген эдиле бизникиле аланы жакъчыларын, деучю эди Къурман кеси артда келинине – Къарачачха.

Кеси уа Къурман Къабартыда бла Малкъарда колхозла къуралып бошап, аны, большевикле излегенча, тап бардыргъанлары ючюн автоном областны кёп адамларына, областны кесине да Ленини ордени бериле айланган заманлада ёлгенди. 1934 жылда. «Бермейме, колхозугъуз керек туююлдо манга, кеси къыйыным бла къурагъан мюлкчюгюме оноу кесим эталлыкъма», деп, бир «ычхагъанчыкъ» да этген эди Къурман, колхоз къурайбыз, мюлк орталыкъ болады, деп келгенлеге, алай андан къаты болса, серебряковнукъулача бирле табылып, Чаммайгъа этгенча этериклерин къара акъылы бла сезип, андан сора сёз да къошмагъанлай, тёрт да жарагъан атын аллына этип, колхозгъа кирип къалгъан эди. «Коммунар» колхозгъа.

«Ол жыллада байлыкълары артыкъ алаMAT болмагъанланы колхозгъа кирмей, мюлкчюгюгюзноу орталыкъ этмей болмайсыз, деп къысмагъыз. Бакъы байла, кулакла къыраллыкъгъа бир кесек ёзденлик этсинле, артыкъларындан къыралгъа юлюш чыгъарсынла, аны излегиз», деп большевиклеге Арада аллай оноу болгъанын Бексолтан артда, кеч билгенди Ростовда Къызыл профессура ушколда окъугъан заманында. Жарлы, бай деп къарамай, халкъны къыйнап, тутдуруп, жокъ этдирип, алай бла жангы бласха арт бурдуругъа деген ниетни жер жерледе, Арадан узакълада, большевик жолну душманлары бардыргъандыла. Иш этип. Жангы жашауну тирменини сууун тыяр ючюн. Ташлары мирзеу тартыуда энди къыза келген тирменлени къырларына таш атып, тегейлерин ууатыргъ деп. Кесини окъуунда Бексолтан большевиклени оноуларын алай ангылагъанды. Артда алай тюз ангылагъаны ючюн кёп къыйынлыкъ да сынагъанды. Ол ниетни Москвадан келген оруслу къуллукъчу къонакъ айтхан эди. Ол да артдаракъда болгъанды.

Не да болсун, колхозланы къурауда республикада уллу «жетимиле» болдуругъанлары ючюн кёпле орден къоллу болдула, ол санда –

республика кеси да. Кёп туююл эди, алай Къурманны да бар эди кыйыны ол иште. Саугъа зат жетмегенликге.

–Жангы блас ючюн кесини жанын аямагъан кишини туугъан къарындашы алай этмей не амалы бар эди, – деп, революцияны юсюнден хапар айтылса, Чаммайны атын сагъыныучуларыча, колхозну юсюнден сёз баргъан жерледе уа Къурманны атын юлгюге айтып окъуна турдула бир ауукъгъа дери.

Ол ауушурдан бир жыл алгъа Бексолтан, алайда атасы ишлеген хаух гытычыкъны башына атам айтханча къошарыкъма, деп, хар керегин да жыйып бошай тургъан заманлада, кесине жастыкъ нёгер, анасына уаушакъчы нёгер келтирди. Ол кезиу Бексолтанны комсомолну обкомунда инструктор болуп ишлеген заманыды. Комсомол жумуш бла Къабарты-Малкъарны эллерине кёп айланыргъа тюшгенди.

Кюнлени биринде ол Тюртюлю элге барды. Жетген, кенгжауурун, танакёз, къаракъаш, орта бойлу жашны – Бексолтанны – къызла да эследи. Алай, умутларын, шаудан тийрелеринде тюбешгенлеринде бир бирге айтхан этгенликге, тереннге бошламадыла, «уллу къуллукъда ишлеген шахарчы жаш бош элли къызгъа къалай къарар» деп кыйдула.

Бош суннган эдиле тюртюлючю къызла алай. Бексолтанны ол кюнден сора ары къуру да барлыгъы келип окъуна башлады. Къарагъанны кый да.

«Социалист Къабарты-Малкъар» газетге да кёргенинден-эшитгенинден жаза-жаза туруучу эди да, кесини жумушу бла элlege иш тебиресе, газетчиле да кеслерини керекли бир жумушчукъ буюруучу эдиле. Бексолтаннга. Артда ол ишлерге да кечген эди ары.

Бексолтан, бир айтханбыз, юч сабийден гитчесиди. Аны уллусу эгечи Нафий, бек таматалары уа – Байку.

Къурман кесини башындан ётгенни жашларына да бергенди. Ючючюн да бирча кёрюп, бир биринден айыртламай, иште жашла бирча сюелирча этип турду. Жангыз къызыны оноун а Кызыйкагъа къоюп кыйгъан эди.

Кызыйканы кесини юсюнден да айтылып. Ол да, эр кишиге къайырылып бир сёз айтыргъа юйренмегенликге, алай бош къатын туююл эди: Хончаланы Чаккуну беш жашыны жангыз эгечлери. Ойнагъанмы этесе – беш къарындашны жангыз эгечи! «Ушамагъан – тюбемейди» дегенча, Къурманны кесине ушар, хар неге да сакъ, къаты. Ол себеден Къурман къызына не аз да къайгъылы туююлдю.

Жашларына уа къаты эди. Тыш адамланы къатларында жашла аталарына къол узатмагъандыла саламлашыргъа. Кеслерин тыш адамлача, биреуюнюкюлеча жюрютген болмаса. Къурманны тамата къарындашларыны къатларында окъуна.

Алай, ата, ана къарындашларындан а ёз аталарындан тапмагъан ариу сёзню, татлылыкъны, битген бахчаны тирлигин киби, тапхандыла жашла да, къыз да. «Ол аманла» деген болмаса, Къурман жашларыны атларын айтхан окъуна этмегенди адам къатында.

Къурман къырса адам эди дейдиле таныгъанла. Гитче жашы Бексолтан атасына жалан да ма ол жаны бла ушамагъанды. Сора бир кесек ёсюмлюрек болгъанды. Къалгъаны уа тут да атасы, союп къаплагъан киби. Бексолтанны аллына жумушу бла келген артха къурлай къайтмагъанды. «Бу ёмюрюнде бай боллукъ туююлдю, – дегенди Къурман аны юсюнден, – ол анга кёп хата

да этер, алай артдасына жарагъан этерге да болур; жараса да, сабийлерине жарар ансы, игилиги кесине жау боллукъду».

Аузундан чыгъарып Бексолтанны кесине ол сёзлени Къурман айтмагъанды, Кызыйкагъа болмаса. Аны да жалан да бир кере.

Тюбеген эди артда уллусан, кенгжауурун, бирге къошулгъан къалын къара къашлы, тюз, ариу бурну толу болмагъан бетине тамам жарашхан, дайым да ышара тургъан эринли, кёп окъургъа, кёп билирге да суйген, азчыкъ жашап, ол аз жылчыкъларында да окъууну къоймагъан Бексолтан атасы айтхан затлагъа.

Ол артда болгъанды.

Къарачачны кёзоне урунур кюнюнде уа ол Тюртюлюге комсомол жумуш бла баргъанды – андан комсомолгъа жаш адамланы, артыкъ да къызланы алырча ишни къуаргъа, жакхилликни къурутууну (ликбез) ишин этерге, аны бла бирге этген ишлерини юсюнден газетге бир затла жазаргъа.

Ары дери да ол къызчыкъларны кёре-кёре туруучу эди Бексолтан къонакъбайларында, кесини тукъум къарындашында. Тукъум къарындашыны юдегиси Мамырач атагъанды ай сыфатлы къызгъа Къарачач деп. Мамырач Къарачачны атасыны экиге айланган эгечиди.

Къарачач да алагъа келип, Бексолтанны сахар хапарларына тынгыларгъа суйюучю эди. Кесини жюрегинде да къабынып эди бир жилтинчик – Тюртюлю элге жумуш бла баргъаны сайын ол къызчыкъ да келе турса суйдю хапарларына тынгыларгъа – алада да бар эдиле аны тенгли къызла, Бексолтанга эгеч жетген.

Ол жол а Бексолтан биягъы Тюртюлюге нек барды: андан беш комсомолчу къыз Налжикге къысха болжаллы устаз курслагъа барыргъа ыразы болгъандыла, деген хапар кенг жюрюй эди. Ол алчы къызланы, жангы жашауну жолуна ыразы болгъан къызланы, юслеринден газетге жазаргъа керек эди. Къалгъанлагъа да юлгю болурча. Ол къызланы барысы бла да ушакъ этерикди.

Этген да этген эди ушакъ. Хар бирине энчи тюбеп да, барына да бирге тюбеп да. Аладан бири Къарачач эди. Анга тюбегени уа Бексолтанны къадарын тюрендирген тюбешиу болду.

Къызла жыйылып тургъан отоугъа – эл комиссарны ишлеген жерине – кире баргъанлай окъуна, Бексолтан танып къойду ол къонакъбайларына келиучю къызны. Къарачач да таныды, комсомолдан, газетден Тюртюлюге сан бирде келип, Таукъулланы Байтокълада къалыучу жашны.

Экисинден къайсы бек къууанган болур эди ол тюбешиуге, – Аллах билсин. Алай, мен, деп Къарачач, угъай – мен, деб а Бексолтан артда, жастыкъларын бир этгенден сора, ойнап даулашыучуларын эсгере тургъанды Къарачач.

Газетден келген жашха, ол соргъан да этгинчи:

– Кеси ыразылыгъым бла барама окъургъа, – деген эди.

Алай къуру окъургъа суйгени бла байламлы туююл эди Къарачачха ол сёзлени айтдыргъан. Юч сабийни таматалары болуп, сабийлей анасыз къалгъаны татып, къыйналып тура эди да, быллай жол чыкъланына бек къууаннганы айтдыргъанды ол сёзлени анга..

Ёге анасы да ыразы эди. Эгечини сабийлерин къыйнамазгъа кюрешип

жашагъанлыкъгъа, аны кесини юч къызы да жетерик эдиле анга, кеси айтыучулай, бир баш ауруугъа.

Атасы Хамматха билдиргенинде уа, ол акъдан-къарадан бир жукъ да айтмады. Тынгылап къойду. Аны кесини да баш букъдурур жер излеп айланган заманы-къышда керти да къарар керекли юч жангы туугъан бузоу ёлген эди да, колхоз малланы иш этип къырдыргъанды мал дохтур, деп, бласны душманына чыгъарып, соруу-оруу этилип айланган кезиуюдо.

Аны себепли Къарачач кишиден артыкъ угъайлыкъгъа тюбемегенине, бир жанындан - къууанган да этди, экинчиден а - бир тюрлю учузлукъ да сынады: «Эртте кетерге керек кёрейем мен», деп келди кёлуне. Окъургъа дегенлерине арсарсыз ыразылыгъын айтханы аны ючюн эди, не букъдурлугъу.

Ол эки сылтаудан: кесини ыразылыгъындан бла жашау тирменинден къутулургъа итинмекликден къайсы аууруракъ тартханын кеси да ангылаталлыкъ тюйюл эди. Аланы юслерине уа бу комсомолчу, газетчи да жүрегине тюшгенди да, базман табакъны ол къошулгъан жаны барындан да ол аууруракъ тартханча кёрюндю...

Къарачач ата жанындан Минги тауну этегине къысылып орналгъан эрттегили элденди. Тукъум эли Терскёлдан. Ана жанындан а Тюртолю тарны тамагъында, тынчыкъгъан терен жерлеринде, къаялы тауладан юзюлюп-юзюлюп тюшген уллу ташланы тюплеринде тамгъалы чабакълары, арыгъан чалгъычыла кибик, ашыкъмай къаймишген черекни боюну бла ёргелеге илине келген элени бек къыйырындагъы элденди. Таргъа да ол элни аты аталгъанды. Анда ары ауама деген, Бахсан тарына да ауаргъа боллукъду аууш бла. Ауушха жол алайтынды. Къарачачны атасы алайтын – аууш бла аууп – келген хапары барды бу жерлеге. Аны кичи къарындашы Хажос да мында орналгъанды. Аталары Тамбийни жангыз эгечлери Хауа Къабартыгъа Бетуганлагъа къачырылып, сабийли болгъандан сора, баш иесин революциягъа къажаула бла бир болгъанды деген сылтауну жарашдырып, къурутадыла да, Тюртолюге, атасыны къарындашы Бакъсанукъ да жашагъан, анасыны жанындан жуукълары да болгъан элге келип къалады. Байтуугъанлары деп жаздырып къадыла аны тукъумун ол кезиуде.

Хауа ол элде жерсингенден сора къарындашындан туугъанла да къатында болсала суйюп, аны юсюнден Бакъсанукъгъа да сагъынып, аланы, Хамматны бла Хажосну, бу элге келтирди.

Къочарланы Хаммат да, Хажос да жерлигине кёзлери къарапмы, огъесе аталарыны къарындашы бла эгечи айтханны этипми, къалай-алай болса да, – Терскёлну къоюп, бу элге келип къалдыла.

XX ёмюрню ал жылларында болады ол: тау этегинде (керти да тау этегинде, бийик тауну болгун къабыргъасы бла энишге сыланып келген, кёрюнюшюнден окъуна сууукълукъ ургъан кёк чыраннга къолунг бла узалып окъуна жетерча, аллай жууукълукъда) орналгъан, тау бетлерин, къаяладан да бийикге ёсерге итиннгенча, кёкге созулуп ёсген бийик наратла сакъаллагъан, хауасы гара зынгырдауладан бла нарат ийисден къалынланган элин къоюп келгенди былайлагъа. Бу тукъум Минги тауну ары жанына, Къарачайгъа, Теберди ёзенлерине да аугъан, анда да тирилип,

тирнекленип кьалгъан тукъумду. Ары, ол жанына, аугъанланы жырлары да барды:

Биз чыкъгъан эдик тар Бахсандан, жер къарай,
Жюрюген эдик жалгъан дунияда, кюн санай.
Чыгъа келдик, тар Бахсандан юзюлюп,
Кирген эдик шам Тебердиге, тизилип...

Хамматлары уста биле эдиле ол жырны. Къарачлары да.

Хаммат жангы элде журт къурап, къарындашы Хажосну кесини къатына тийишдирип, кѣп да бармай Этезлагъа киеу болуп жашап къалды. Сѣлешсе, ж-ны дж-гъа тартаракъ сѣлешгенин айтмасакъ, бу эллиледен бир башхалыгъы болмагъан орта бойлу, саубитген, жолда-къолда (тауда жашауну кесине кѣре) къатхан, кыпты бла кысха кырккыылгъан зыбыр сакъаллы, аз-маз акъ ургъан къалын кысха мыйыкылы бахсанчы Хамматны Тюртюлю элни жамауты хан къонакълай кѣрдю.

Атасыны къарындашыны Бакъсанукъну алыкъа тышына чыкмагъан, алай жетген кызы Мамырач да болгъанды. Ала къайда эртге орналгъандыла мында. Артда, Мамырачны Холамгъа Таукъулланы бир жашларына къачырып, артда ол да, баш иеси Тетора бла бирге, бу элге келдиле.

Алай бла была бу тийреледе бегинип къалырча, алай тюшген эди.

Къайышлары болгъан элде жашагъан киеуге артыкъ аламат къарамаучуларын да эсге алмай, Хаммат кесин бери жарашдырып къойду. Ол кѣзден къарагъанда, Тетораны иши эди аламат – ѳз элин къоюп, юйдегисини элине кѣчген ол эди. Да – не? Жашау этеди оноу адамгъа, ол алдырады жаны баргъа адетин, кылыгъын да.

Аны уста биле эди къара иште, мал къыйырда ѳсген Хаммат. Ол ишге къан уста эди Тетора да. Хамматны да малла къыйырында ѳсгени элге бек жарады. Мал дохтурлукъ окъуна этип башлады ол анда.

Сухулугъу бир тохтамагъан, кышда къаушалгъан къыйырларындан ызыны ортаракъларына къутулп, тютюн эте, жазда тамгъалы чабакъланы сыртларында къалтырай-титирей саркъгъан Тюртюлю сууну жагъасына кысыларакъ ишледи журтун ташдан Хаммат.

Суу боюну кимит бетли чапыракълы, жютю темир чыгъаналы къасмакъдан толу, кюнлом бетлени уа тюртю юлкуюле бийлеген тарны хауасы къургъакъ, саулукълу эди. Адамны санын женгил этип къыйгъан. Жылны кѣзюнде кѣкден кюнню жумушакъ къарагъаны ингилклерин тюртюню кесича кызартхан адамла кеслерини малчыкълары бла кечине эдиле. Арбазсыз юйледен эрттенликде чыгъып кетселе, сабийле, къая эринледе, кийик эчкиле кибик, кѣз байланыр заманлагъа дери ойнап къайтадыла. Киши аланы излеген жокъ. Къайгъыргъан да жокъ алагъа.

Ма анда туугъан эди Хамматха биринчи сабий – ай сыфатлы къаракѳз, къаракъаш кызы. Атына алай атаргъа деп тургъанлай, Мамырач, эгеч эркинлигин кьолгъа алып, кеси атап къойду Къарач деп. Кесини атына ушашдырып – Мамырач, Къарачач. Халкъ жырланы кѣп билген Мамырач назму гыллыулагъамы бойсунду огъесе. Ким билсин. Адамгъа аталгъан атындан сора да бирер ат тагъыучу бу элде Къарачачха да тапдыла ат – Айкъыз деп...

– Башынгы жашаугъа жарашдыр, – деп къойдула Къарачачны окъургъа

барырга суйгенин билген, аны жүрегине «от тышгенин» а билмеген битеу жууукъла

– Ананг а не дейди, – деп, бош, сёз орамына соруп кьойду Бексолтан.

Аны бош этди Бексолтан. Олсагъатдан окьуна, кьызны бет кьаны кетгенинден окьуна билип кьойду терс болганын. Сорама деп да угъай, кеси артда Къарача айтханына кёре, аны аузундан, бир да кьуруса да, бир эки сёз эшитейим, деп соргъанды. Ансы, «хау», «угъай», деп тургъан болмаса, Къарачачны аузундан сёз чыкьмай эди.

– Ол сау болса, былаймы турлукъ эдим мен, ол ёлгенде, манга тыюел беш жыл да болмагъанды. Адетица таныялмай кьалгъанма анамы. – Гюлмендисини мюйюшюн бармагъына чёргей да, теше, алай сюеле эди Къарачач, кьарамын жерге туюргенлей. Тенг кьызлары да – алайда. Алагъа, нек эсе да, кезиу жетмей эди, ол себепден аланы кьарамлары да бек соруулу эдиле. «Къарачача нек кьадалгъанды бу былай бек?» дегенча.

Къыйыры силген, гюл тамгъалы дарий гюлменди иймезча байлагъан эди Бексолтанны.

Не да болсун, Бексолтан несин да унутхан эди, суу элтди аны алайда. Кимге айтсын! Ким чыгъарсын элтип баргъан суудан энди аны!

Бир затын билдирирге уа жарарыкъ туююлдо, – тёбентин келген бир ёре кьуллукъчу сабий кьызны терилтди, деген хапар топ атылгъанлай боллукъ эди Налжикде окьуна.

Да, ким ангыласын аны амалсызлыгъын... Суу огъурсузду.

Чыгъаргъан эди баргъан суудан Къарачач аны. Артдаракъда, бир кесекчик «батма» да кьоюп, жан кьоркьуугъа да тыбетип...

...Ма бюгюн да Къарачач тёрт алма терекге, бек тереннге букьдуруп, сыйлы кёрюп тургъан жан сакълаууч сёзлерин айтады.

–Сакълаудан эригип угъай. Сакълаудан эрикмейди жаным, – деп ауузларына ургъанлай этип кьояды Къарачач, келликле – келгендиле, кьаллыкъла – кьалгъандыла, дегенлеге. Айып этеди аллайлагъа.

Алай бу алма терекле кеч, Къарачач Тыгырташха келип, сабийле да туугъандан сора салынганлары себепли, былагъа 1941 жылдан сорагъы жашауун, Бексолтанны аманатларыны сыйларын тышюрмегенин, кьыралны аллында да гюняхсызлыгъын айтырыкьды.

Ары дери жашауундан да бир затла сагъына кетерге дейди, – Бексолтанан сора бир жан да билмезлик жашауундан.

Айтырыкьды. Эндиге дери сууукъда – юшютмей, кьызыуда – кюйдюртмей, ач-кеч этмей, жүрек жылыууна кьысып тутхан жашау юзюкчюгюн айтырыкьды.

Биргесинеми элтирикди?

Кёпмю кьалгъанды!

Кимден уялады!

Эки жашы, Аллахны ахшылыгъындан, жетгендиле, эки сабийи, кьайын анасы анда, Къазахстанда, кьалдыла.

Ангылагъан – ангылар: тюзлюк, кертилик, суймеклик бирден бирге бериле бармаса, эки ортада байлам юзюлюп, аланы бетлери тырленип кьаладыла. Билсин адамы. Бу кёгет тереклеге ышанама хапарымы.

Угъай, угъай... Шашып турама. Тереклени юслери бла быланы орнатып

кетгеннге, деригем:

-Айып этме, сёзюбюзно ачыкъ этеме, кёлюнге тиймесин. Сёлеширик болсакъ, Амманы жанына тиер, эшитип иш кьойса, деп сёлеширге иймениучю жарлы жанынг. Харип кесинг. Анангы сени кёрмей ёллогю кьурушдура эди жанын ансы, озгъан кьыйын жашауун эсине алмай эди. Жаннетли болсун, харип, кьайын ана бла келинча угъай, анасы бла кьызыча тургъан эдик биз. Анасыз ёсгеним ючюнмо буюргъан болур эди Аллах сени анангы манга?

Алай, ёге анам да узагъыбыз туйюл эди. Анамы туугъан эгечи эди. Сабийлени узакъгъа иймейбиз, деп, анам ёлгенден сора, атама анамы эгечин алгъан эдиле. Гюняхы кесини болсун, ичин билмейме, алай гыржынны менден кьызгъанмагъанды, юй жумушну кёбюрекми этдире болур эди ансы. Да – не. Мен тамата кьыз эдим юйде. Керегидамы алай болур эди.

Ол себепден жукъудан кьанып кьопмагъанма, кьарным ашдан тоюп билмейме. Тыгырташха келгинчи. Амма эди мени ёксюз ёсгеними унутдургъан. Эртенликде, жукълап кьалып, заманында кьобалмай кьалсам, Амма, терезе аллына келип, кьарамын а арбаз таба буруп, кьычырыр эди:

– Келин, тур, кюн аякъларынга тийгенди, – деп.

Санга «Ол», «Сен» деген болмаса, атынгы анга эшитдирип айтмагъанма. Энтта да алайма: эшитип айып этерик кьалмагъан эсе да, атынгы айталмайма. Адетден чыкъсам а, тюбеп иш кьалсакъ да, не деп тюберикме? Сен айып этмез эдинг, алай керти дуниямда Амма тюбеп иш кьалса уа! Анда уа тюбешген болурсуз да Амма бла...

Жолларың тауусуп тюшген чапыракъла, желли, боранлы кюнлерин, жырларың кеслерини ызларыңдан келлик чапыракълагъа кьоядыла. Ала, тюше туруп, жер бошатадыла жангы чапыракълагъа. Алайсыз, сыйынып да болмаз эдиле ала тереклеге.

Жырлары уа ол тереклени бутакъларында жүрюген сууда кьаладыла. Ала бередила кюнню жангы чапыракълагъа.

Ма бу алма тереклени ишлери да башха туйюлдо, – алай болуп тургъанды. Алайсыз а бу терекле, битген угъай, кьарар амалтын кьуруп да кьалыр эдиле.

Алайды. Ма тереклеге сени кёзюнгден кьарап, хар сабийинги (кими – сау, кими – шау, мени бир хатам болмагъанды анда) атын айта, кесими жашаууму туура этеме...

Бу сёзлери Къарачач ол излеген, ол аллына кьарагъан адам, сабийлерини аталары келип кьаллыкъ кибик, жолгъа асыры тигилип тургъандан жаулары тауусулгъан кёзлерин кьысаракъ этип, узагъыракъгъа, Налжикге тебиреген заманларында бири – тюп, бири да – баш жол бла бара барып, элден чыкыгъандан сора Тёбен Ёр башында бирге тюбеучю жерлерин кёрюрге итингенча, кьарады...

Алыкъа жаны-саны сакълагъан кюнню келлигине ийнаннганы, ызын толтургъан череклей, жанын тыкъ этип турады. Кече айгъа, жулдузлагъа кьарап, тилек эте, кюнню кечеге, кечени да – кюннге алыша, жашауу, эрттен сайын кырдыкга тюшген чыкъ кибик, кёз туурасына келе да, кете турады...

-Жанымы сакълагъан, умутуму тёрт къанаты болуп, аны жерге къаратмагъан тёрт алма терегим! Аны къоллары тийген, Аны къоллары сылагъан жерлери анча жылны ичинде къаралмай, жарылмай, сют бла сылап тургъанча, нечик сыйдамлай турадыла! Къабукъларыгъыз, суусунуп, жарылгъан эринлеча болгъандыла. Заманында къатыгъызда Иегиз болса, былай, жел ургъан жынына аууша, ёсmez эдигиз. Алай болса уа, сизден эсе кесиме иги эди –манга да керек эди тым. Экилерибизге да иги эди. Алай айтханым ючюн а, айып этмегиз, алахчю, ол – бизге да, сизге да иги боллукъ эди.

Жиягъанмы этесиз? Тауусулмагъанмыдыла алыкъа кёз жашларыгъыз? Тынгылай-тынгылай, ай жарытхан кечелеригизде кёкде айны, жулдузланы да искилтин эте, жияп тургъаныгъыз кёзюме кёрюнюп тургъан эди. Алай туююл эсе, Холам череги алгъыннгы ызындан бери нек кёчгенди! Нек алышындыргъанды ызын!

Ёсген жеригиз да батыу-батыу болгъанды: сизни къыйынлы кюнлеригизни жюгюнденми болгъан болурла ол батыула? Огъесе Иегизни къайтмагъаны кюч тийипми?

Алай, кёз жарыкъларым, сизни уллу ишигиз, уллу борчугъуз, сыйлы къууумугъуз къурумагъанына шукур этеме: аналыкъ назийрагъыз юзюлмегенди. Жыл сайын алмала этип, аланы жыртырыкъла уа болмай, къуртлагъа аш бола тургъанларында да, сыйлы жеригиз, аналыкъ киндигигизни къыркъмай, алма этдирип тургъаны – башыбызда кёкню тутуп тургъан чигинжибиз ол туююлмюдю. Жаны саугъа жер да береди амал. Жер атасы Даулет бек сакъды анга.

Жазда чапыракъларыгъыз кёкню сыфатын алып, айны жарыгъын ичген сууларына булгап, аны жарыгъында къабыргъларын жылыта, ол къууат а кёгетлеригизде кёрюнюп тургъанды.

Жылны кезиулери, сизни бутакъларыгъызгъа эшиле, ойнап турдула. Алай, бир да тюрленмедигиз, дунягъа терс къарамадыгъыз, халкъны терссинмедигиз, дуня жарыгъындан ёнгелемедигиз. Алма этгенлей турдугъуз. Халаллыкъны, огъурлулукъну жулдузларын къойнугъузгъа къысып, сыйлы жерибизге аманат этип тургъансыз.

Къыйырлары томуроу быхчыны тишлерине ушап бузлагъан ызында, ёмюр-ёмюрге да былай болуучусуна юйренип къалганча, къыш сууугъу эрттерек келип тутханын да эс этмеген кибик, баш иебизни ата ташындан башланган Холам череги Тыгырташны Орта Къабакъ тийрелерине жете келген жерде, жаймаланып, сабыыракъ болуп, биз кетгенде, ызыбыздан ёкюре къалгъан ийнекле, жазны узунуна ичлери ачудан кюйюп, суугъа къутулгъан ийнеклени айырыла да, солуй тогъугъанларына къууанып къарагъанын ырпыс бетли кёкден букъдурмай тургъанды. Энди эл ырахатды. Аллахха шукур болсун!

Сууну ары жанында – суу боюнуна къысыларакъ – юслерине бууакъ себеленген жеркле, арлакъдан башланыб а, тёш тюбюнден ёрелигине тартып, чертлеуюк, чинар, жёге, чум, хомпутай терекле, силпи чырпыла къалын тумалагъан ташсыз тёшде терек башла, чапыракълары болмагъанлыкъгъа да, акъ гуржабаланыпдыла – тишируу эшиуюн, тюекледе бармакъларын тепсетиучю уста къобузчулай, сёзюбюзню бёлмегенлей, кёзлерим, эсим да ушакъ негеримден айырылмагъанлай, алай

болганлыкыгъа уа, чыкларын ажашдырмай бардырыучу кесиме ушаш, эшип бошагъан жаулукъларын, жаулукъ кепге тертдыра турмай, къуртургъа терек башларына жайып къойгъан кибик. Кеслери да Аны къол аязындан уллу болмагъанлай, сыйпамдылары алыкъа сюртюлмеген тепси къангалача кёрюне, кёзге илиннген талачыкъланы, къармаучыкъланы юслерине къармы, хапуму – жукъа тыюноп туруучу суратлары кёз юсюндедиле.

Къыл ауумдула кёкден, ашыкъмагъанлай, шош-шош, таушусуз тыюшгенлери жүрегиме салкъын агъымлача жетиучю эдиле. Тереклени гюржю бурмалыкъларын бютюн да чал, бютюн да къалын эте, ол ауумдула чёгюп, терекле тирмен букъусу акълагъанча болупдула, талачыкълагъа тыюшген бёлеги уа жукъа жабыуну ырпыс бетли жууургъаннга айландырады. Жол жаныракъда, наратла, къыйырлары ёрге айланып ёсген бутакъларына къар тёшеленип, учаргъа хазырланнган къанкъазла къанатларын кётюралмай, сюелип къалгъаннга ушайдыла. Бери, ма бу жерчикге келген ал жылымы, жашаууму, мен билип, бек татлы кезиуюно суратларын манга сакълагъансыз. Аны сизге несин айтама, жыл-жылда да ол ариулукъну кесигиз бир кесеги болуп жашагъансыз сора. Да – не! Жюрегим талпыгъанын айтама. Айып этмегиз, бу къарт сант эте турады, деп. Бу ариу эсгериулеримдиле мени жашатхан. Аланы кёз туурама къайтаргъанла уа – сиз.

Сау болугъуз!

Манга дерсди сизни жашауугъуз.

Сизге къарап, мен да сакълау терегине балта бла чапмагъанма, биреуню керилтген да этмегенме. Ма бу зыбыр къумач журунчукъ да-Аны шинелини хурттакчыгъы – хамайылымды мени. Шукур жарлы жаным. Мен да, кесигиз билгенликден, тиширыу эдим. Мени да бар эди тиширыу жаным. Анга ишекли болмагъыз, кёз гинжилерим.

Бир бирледе тели болургъа да жетип тургъанма: бетсиз эркегырыула-кесибирикеле, къыргъызы, чечени да, кёзлерин айыралмагъанлай, мени уялгъанымы да эслерине алмай, кёзлери бла ашап башласала, жерге кир да кет – кесими сокъур-сангырау этерге кюрешсем да, аланы сууукъ къарамым бла мурсаласам да, этим-женим а, къызып, табийгъатын хорлаялмагъанлай, мыллыкга къутулгъан жыртыхч жаньюарлай, жыртады мени, ашайды. Кесими ишге уруп да кюрешеме, саппа-сау кюнню ичинде белими тыюзетгенме деп билмеген заманларымда да, ол, бёрю къозуну марагъандача, жут къарамлары, жаныма, мырхыклана, балтырларымы от этип, аланы бирге къысаргъа, хар затны да унутургъа кюрешсем да, къыргъыз арыкълада баргъан сууукъ суугъа кесими атсам да, ол да сууутхан угъай, суу кеси къайнап къалгъанча кёрюне, кёзюм къарангы этип къалады.

Къурурукъ ёшюнлерим ауругъанда, ол тутмакълагъа къараучу дохтур Семён, санга эрге барыргъа керекди, дегенде, амалым жокъ эди ансы, алайда буууп ёлтюрлогем аны. Алай дегенлигиме уа, агъачым, дохтурну айтханын ырдаууннга алып къойгъан кибик, кече сайын тыюшлериме бир эркек жаньюарланы келтирип, эки тирмен ташны ортасына тыюшген мирзеунюча, ийлетеди. Мында да тюбеди ол, аман кюн келлик Семён-мындан кёчюп бара, бизни бла бир вагоннга тыюшген Тюртюлюде къоншубуз Зариятны къызы Зайнафны эри.

Зайнаф, биз бери къайтхандан сора, эслеген да болурегиз, тереклерим,

Норильскеден эри бла солургъа, элин-жерин тансыкъларгъа келип тургъанлай, мени кёре келеди, анасы Зарият айтып. Биягъы ёшюнюм, Алма-Атадан бери къозгъалмай туруп, сынсыгып башлагъанын айтханымда, ол а, биздеги ол аман аурууланы дохтуруду, мени да ёле тургъан жеримде, ёллюкдю да ёллюкдю деп, тутмакъдан юйюне элтип багъады да, анда, амалсыз болуп, анга барып къалама, дейди, оруслугъа баргъаны ючюн кесини башын жулургъа кюрешгенча, уялып.

– Келчи, анга бир кёрюнейик, – деп къысады.

– Ол къалгъан эди энди – ёшюнлерими оруслугъа ачаргъа,– дейме да, унамайма. Кесим а Алма-Атада биринчи аругъанымда къарагъан да оруслу дохтур болгъанын букъдурама.

Къоймайды да, барабыз. Налжикде «Парижская коммуна» орамда Зайнаф Норильскеден бир келгенинде сатып алгъан юйде тура эдиле.

Кирип барабыз да, къарасам, ол а – ол, Алма-Атада къарагъан Семён. Андан къайры эсе да кетгенин биле эдим, къайда эсе да бирде – Норильскде таулу тиширыгъа тюбеп, бизни жерлерибизге келлигин къайдан билгин.

Уялама, жерге кирлик болама.

– О, Карачач, из «Таулинки», где бы мы ещё встретились! Как здоровье? Не беспокоит грудь?

Зайнаф, анымы эшитеди, – ундурукъгъа чёгюп къалады, манга да, анга да соруулу къарап. Ангълатады Семён:

– Я же в Норильск попал из Казахстана, как раз она там жила, неподалёку от лагеря, где я работал. Там уже мне раз приходилось смотреть её. Вы что, знакомы?

– Мы соседи по Тюртюлю, она ближайшая подруга моей мамы,– деди Зайнаф.

– А я знаю что они подруги, тем более - по несчастью: они с бабкой (Зайнафны анасына алай айта эди Семён) и в Алма-Ате жили рядом. Правда, бабку называли мне тогда Зоей. У Къарачач тоже дочка-красавица умерла, я не смог спасти её. До сих пор корю себя за это.

Ол а Саниятны айтханлыгы эди.

– А вы помните, как бабка произносила в бреду имя «Зайнаф! Зайнаф!» – Семён, Зайнафдан къарамын алмай, Къарачача сорады аны..

– Это по просьбе Бабки я поехала повидать её в Тытырташ. Жалуется на грудь. Посмотри, Сима,– дейди Зайнаф да, бу къарт кишини да къайдан тапханса, деп айып эте болур Къарачач, деп, уялгъандан, бетине къызыл нюр чаба.

–Беспокоит?

–Да.

–Давай, посмотрим.

Зайнафдан да уялама, алай, не болса да, кёргюзтеме.

–Так и не вышла замуж? Всё ждешь?

–Да, жду.

–Теперь поздновато о замужестве думать, а тогда было самый раз...

Дарман кибик этип, сууукъ этме, сакъ бол, биз къоркъгъан жокъду, дейди да, ашырады.

Алай айтып ашыргъан анга бек тынч эди, мени уа бар озгъан жашауум кез туурама келип къалды...

...Жаным бла саным, тиширыу къачым, бир бирлери бла уруш этип, талашып, мени жыртып турдула. Эсиме кѣп затла келе эдиле, жашау кеси туурамда эди: сабийлерин кечиндирирге амал тапмай, башларын таяндырыр жер излеп, эрге баргъанла, башсыз къатыннга не тюрлю хапар да жабышып къалады, деп кеси намысларына къоркъуп, башларына иш этгенле бар эдиле. Кеслерин тыялмагъанланы айтмайма, эрлери урушдан, кавказланы да къыдырып келип, юйдегилери уа башларын жарашдырып тургъанына тюбеп кюйгенлени да кѣргенме. Къзаха, къыргъыз тюбуне атылып къалмайым, дегенле да бар эдиле, артха, туугъан жерибизге, къайтыргъа боллугъубузгъа ийнанмагъанла. Мен а аладанмы игиме, деп да бир келе эди кѣлуме, кѣз къарангы этип къоярыгъым келип. Алай, угъай, – бой салмадым тиширыу къудуртге да.

Ма алай: бир кюнюм бир кюнюмден аман бола, эр бла къатынны бирге кѣрсем да, къызгъа жаш сѣлешгенин эшитсем да, къалтырауукъ тийип, титиреп, кѣллом аман этип, бара тургъан жеримде, жерге чѣюп-чѣюп къалыргъа тыюшоп, аны кѣргенле, жюрегим тутхан сунуп, юсюме сууукъ суу къоярны орнуна, бош жапсарып аз къоймагъандыла: билдирмей эдим алагъа ичими ѳрген алып болгъанын.

Амалсыз болсам, Аны эки жашыны кѣзлерине къарап: «Была, бир къауум тенглерица, иги кийинирге да сюе болурла, суюген азыкъларын табаргъа да, мени уа амалым жокъ, юй тюп сыйпап, эки-юч жерде ишлегенликге, – аз жилямагъанма кечени узунуна. Чомпарасха жалынып, тюш келтирме манга деп, тюш кѣрюрге да къоркъуп, жетишимсизлик да къысып, эшиу эше, бармакъ жюреклерими къанагъанлары эшиулериме жагъыла, кечелени кѣз къысмай азмы чыкъганма тангнга. Кесими жукъудан къанып билмегенча, – ма алайма.

Нечик кючлюдо суюгенинги келлигине ийнанып сакълау! Сиз да сакълайсыз да, къурумай, сизни зыгытлай орнатып кетген Иегизни. Сизни жаныгъыз жокъду, мен а – жаны бар. Огъесе терсеми: сизде жан – бар, менде уа – жокъ. Болур алай да, даулашмайма: аз айтмагъандыла къоншула – эллиле: «Жашаунгу суугъа атханса, ол эки къайтып келлик кибик», деп.

Кече, тюш кѣрмегенлей, уянган да этмегенлей, тангнга дери жукълап чыгъарча бир дарман тапхан болмазмы адам баласы? Аллай алимлени арасында табийгъаты алай къыйнагъан болгъан болмаз ансы, анга да бир мадар табылмай амалы жокъ эди.

Кюндюз, ишге болуп, хар ненги унутханча болуп, тышына чыкъгъанынглай, кишилени кѣзлери юсюнге битип къалгъанлай, биягъыз жашау ниязы башынга уруп тохтайды.

Мени кемсиз къыйналгъаным бла кишини иши жокъду. Бир бирледе Алма-Ата къатында кесибизге юйле ишлерге тюшгенде кесими сууутууну амалын бек тынч тапхан эдим: бирсиле жыйыла келгинчи, танг атмай къобуп, сабийлени азыкъларын хазыр этип, кеслери алып ашарча, туурагъа салып, кесим а кирпичлик топуракъ къазыучу чунгурубугъа тюшюп, жюз бла жарым- эки жюз саманнга жетерча топуракъны къызгъан да этип, будай салам къатышдырып, балчыкъ малтап, кирпичликни хазыр этип туруучем. Семѣнну айтханы ачыу тийип.

Кесим ѳлмедим. Намысыма ѳлдюм.

Алай, бюгюн сорама кеси кесиме, Ёгеле жулдузу, санга айланып,

Даулетни бла Даучени бетлерине къарап: тюзю этгенме, огъесе кесими къудуретиме артыкълыкь этипми тургъанма?

Бу биринчи соргъаным туююлдо. Алай, биригиз да манга, тюзю былай боллукь эди, деп бир сёз чыгъармадыгъыз ичигизден. Кесинден болур адамны бар этген иши да. Мен а бирчик да сокъуранмагъанма: дуниягъа да от салып, намысны, адетни да малтагъанла бла сермешде къан тёгюп айланган кишини намысы бла уа къалай ойнарем?..

Бар эди аны намысы бла ойнарыгъ а...

...Бирде, 1942 жылны башында, тамам да каникулладан чыгъып, учительскеде жыйылып, бюгюн кибик эсимдеди, ол жыл 12-чи январьда «Правда» газетде Константин Симоновну «Сакъла мени» деген назмусун окъуйбуз да, ий аурунг, сакъламагъанла дамы бардыла бу къан къазауатда, деп бек сейир этгенек баш иелери урушда болгъанла. Эшитдирчигиз, тереклерим, дуниягъа ол назмуну сёзлерин:

*Сакъла мени, мен къайтырма,
Бил келлигим.
Мудах этсе да,- къайгъырма-
Жауун кёлюню.
Сакъла мени кыыш да, жаз да,
Шеклик кыысса да,
Бирсилени, къагъыт жазмай,
Унутсала да.
Къагъыт окъун келмесе да
Узакъ жерледен,
Бирсиле сүймеселе да,
Сакъла, ариу, сен.
Сакъла мени, мен къайтырма...
Нёгер болма сен
Биреуге, ол – урушдагъын
Унутхан эсе.
Тюнгюлсюнле жууукъ-ахлу,
Бары да менден,
Эригип мени жокълаудан
Шуёх эм да тенг,-
Бир бирде, мени эсгере,
Чагъырчыкъ тарта
Болсала,-биргелерине
Тартма чагъырдан.
Къайтырма, сау къалып, санга,
Тойма сакълаудан.
Тоюп къалгъанла айтсынла:
«Аллах сакълады!».
Сен сакълаядынг да, жаным
Къачды ёлюмден.
Киши ангыламаз аны,-
Не шуёх, не тенг.
Жалан да ма сен бла мен
Билликбиз аны:*

*Жанымы ол суймеклигинг
Сакълаялгъанын.*

Ол Вичуга сахарда жашагъан къатыннга атагъан назмусун окъугъаныбызда уа, тиширыуладан кѣлюбюз чыкыгъанча болгъан эди, суу жылытырыгъыбыз окъуна келип къалгъан эдик. Гюняхлы да биз болгъан кибик.

Жарлы Кеси, муну окъугъан эсе, не суннган болур, неле келген болурла кѣлюне?...

Бар эди Аны намысы бла ойнарыгъ а...

Кесини да, Аны, харип, андан бек къоркъгъаны болмаучу эди. Адамгъа угъай эсенг, мени ауанагъа да ышанмай кетди, жарлы жаны.

Мени ма алай сакълай, кесин отха атаргъа угъай демегеннге мен а хыянат къалай этерем. Мени ана бетими, мени тиширыу бетими сакълауу бла ол кесини къыралыны бетин сакълай эди – нѣгерлери бла бирге.

Мен а – Аны намысын сакълайма. Кесим жангызлай.

Сакълатмазлыгъ а бар эди...

...Ол мени ючюн, сабийлери ючюн жоюлду эсе... Тоба-тоба, алыкъа жолдадыла кѣзлерим, аланы жолдан айырмаз ючюн кирпичклерими да къакъмайма.

Ол аллай бир этгенде, мен а – тиширыума, башсыз тиширыугъа болмачы хапар жагъылып да къалычуду, манга да керек жашау, бу экисине да керек эр киши къол, деп, эл хапаргъа тынгылап, къалай этерем Аны учуз.

Ы-ы, тереклерим?

Башмы булгъайсыз? Алайды. Кертиликте туююлмюдю жашау тутуругъу! Кесим жангыз къалып, тамбла уа сабийлеге не берейим, деп, башым къазан бола, аны сагъышын кѣп этгенме. Алай, Аны жерге къаратхандан эсе уа, кесим жер юлюшлю болургъа суйгенме. Аллах алмайды мени алыкъа ансы...

Мени анга кертилигим, Аны да мени кертилигиме ийнаннганы болуша тургъандыла Анга солдат жолларында.

Мен да суюе эдим кимден да бек ол бюгюн былайда болса, алай жыйырма жети миллион адамны хар бирини да болур эди мени кибик сакълагъаны. Кеслери да суюе болмаз эдиле алай эртте жер юлюшлерин табаргъа –жанларындан тойгъанла алада да болмаз эдиле.

Мени, тѣрт алма терегим, бир тюк тенгли терслигим барды деп билмейме. Жаным – таза, къолум – таза, тюз му бу кырдык кибик, дуниягъа жарыкъ бериуюнден бир да эрикмеген тюз да ма бу кюн кибик, тюз да ма бу эки сабийни жюреклери кибик. Хар биригизни атыгъыз барды. «Табарламы была бир бирни, бирлери – кѣгет этип, бирсилери уа – аланы ашаргъа» деген эди тѣртюнчю терекни салгъанда Ол, терен кючсюнюп. Экигизни атларыгъыз-иелеригиз ёчюлгендиле. Экигизни атларыгъыз-иелеригиз мындадыла. Бирлеригизни атларыгъызны айтып, бирлеригизни къойсам, сизни кѣлююгзе тиер, аланы кѣллерине да тиер. Барыгъыз да бирчасыз

манга, чомартлыгы чексиз болган жерге кибик. Ана бир сабийин артык кёрюп, бир сабийин а кем кёрмейди, ала он, жыйырма болсала да.

Сыйлы жерим да алайды: сиз бир биригизден гитче болганлыкга, биригизни башха этмейди – тымын, биригизге азырак, биригизге уа кёбюрек этип, бёлюп бермейди.

Ма алайды, жанымы кыйырлары. Сизге жашаууму ачык этерге мени эркинлигим барды. Нек десегиз, бир ётюрюк ишим болуп билмейме. Тиширыу акылым бла бир терс иш этген эсем да, билмечиликден этгенме ансы, билиб а – угъай.

Жер этегинде эсе да, жаны сау эсе, Ол бери табылмай квалмаз.

Асыры бек сую эди мени, асыры бек сую эди сабийлерин, кёзюнден алмаучу эди анасын да. Ырыслаган окъуна этиучем бир бирледе: насыпны, болмай туруп, бир ызгъа, кёкню бла жерни байлаган жауун болуп, толу келип квалганын жүрегим сыйындырмай эди. Чайпалтыргъа, тегерге кюркыгъандан, мен аузуму ачаргъа кюркбуючем.

Ол сыймеклиги ючюн...

Сиз да айып этмегиз манга, тереклерим, кьартлыгында шашып квалды бу адам, деп...

Ма ол сыймеклиги ючюн кюреширек эди, жанын-кьанын аямай.

– Сизге айтама аны мен, тереклерим, Аны кесине айтыркъма, ёлмей квалсам, келсе. Бир заманда бир жерде аузумдан чыкыгъан сёз туюнюдю.

Жарлы жаны. Ол да тюз кесим кибик эди.

– Эски этип кьояркыбыз кёп айта кетсек, жүрек жылыуубузда турма кьой, – дер эди былай кесибиз жангыз квалган кюнледе.

Жангыз кьалып... Налжикге жьаяу барыучек да, эллиледен уялып, элден ары, Тёбен Ёр башына, чыкыгъынчы, ол – баш жол бла, мен – тую жол бла барып турганбызны билесиз. Жангыз сегиз жылчык жашаганбыз. Ол да юзюк-юзюк бола.

Къарачачны юсюнде – къара-мор узун баймёз жыйрыгы, эшилген кьапталы, эшилген алботасы, башында лаудан гюлмендисе, аякларында уа ышым чындайлары бла 1955 жылда Кьытайдан Къарачачлары жашаган районнга кёчюп келген уйгъурлу кьатындан алган алашатабан сахтиян чурукъла, кьолунда да бир шинель журунчукъну, бир жерде унутуп кетерге кюркыгъанча, кьаты кьысып. Алыкъа кьыз ариулугъу да кетмеген суусурат бети бир гурушхасы болганын жашыралмайды. Терекле уллу болгандыла да, орта бойлу ол аланы туюлеринде, ийилмей, эркин айланады. Жашындан тууганчыкыгъа тынгылауукъ дерс берген кибик, кеси сагъышын, унутуп бир зат иш айтып иймесе, ичинде биширеди.

– Сабийлени аталары бла мени жашаганым ма очукъду,– деди дагыда, тереклерине айланып. Мени жауум да жалан да сегиз кере кёрсюн жазны бла кьышны алышынганларын. Тансыгыбызны алалмаганбыз. Жаратылганлы кетди дуниям бу жыргъа тагыылганлай.

Мудах болдула жарык болуучу

Къара тамгъалы кьайынла.

*Уруш чыкъды да, биягъы ызынгдан
Къарап къалдым мен, къыйынлы.*

*Тюнгюльорге къоймайла мени
Экибиз суююучю акъ къарла.
Энди уа сабийлерингден уялама
Сени аллынга къараргъа.*

*Уруш а эртте да бошалгъан эди,
Мен къылычын этмейме эшикни.
Эртте-кече да келген а этериксе,
Анга тыйюлме ишекли.*

*Кюнлюмде чертлеуюк бир бек битеди,
Адам а болмай жыяргъа.
Суюген адамындан тансыгъын алалмай
Ёлгенге жилясын – жилягъан.*

Эсигиздемиди алгъын айтыучу жырым а?:

*Суюмекликге былай таралып,
Сейир этеме жаныма.
Хунада ташла эрий болурла
Бир-бир кюнледе халыма.*

*Суюмеклик ауруу – сан ауруу,
Сабий санланы кюйдюрген,
Аллахны да терс иши кепдю, –
Болмазлыкъ ишни суюдюрген.*

*Эки кёзюнге къарасам,
Эки къашынгы кёреме,
Буслийман эсенг, ийнанырса,
Сени суюгенден ёлеме...*

...Ол жыл келди да бизни юсюбюзден газетге жазаргъа... Ары дери да кёре туруучем аны атамы эгечинден туугъанлагъа келип. Атамы эгечи да, биз анга Гелля деучек, быллагъа баргъан эди.

Ол ары келген заманлада мен анда болсам, Гелля айтыучу эди, шыбырдап, мени сайнагъа чакъырып, киши юсюбюзге чыгъып къалмасын деп, ич отоу таба да сакъ къарай: «Бизникилен бу жуукълары болады. Сени уа жугъунг да болмайды. Сен бу тели къызлагъа тенг болуп, муну аузуна аралып турма». Мени жюрегими ангыларыкъ тыйюл эди Гелляны ол кюнледе...

Биринчи кере тюбегенибиз да алада болгъанды. Мени аягъымы жерге жетдирмей, кёкге алып, Тюртюлюден бери келтирген насыпны къанатлары да ол арбазда битгендиле.

Тюртюлюню сууунда жуууна, кече сайын ёксюзлени жырларына

тынгылап, суу тюбюнде ууала туруучу Ёксюзле жулдузу, жанымы назийрасын кёзюнде тутуучу Жан жулдузум – сиз кёкдесиз, – айтыгъыз Жер атасы Даулетге бла Жер анасы Даучеге мени юсюмден билген хапарыгъызны. Ала бетлерин тюрлендирмегендиле алыкъа. Манга уа ала, хар замандача, ариу кёрюннгенлей турадыла – мени жырымы кеслерине алып, чайпалтмай, тёмей тутхан жулдузла. Жер атасы бла Жер анасы уа кёрмегенмидиле мени? Танымаймыдыла мени?

Ёкилеригиз да мени уста таныйсыз.

Ала айтсынла. Мен тынгылы келишдираллыкъ туююлме. Анча къайгъыны ичинде биринчи жүрек жырымы тунчукъдурмай тургъаныма да сейир этеме.

Сиз шагъатларымсыз Дауче , Даулет!

Айтыгъыз...

3

– Дунягъа жаратылгъан адам сени кибик бирге кёз ачмай кетген эсе, кесин эки кере ёлгеннге санасын, Айкъыз (Къарачачны ол атын сюйюучу эди Бексолтан), – деди Бексолтан бир тюбегенлеринде.

Тюбеп да не тюбеген: Бексолтан, Къарачачланы элге барыргъа тюшсе, жууукъларында тохтай эди – Таукъулланы Байтокълада.

Къарачачны иши байтамал эди: элни ичинде тёшден ёрге чыккыда да, келди да къалды. Бексолтаннга уа Налжикден, къайда арбагъа, къайда атлыгъа тагъыла, келирге тюшеди. Анга сылтау да табаргъа керек болады – редакция жумуш. Эллиле да: «Бу газетчимиди, комсомолмуду, – ким эсе да, бу элге жол ишлеп кёйгъанды кесине» деп, сёзюн этип башлагъандыла.

Аз да, кёп да болсун, игиден, амандан да болсун, – бу элни юсюнден газетде бир сёз кымылдаса, Бексолтандан кёрюп кёйгъандыла: «Келип, излеп, соруп-оруп айланады элни хапарын», дейдиле.

Аны Тюртолю къабакъгъа терк-терк келтирген сылтау а башха эди.

Къарачач алгъа ол сёзлеге артыкъ уллу магъана бермей турду. Атасыны эгечи кесини кызыларындан башха кёрмегенди Къарачачны, Къарачач да не тасхасын да букъдурмагъанды андан. Алай энди ол жокъ эди, Къарачачха сёз ангылатырча, жүрегинде туююлюп баргъан туююмчеклени тешерге болушурча. Бексолтанны да тукъум къарындашы алгъаракълада ёлгенди. Алай, Бексолтан кьонакъбайын алышдырмагъанды. Аналары, аталары сау заманда келе-кете тургъан адам, ала ёлгенлей, кызылагъа – эгечлерине – башха тюрлю болса, ушарыкъ туююл эди. Бексолтан ангылай эди аны. Жүрек къууумуну жолун ишлерге башха амал да жокъ эди: эллиле юйреннген эдиле Бексолтанны алада къалыучусуна. Къарачач да алагъа барыучусуна. Аланы кызылары уа, не амал да этип, бир бирлерини бетлерине къараргъа бу экисине онг къурай эдиле.

Сау къаллыкъла.

Урушха дери жыллада Тытырташха келин болуп келген Къарачач да ал жылларында алай кёп кере айтханды ичин жылытыучу ол сёзлени.

Бексолтанны ол биринчи сёзлерини магъаналарын иги, терен ангыламагъанлыкъгъа, Къарачачны тынчлыгъы урланганды.

Ёге анасы, ёз анасыны туугъан эгечи, ачыуланган иш этсе: «Бир жол да чыкъмайды да мынга» деучюсю эсине тюшсе: «Быллай жолнуму айта

болур эди» деп, урушха дери жыллада ай жарыкны, аркъанла кибик, базыкъ эшмелерине жыйып, Тюртюлю сууну боюнунда, таудан келген хычыуун сериуюннге бетин буруп, Къазахстанда уа – Алмаатинка сууну сууукъ ташларына чөгелеп, Тытырташха къайтхандан сора уа – Холам суугъа тынгылай, аз сагъынмагъанды ол сёзлени. Юсюнден бир ауур жюкню атханча, аз кюзсюнмегенди.

Къарачачны юсюнден аллай сёзлени ёге анасы ойнап айтханча айтычуо эди эсе да, айтхан баш иеси, Къарачачны атасы, къошда болгъан кезиуледе этиучю эди. Ол юйде болгъанда уа, Къарачачха, ойнап-ойнамай да, къш туйюп окъуна къарамагъанды.

– Да кёрсе да, жанынмы къалдырлыкъ эдим мен? – деген эди Къарачач да, Бексолтан айтхан сёзлени жауапсыз къоймайым, дегенча.

Кеси уа – кёзлерин жерге туйрегенлей. Ёрге да бир алса уа!

Алай болгъанлыкъгъа, къызны жюрегинде къууанч, арсарлыкъ, ышаныу, – ючюсю да, юч тюрлю аскер болуп, уруш этгенлерин Бексолтан сезип тура эди. Жанындан тойгъан, жашаудан эрикген адамлай сюеледи. Акъ къоллары, аны сыфаты да иш юсюнде къайнагъанлары кёрюнюп.

Аны кёзлерин Бексолтан чыкъ тамычыла жибитген кёкенлеге ушатды..

Къарачач атасыны эгечини юйюне тебирегени сайын, башха болмай, чынгыл къаядан энишге, тар ауузгъа, атлагъанча бола эди. Алай, ол атламны этмей да болалмагъанды.

Жаш бла къыз быллай тап онг табып тубеген хапарланы, бир бирге ачыкъдан селешгенлерин Къарачач айтып да эшитмегенди. Ол эшитип билгенден – къыз шауданнга суугъа бара неда къоншуларына бир къууанчха биргъанда тубеген болмаса, кесин ёмюрлюк нёгерин кёрген да этмегенди.

Бу уа, Къарачач, Бексолтанны бетине ачыкъ къараргъа онг тапханды, къарагъан этмейди ансы. Айыпды, деп, кеси кесин бошламаздан кишенлеп, дунияда таулу адетинде жюрюмеген ишни къалай этейим, деп, къарарыгъы-кёрлюгю келип тургъанлай, ол билген адетден ёталмайды. Ызындан а къараучуду бек тюрслеп, не букъдурлугъу.

Алайсыз да, бери, бу юйге, атасыны эгечини юйю болгъанлыкъгъа, келгени да Аллахны аллында терс иш эди, Къарачачны ангылауунда. Келген да анга тубер ючюн келгенин бир Аллахдан бла кесинден сора киши билмеген сунуп, кеси кесини башын жулургъа кюрешеди.

Гелляны къызлары Баття, Фатимат да жетген къызла болгъанларын Къарачач унутуп къоя эди... Гелля Къарачачха этген «тырманчыкъларын» къызларына – Баттягъа, Фаризатха – этмейди. Аны да Къарачач эслемей туйюлдю.

Амалсыз сылтау болгъанын ол, теренирек къарагъанда, ангылай эди: кесини жууукъларыны, тенг къызланы, элни да къулакъларына буштукъ этерге амал жокъ, ауузларына кирит салыр амал да жокъ.

Аны къоябыз Къарачачны кесине, жаны алай сюе эсе, болсун алай. Биз да кёк бийикледен кёребиз бола тургъан ишлени.

Жарлы Къарачач, терсеме, деп, биз таба, кёкге, да, атасы къошха кетиучю жары да къарап, кёп кере кечгинлик тилегенди.

Бир бирде уа: «Ахыр-ауалда тиширыула бла эркегырыула бир бирлери ючюн жаратылгъан эселе, бир бирге жол нёгер болуп, жангы отжагъалада от тиргизе эселе, ол а буйрукъ-жазыу эсе, манга да аллай бир кюн чыгъамы

башлаган болур, дей эди Къарачач кеси кесине. Тюшерик эсе, тюшюн теркирек, – анамы эгечини «тилеклерине» жолугур эсем а».

Ол сагъышла да Къарачачны айлы кечелери болуп тохтадыла. Жолгъа къаратхан кечелери.

– Къарачач, – деди Бексолтан, – дуняда ариулукъгъа, адамны жарлы жанына асыугъа жаратылган жаннга, кёкде жулдуз болуп, жерде къундуз болуп, кырдыкланы сагъайтхан, гюллени сейирсиндирген, аны бла кеслеринден ариу болгъанына женгдирген жаннга кёз ачханмыса?

-Угъай.

-Жомакъда айтып иш эшитгенмисе?

-Угъай.

-Айсыз кече Тюртюлюню жарытхан, Тюртюлю сууун тохтатхан жанны кёргенмисе?

-Угъай.

-Жолунда кетип баргъан адамны артха къайтаргъан, анга артха къайтханын да билдирмеген жанны кёргенмисе?

-Угъай. Не элберледиле была?

-Тынгылагъан эт, «эгечим». Таудан ырхы келип, билмей тургъанлай, энишге, къылыкъсыз къутуруп баргъан суугъа кетген жашны жангыз кюсею-излеую, аны аллына къарауу алып чыкыгъан жаннга кёз ачханмыса?

Былайда Къарачач Бексолтанны «эгечим» дегенине бюсюремегени, бир такыйкъагъа ёрге уруп, жүрегине ишеклик орнатды: «Бу мени, керти да эгечге санап, Байтокъну, Мамырайны (атасыны эгечи Гелля) хурметлерине айландыра уа болурму, жашаугъа былай татлыкъсындырып, терилтип, мен миябашны?». Алай унамады жүреги, къыстады ол ишекликни кесинден, бир ауана ызчыгъы къалгъан этгенликге.

– Угъай.

– Жазны жылыуун, къудуретин бетине жайып, кёкню быттым кёлде жууунган заманын кёзюне алып, аланы кеслерин а – жазны да, кюзюню да – ол насыпларындан къуру къойгъан жаннга уа тюбегенмисе?

– Угъай. Тюртюлюден ары чыкъмагъанма жаным жаратылгъанлы сора уа, тюбеген иш этерик эсем да.

– Сора Айжан-Айна-Айсел-Айсен-Айсын- Айсуу-Айсун-Айсун-Айсан, ол атланы барын да бирикдирген – сенсе, Къарачач. Жаныбексе сен. Жанынг бекди сени. Кёзюнде-бетинге кёрюнюп турады. Къарап бир тур, жанынгы ол беклиги кёп жерледе, кёп кезиуледе жарарыкъды санга. Ийнанмай эсенг, ма алайгъа бар да, хар нени да бузмай кёргюзтюучю эски фарс кюзюге бир къара. Мен тургъанлай къараргъа уялырса, мен чыгъайым да, кесинг кесинге эркин бир къара. Адетде болуучусуча, къагъыт жазып берсем да боллукъ эди, алай кёлюмде болгъанны къалам жазып жетишираллыкъ туююл эди, къагъыт да жетерик туююл эди аны сыйындырыгъа; редакцияда жүрюген къагъытлагъа жазып башласам, къагъыт жетмей, газет чыкъмай къаллыкъ эди да, аны уа блас унарыкъ туююл эди да, Тюртюлюге да аны ючюн келгенме. Эринме да, бир къара кюзюге.

Мен а чыгъайым.

Бексолтан Байтокъланы тюплю-башлы юйлерини баш калиндорунда асыры къатхандан, зынг-зынг эте тургъан эски къангаларын да ынычхата,

юйню узундугъун ары бла бери ёнчелейди. Бир заманда Къарачач чартлап чыкъды. Жукъ да айтмагъанлай, бетин да Бексолтандан бир жанына буруп, жаулукъ къанаты бла был-был эбзе эрикге ушагъан ингил сакъалчыгъын да жабып, Бексолтанны да кёкню суймеклик бешигине бёлеп, къаты бла энишге элтген къанга тапкалагъа сылжырады.

Бексолтан, кёлюне ишми тийген болурма, деп шургуланды. Къоншу юйню аргъы мойюшюнден ары озгунчу къарап, эки къолун хуржунуна салып, биягъы калиндорну къажыгъан эски къангаларын къыж-къыж этдире, отоугъа кирди. Къараса: – о, насып!, билмей тургъанынглай, борбайларынгы къыйып къойгъан суймекликни къалай букъдурлукъса? Адам кёзю бла къарап кёрмезча, эти-жени бла сезип, безгекге тумалагъан сезимни? Столда – кёк дарий къолжаулукъ.

Белги!

Хар мойюшюнде бирер раушан накъышы. Аллай раушанла мында, Тюртюлюде, ёсе болурла ансы, Бексолтан бир да кёрмегенди быллай ариулары. Ала аны жаз талагъа элтдиле да, чыкъда кёзлери, кёмюрлеча, жылтырагъан гюлле бахчасына атды.

Дуния эркин, дуня жарыкъ!

Къол жаулукъну ачханда, ичинден бир къагъыт журунчукъ жерге, туйюлген дарий туймеден уллу таууш этмей, тюшдю. Бексолтаннга уа ол, нек эсе да, эрттен аяз, бурма тюгю энди къалынлана башлагъан кёкюрек къангасын хычыуун сылап, жүрек аузуна къутулгъанча кёрюндю. Биреуню терек бахчасына кирген кибик, эшик, терезе таба да сакъ къарап, терк окъуна энишге ийилип, ол асыры къаты чулгъаннгандан, ташча къаты кёрюннген къагъыт тугулчукъну алды да, эки къолун да къууанч къалтырауукъ алып, тюртюрюрге да аздан къалып, алай ачды. Окъуду: «Атакама адамла къурап ийсенг да, угъай дерик туйюлме... Сизникиле къалай тап кёрселе да, ол заманнга».

Ол кюнден сора Бексолтанны жашау череги кесини ызын алышдырды. Анча жылны бирде текелене, бирде уа къозулана барыууна юйренип къалгъан суу ызындан чыгъардан, жангы ыз салыргъа жол сайлардан болду. Бексолтан кеси да ёсерек болгъанча кёрюндю кесине. Туура, кюзюге къарарыгъы окъуна келди...

Элине ингир бола къалай жетгеини да билмеди.

Аны экинчи кюнюнде энишге ишине кетерге жолгъа чыкъды да, алгъын этиучюсоча, сехледен чыгъып, башындан Налжик таба баргъан улоуну сакълай турмады да, жүрек къууанчы аякъларын кеси атлатхан кибик, кеси да билмегенлей аладан энишгерекде, эмен, чертлеуок, чум терекле къалын басып тургъан тик тёш тюрюне къысдырылып ишленнген юйчюкде жашаучу эгечи Нафийланы къабакъларына келип къалды. «Къалай айтсын адам бир сёз бла ангылатып къоярча» – аллай сагъышла ичинде боран болуп къалгъандыла. Уялгъан этмейди. Нафий жангыз эгечиди. Юйлю, юйюрлю. Аны жолдан, къачаннга дери турлукъса былай ызынгдан къаратып, демегенлей бир да оздурмагъан. Жюреги айтханны этсе уа, шо къыз къол жаулукъчукъгъа сыйынып къалгъан белгичикни хапарын башындан аягъына дери, ийнар айтхан кибик, тикрал айтыр эди. Алай, Нафийге кереги – къысха сёз: билдирсин Атайгъа Тюртюлю элге адамла къуараргъа керегин.

Не да болсун, Нафий ол сёзленими эшитди, кьолунда тюз ол кезиучюкде саууп чыкьгъан сютюне ингиргисин да кьошуп, тёбен кьоншусуна сют мешинагъа элтирге кьолуна алып чыкьгъан челегин Бексолтанга тутдуруп, кьолларын да ашыкь-бушукь алботасына сюртюп: «Бусагъат аны уа», деп, тебиреп кьалды.

– Не игилик келди башынга, эртге этер ишинги кеч эте турыийнг да, бусагъат битдирип кьояйым аны уа. Атай, харип, сени сагьышынгы Арыстопда окьугъанынгдан бери окьуна башына кийиди, Амма уа бютюн да кьууаныр.

– Мени кетме кьой да, алай... – деди Бексолтан, Нафийни тыя, челекни да кьолуна узатып.

– Ахшы, аурунг, ахшы, – деди да, челекни да Бексолтанны кьолундан суху алып, юйюне кирип кетди. Бексолтанны да ол кюн этген иши редакцияны болмасын – башына келген жазар акьылны суу талап кьоя эди.

Бексолтанны, индексден ычхынган суу жагаьаларын талай баргъанча, жанын бийлеп, ары сыйынмагъанлай, тышына уруп тургъан жюрек оту, женгил хауа болуп, тышына кьуюлду: «Уч, адамы, уч майна кьая башына, андан а битеу дуния сени аллынга бауурланнганын кёрлюксе; кьычыр, эшитдир битеу дуниягъа насыбынгы! Хар ким да кесини насып юлюшюн мени насыбыма кьарап ангыларыкьды; бюгюн менден уллу, менден бийик бир киши да жокьду!»

Элкьан шуёхум да, кесини кьайгьысын этмегенлей: «Сен бир окьууну бошаргъа, бирсин башлап, юйдегинг-юйюрюнг да окьуу болуп кьалырча эте тураса» дегенни айтып, кьуру да манга кьадалып тургъаны кьояр, бир да кьуруса да, муну эшитип...

«Кьарачачны ата юйюнде кёп тутмам мен энди. Тюртюлюде. Мени арбазымда аны бет мудахлыгьы да кетер, не кьыйынлыгьы бар эсе да, барын да, суугъа атып, тенгиз юлюш этерме. Кесим а жастыгьы болурма, тёшеги болурма. Аны бети жарыр ючюн. Жюреги жарыр ючюн. Айны, Кюнню да татыуларын ангылар ючюн Кьарачач» – ол сагьышла чексиз долай болуп элтедиле Бексолтанны.

Элкьанны эсине келтиргени бла аны жюрегинден кьыстагъаны тенг болду. «Элкьан да заманында билир» деди кеси кесине. Не эсе да, кеси да толу ангыламагъан бир ишеклик ёрге уруп...

Алайчыкьда Элкьаннга кьалай эсе да, акьыл теренлеринде, кьан тамырда кьан юйюшгенча, бир ишеклик бошдан болмагъанын Бексолтан артда, урушда болгъан заманларында, Элкьанны этген мынафыкьлыгьын билген болса ангыларыкь эди. Насыбы тутмады Бексолтанны уа элге кьайтыргъа...

Ол кюнледе уа...

Ол кюнледе болгъан ишлени уа Кьарачач былай ангылагъанды: кюнлени биринде, Налжикге устаз курслага жиберирге кьызла керекдиле, деген хапар Тюртюлюде терк жайылды. Эл комиссаргъа тёбентин адам келип, элдеги юйлеге айланып, ата-анала бла сёлеширге умут этгенлери эрттен жарыгьы бла теппе-тенг белгили болду.

Бексолтанны сыйюп кьалгъанынданмы, бу ёге жашауундан жалкьыгъанданмы, не да болсун, артда атасы айтханча, элден башын алып

кетериги нек келгенин Къарачач кеси да толу ангыламай, юйлерине иш да адам келгинчи, эки къыз нѳгери бла комиссаргъа барып, кесини атын жаздырды.

– Нечик алаMAT болду бу иш. Жангы жашауну жолларын ангылап, нечик иги этдигиз барыргъа ыразы болгъаныгъызны, къызла, – деди ол тѳбентин келген. Жангы жашауну огъурлу урлугъу мында уа ариу ишленген жерге тюшюп турады да. Бара иш да айланмай, тилей иш да кюрешмей, ишибиз къуралып къалды да, жашаулары кеслери суюгенча къуралыр эсе да бу ариу эгечлерими!

Андан чыкъгъандан сора Къарачач сагъышлары бла бирге кеси къалып къалды. Къатында къыз нѳгерлери болгъанын да унутду.

«Эшшиги, кесим суюгенча къуралса уа жашаум. Айтханынг келсин огъесе! Кесим, ол къызланы да терилтип, келип къалгъанымы терс ишми этдим? Юйге келирге къояргъаы керегем?»

Хар ишим да мени, нек эсе да, адетдеча туююлдо: Бексолтанны кесиме ачыкъ сѳлешдирдим. Алай болмаучуду деучю эдиле. Небилейим. Онжети жылымда да ѳгелик къашыгъындан сора жукъ сынамагъан мен! «Насыбын ким да излеп табады» дейди да Нюржан». Къарачач кеси кесине аллай къаты сѳгюм салады.

Нюржан Къарачачны анасыны эгечлеринден бириди, гитчелери, Буталагъа келин болуп, Къарачачланы юйге туурада, тѳш башында жашагъан.

«Къызгъа сакъларгъа тюшгенликге, кеси да къадарыны бармакъ илинмезлик тагыларына бир аз жан жылыу бермесе, ала таба бир атлам этмесе, къалай болсун да. Кѳрген да этмей, сѳзюн да эшитмей, жаратылгъан дуниямда не анам болуп – анамдан, не бир башха биревден бир ариу сѳз эшитмеген жарлы жаным, бир белгисиз дуниягъа кесими къалай атарем да! Ариу сѳзю кюсеген къыз жаным, аны эшитгенлей, кесин ары атды. Тюртюлю сууу да, санга къарап, суратымы анда кѳрюп, чачымы кѳп кере тарагъанма. Кюзю жетмей эди манга. Сен да кечир, адетни буздум эсе. Къадар ташымы кесим кѳрюрге суюгенме. Кеси кѳзюнг бла кѳрмей, къоншу-тенгинг айтхан бла башынгы тышына къалай атхы! Анса уа мени суу элтир ючюнмю къалгъанды. Энди уа муну бла не уллу суугъа да атайым кесими. Элтирик туююлдо ол мени. Элтирик туююлдо!»

Ол Бексолтанны, тана кѳзлерича, уллу кѳзлерин, юзмелт къашларын, кенг, къарыулу жауурунларын кѳз туурасына келтирсе, тели болургъа жетеди, кѳзю-башы тѳгерек айланып. Къарачач кесине ишлеп къоюучу эди аны суратын: мангылайы ачыкъ, кѳзлеринде Къарачач кесин ѳретинлей кѳрюп къойгъан эди бир къарагъанында, – бир теренле кеслери уа, бир тюрлю хыйлалыкъ жокъ.

Неден да бек Къарачач излеген – халаллыкъгъа, жумушакълыкъгъа термиле ѳсген санларына, чалдиште тургъан жюрегине огъурлу от жагъа. Анда жылыныргъа, ол жылыу ючюн да киши тырман этмезча, ол жылыугъа кеси ие болурча, – ма аллай ышыкъ излей эди жаны.

Бексолтан Къарачачча сѳзюн ачыкъ этгинчи, ол жууукъларына келгенде, ингирден ингирге аланы къызларын – Баттяны бла Фаризатны, Къарачач да келип, тѳгерегине жыйып, аллай ариу жашауну юсунден кѳп хапар айтып

болгъанды. Ийнанган да этмей эди Къарачач, тюзю. Алай, артда, «Кимге деп туугъан болур бу жаш?», деп кёлоне келгенде, сескеннген окъуна этди. Тюшондеча.

Абын-сюрюн бола, гюлменди къанаты бла бетин жабып, аягъы басханны кёзю кермей, Къарачач да Байтокъладан жолгъа хылыф чыгъып, теш бла энишге баргъан жерде къазылып этилген атлауучлу жолчукгъа бурулур жеринде, кеси да билмегенлей, онг жанына, уллу жолдан айырылгъан гитче, Нюржанлагъа элтген, орамчыкъ таба кетди. Къар эрип, къулакъ суула энишге къуюла, жауун жауса, ырхычыкъла бири бирине къошула жуууп, жолну талап-ашап, уллу, гитче ташлары да ачхан такъыр орамны Къарачач, жер бла угъай, хауа бла баргъанча, женгил барады.

Гюлмендисини бир къанаты дум къара базыкъ чач эшмелери бла бирге аркъасына жайылып, желпегейлене, бир къанатыны къыйырчыгъын а къолуна жыйып, нек эсе да кёзюн, бетин сюрте, ашыгъып келген Къарачачны Нюржан арбазларындан къарап, алгъаракъдан окъуна кёргенди. Адыргы этип, кычырып, не болгъанын сорургъа да бир тебирейди, алай, тийре эшитсе, не сунар, деп, кесин тыйып, сехледен тышына чыгъып сакълайды. Къарачач, ол къызыуу бла келе келип, энди жете болурма, деген сагъышда, гюлменди къыйырын бетинден алып къараса, – Нюржан аллында сюелип. Анымы кёрдю – олсагъат кесин аны къучагъына атды, гюлмендини да бетинден алмай, жияп, башын Нюржанны кёкюрегине салды.

– Не болгъанды экъыз? Эшшиги, жаным чыгъып кетди да, – деди, андан сора жукъ сорургъа, асыры абыырагъандан, сёз да тапмай, къоллары ууакъ-ууакъ къалтырай, хар заманда этиучюсоча, жумушакъ жылы къол аязларын желкесине бла аркъа табасына салып, эзиллип къаллыкъ затха тийгенча, Къарачачны кесине акъырынчыкъ къысды да, башын башына салып, къулагъы жүрексиннгенине тынгылап, кёзлери уа тукъузгъю такъгъанлары кюзде кесеу къыйырлача кёрюноучю къалын агъачлы сыртлыкъгъа кетдиле. Минг-минг тюрлю сагъышла тирмен ташларын айландыра эдиле аны башында: «Не болгъан болур бу жарлы сабийге? Кимни хатасы жетди мынга? Атасынамы жукъ болду? Ушколдамы къыйнадыла жүрекигин?». Жилигъан халине тынгыласа уа, биреуню хатасындан жилигъанча да туююлдо. Ахырында, тёзмегенлей, Къарачачны башын эки къол аязы бла кесинден арлакъ айырып, жиямукъла жуугъан, алай танг аласы бетли ингиликлеринден ич жарыкълыкъны уа талап кетмеген бетчигине тюрслеп къарады да:

– Айт дейме да, не болгъанды? – деп, жумушакъ къол аязларын чолпу этип, башын акъырынчыкъ силкди.

Уллу хата болмагъанын Нюржан ангылагъанын сезгенден сора, Къарачач да, андан ары аны къыйнамаздан болуп, бетчигин биягъы Нюржанны къоюнуна букъдурду.

Тюз да ол кезиучюкде Къарачач кесини бешжыллыкъ заманчыгъына къайтып къалды: Нюржан айтхан эди ол заманчыгъында, тюз бюгюнча, Къарачачны башчыгъын кёкюрек жылыууна къысып. Ол сёзлени кёлонден билгенди Къарачач. Эшшиги, жашагъан дунячыгъында кеси аллына аланы ненча кеере къайтаргъан болур эди. Эсинде къалгъаны, кёлден бтлгени сейир да туююлдо.

– Къоркъма, кызым, хар адам да тюберигине тюбемей ёлмейди, – деген эди 1921 жылда кюнлени бир кюнюнде Нюржан Къарачачха, кююнуна башчыгын кысып, имбашларындан энишгерек озган чашчыгъан бир хычыуун сылай, кеси да кёз жашларын тыялмай, туурагъа кюн элпегирек жарытып тургъан жаз агъачха, тёшле башларына чаллыкългагъа, тёбенирекде энди орнала келген Къасым Къабакъга къарамы кетип, терен сагъышлы. – Адам туугъанынлай окъуна аны къадары мангылайына жазылып къалады, Хар адамны да болады жакъчысы. Ёксюзню кесин кююп кюймайды ол Аллах буюргъан жакъчы. Кёкде Ёксюзле Жулдузу бла Жан Жулдуз, Жерде – Даулет бла Дауче сакъдыла жаны барлагъа. Сени да барды аллай жакъчынг – Ёксюзле Жулдузу, майна, къарачы, – деп, Къарачачны бетчигин кюнлюм табагъа бургъан эди..

Аны, Нюржанны, айтханы кертиге ушап къалды. Анга ма бюгюн толу ийнанды Къарачач. Бюгюн да аны къоллары ол кезиудеги жумушаклыкъларын тас этмегендиле, бюгюн хычыуун кёрюндюле ала. Къалай эсе да бир татлылыкъ, келир кюнюне ышанмакълыкъ ичин, жылы сууча, жамлады.

– Нюри (сабийле Нюржаннга алай айтыучу эдиле), мен Бексолтаннга барлыкъма... кетерикме... адамла къурап ий юйге дегенме.

– Ой сен терк къорамагъын, телибаш! Эшшиги, аны ючюнмю жилийса? Кимге къалай этсенг да, мен сени анангы туугъан эгечиме да, сени кызым этип тутхан; аны манга жилимай, ахымы алмай айтыргъа нек болмайды, жилимай къаллыкъ сен! – Къарачачха ол сёзлени айтып, башын сылай-сылай, дагъыда къошду: – Иги этгенсе! Асыры да иги этгенсе! Мен аллай къууумчугъунгу тылпыуун сезгенимлей окъуна, узакъдан-жууукъдан да жол ызлагъанма ол табалагъа. Иги адамладыла, кеси да окъуулу, билимли. Бизни элден окъуна кёресе да къаллай ариу хапарла жаза-жаза турады. Бизни атыбыз да бу элден тышында да бир айтылгъанлыкългъа не болады. Асыры да иги этгенсе! Аны юсюнде санга угъай дерикни мен душманы боллукъма.

– Къалай келтирдим кёлуме иш да аны?

– Эртте туююлдо, келтирген эсенг да. Кесинг да окъургъа барама деп тураса да ары жанларына. Налжик башчыладыла ала, иги кесек да алгъаракъллада Уллу Холамдан кёчгенле, хапаргъа кёре.

– Атай не айтыр да, – деди, башын Нюржанны жилимукъла жибитген кёкюрегинден артха айырып, бурунчугъун да тарта-тарта, кёзюне къарап.

– Аны манга кюй сен. Ала бери тебирер заманнга мен аны хазыр этерме, къошдан бери бир айлангъыйиди ансы. Кесине да сёз табып турадыла къарар керекли кёп мал кырылгъанды деп, – деди Нюржан, Къарачачны жүрегин жапсарыр амалла излей, Къарачач, аланы магъаналарын ангыласа элгенирик сёзлени айтханын да эслемей. Тюз ол кезиучюкде окъуна Нюржан кеси акъылында ол ишге жол ишлей башлады...

Ол акъыл кеси келген эди аны кёлуне ансы, Къарачач келтирмеген эди. Жетген кызыны тиширыу ниязы, къудурети, аналыкъ насыбы келтирген эди аны кёлуне Бексолтанны. Кесин аны кёзлеринде ёретинлей кёргенде да, жетген кызыны ма ол аналыкъ табийгъаты, тиширыу юлюшо, шашып айланган жетген кызы насыбы къаратхан эди Бексолтанны бетине.

Кете туруп.

Ашыгышылы...

Алай, ол да тамам эди Бексолтанны, термилиуден, жалыныудан, танг алада къара нанькылача, мылы болуп, анга кыагылмай къарап тургъан кёзлеринде уюр ючюн.

Аладан чыгъаргъа кюрешмеди.

Устаз курслагъа кесини ыразы болгъаныны баш сылтауу да ол терен кёзледен чыгъарыгъы келмегени эди. Ариу сёзге, къарыулу да, аны бла бирча, жумушакылыкъгъа, ингилге термилген жан кесин ары атды.

Иш а былай башланганды: Тюртюлючю кызыла, устаз курслагъа кеслери тилеп, кеслери ыразы болуп барадыла, деген хапар редакциягъа жетди да, ма ол кюн окъуна ол хапарны «Социалист Къабарты-Малкъар» газетге билгенинден-кёргенинден жаза-жаза туруучу комсомол ишчи Бексолтаннга билдирди. «Бу ишни юсю бла ары таба барлыкъ болсанг, бизге да бир затла тырнарса», деп.

Комсомолну обкомуну да ол иш белгили эди. Ол себепден газетчиле айтмасала да, Бексолтаннга ары жол чыгып тура эди.

Ол кюн Бексолтаннга, не бла жетген эдинг Тюртюлюге алай терк, деп сорсанг, ол кеси айталлыкъ туююл эди тынгылы. Тюртюлюге жол чыкыгъаны эди аны желге тенг этген.

Ол кезиуде кыралда, таулула кибик, ууакъ миллетлени жахилликден чыгъарып ючюн «Ликбез» деген бир зат тапханды кырал. Аз заманчыкыны ичинде ол бир уллу юрюлюуге айланып кыалганды. Анга да тапхан эди Бексолтан тауча сёз: «Жахилликни кырутуу» деп, ол рубрика бла макъалаларын жаза туруб а, кысыха «ЖКъ» деп кыюп болганды.

Къарача да окъурга барлыкъладан бири эди. Кесине нёгер кызыла да ол тапханды. Аны ол хунерин да билгенден сора уа, Бексолтан анасына жангыдан туугъанча болду. Кызыла бла сёлеширге тюшгенде, Къарачачны кыатына барып, кыру анга соруп тура эди сорлукъларын. Кыалгъанла уа – сюелип!

Къалгъанла уа жокъ!

Киши да жокъ!

Дуняда – кыруу экиси!

Кюппе-кюндюз!

Дуня жашауну кызыуу барыууну тюз ортасында жангыз экиси бир бирни аллында сюелип.

Соруулары да бир тюрлю эдиле ол адамны. Эслеген болурсуз. Огъесе Къарачачхамы алай кёрюндюле тенг кызыларындан уялгъандан? Бексолтан да кюреше эди абери билдирмезге Къарачачны тенг кызыларына. Алай, «Жетген кызыны жюреги жерни жетинчи кыатысын да кесине кюзю этип, анга къарап, соймеклик сырын окъуп кыояды», дегенлеринде да болур бир магъана. Ким биледи. Ол кыайгылы туююл эди Бексолтан.

Жазды газетге Бексолтан «Жангы жолну сайлагъан алчы кызыла» деп макъала, аны башына да «Ликвидация безграмотности» деген айтыуну орусчадан «Жахилликни кырутуу» деп кёчюрюп, жазганын башына уа «ЖКъ» деп, ол кёчюргенини эки ал харфын жазып кыояды. Ойнагъан кибик этип айтыучу эдиле ол кылыгыны юсюнден нёгерлери Бексолтаннга: «Бу этиуюнго кыоя тур ансы, бир соймегенинг «Жандырып кыой» деп, артха, орусчагъа, кёчюрюп, «материал» кыурап кыоймасын, Бексолтан бласха

къажау ниетин алай бла букъдурургъа юйренгенди?» деп...

...Тюбеген да этди артда Бексолтан аллай ишге...
Къууанч адамны «сокъур» этип къояды.

Андан сора, нек эсе да, Бексолтан Тюртюлюге келмей кѣп турду. Къарачачны ичинде жаны жокъду: не окъууну юсюнден бир сѣз къымылдатхан жокъ, не Бексолтандан бир хапар жокъ. Кишиге жукъ сорургъа уа къайда, билип къоярыкъ эдиле «ауругъан» жерчигин. Эки кѣзю жолда къалгъанды.

4

Ол кюн окъуна, кюн къушлукъгъа жете, ийнеклерин эл сюрюуге къошаргъа къууалап бара, – бир къайтып, артха келе туруп да – къайтып, атасы бла ушакъ этип кетген Нафий, юйде ууакъ жумушларын бошاپ, Къурманлагъа дагъыда келди. Болгъан кюкюреп битген элия айыды жылны. Тазия Дуппурда, Чѣпеллеу Чалычуда, андан огъарылада да кырдыкла жетип, малларыны къыш къайгъыларын этгенле кѣзлерин ол жанларындан алмай тебиреген заман. Элни бери чегет жанында тѣш бетлерин къалын басхан агъач да, бир тюрсгю бурма жабыу болуп, эрттен сайын Терк Башы табаладан къоба келиучю кюнню тыякъларын кесине эркин ѳтме къоюп, талачыкъланы-къармаулары сериуон хауалары бла къатышдырып, адамны бурнуна хычыуун-сахиник сезимни келтирген кезиудю. Адамны жюрек татыуун женгил окъуна ачып къояргъа ѳч болуучу ол хауа, чабыуун Холам башларындан окъуна къызындыра келиучю сууну кийик малны окъуна къулагъын тургъузуучу аязына къошулуп, элни жумушуна сиеген заман. Бексолтанга ол жыл тамам да 25 жыл бола эди.

– Кесине жастыкъ нѳгер къуар заманы жете турады бу аманны, нек тынгылай болур, бир сорсагъыз а, – деп Къурман Бексолтанны анасына, уллу билгичлиги да болгъан Кызыйкагъа бла къызы Нафийге ненча кере буюргъанды? Аллах билсин! Алай, Бексолтан да, бир – окъуууму бошайым, бир – энтта бир жумушчугъум къалгъанды, дей, кесин тапдырмай тургъанды. Холам-Бызынги районну арасы Къашхатау элде райкомда ишлеп башлагъанында бир бой салгъан да этген эди. Алай, Нафийлары сѣзню чорт салып тохтасала, Налжик башындан ары ат бла жюрюп ишлегенин сылтаугъа тутуп, къутулуп кетип да тургъанды. Холамда жашагъан заманларындан да бир тийреде ѳсген нѳгери Элкъанны да кюрешгендиле келечилик арбагъа жегип, ким биледи, бизден уялгъан эте эсе уа, деп. Ол да келтиралмай эди адам эс бурурча бир хапар.

Тюзю, Таукъуллеры юйленирге артыкъ бек ашыкъмаучуладан эдиле; кеслерини къол къыйыңлары бла мал-мюлк къурап жашаргъа юйренген, ата юйден айырылыр заманы жетгенни да, юлюшон чыгъарып, кеси аллына ол юлюшчюгон къазана, юйреп, юй болуп кетерча къуаргъа онг болгъунчу бир да ашыкъдырмагъандыла жашланы.

Сан бирде юйдегисине бла къызына сагъына тургъаныны чуруму уа, Къурманны ангылауунда, окъуулада айлангъан бу адам киндиги кеси миллетине кесилмегеннге тагъылып иш къалыр, деген ич къоркъууу эди. Ол къоркъууун Нафийге ачыкъ да этеди бир бирледе.

Ол себепден эди Нафийни ол кюн, юсюнден алботасын тешерге да унутуп, атасыны арбазына ючюнчю да кьайтып кирип келгени, ичинден да кеси кесине «Не игилик келди Аллахдан башынга, ол иги ишни башладынг эсе» деп, ичинден Бексолтанны сагъына.

Ол эрттенликде да Къурман чалгъы сабыны гулочун алышдыра тура эди, юсюне да Кызыкка бир заманлада кеси тикген чубур тончугъун хаух кьаплап, Бексолтан кьайдан эсе да келтирген кьазакъ гелефейини юсюне да ышымларын, аланы юслерине да, кьолдан этилген арбаз чарыкъларын да чындайсыз кийип, алаша шинтикчикге олтуруп.

Не да болсун, Нафий бу жол келгенинде, атасы кесин Тазия Дуппургъа хазырлагъан заманына тюбеп кьалды.

Бичен жумушларын узакъ бармагъанлай, юйлерини арты теш башлада тамата кьарындашы Тазия чалыучу жерни кьармап, тынгылы этип кьоюучу эди. Тюртюлюде Кьочарланы кьуугъун жетип, бичакъ уруп, онг кьолун гыжы этип кьойгъанлы Къурман чалгъыга жыйын бла чыкмагъанды, кишини тыягъын кетюрмезге юйретген жюрек ёхтемлик иште да биреуден артха кьалыргъа кьоймагъанды; чалгъычыланы биринден артха кьалса уа, аны биченин бир башха адам ишлеген болуп кьала эди. Кеси, изеуге деселе, бек алгъа барыучуладан эди, изеуге чакъырыргъа да бек суйюучу эди. Алай, иш ортакъ чалгъычылыкъга жетгенде уа, хар ким да тенг ишлерге керек эди, Къурманни ангылаунда. Аны ол кьылыгъын да уста билгендиге юйдегилери.

– Бу эки атлам ортада эрттенли юч кьайтдынг Афий, айда-жылда чакъырсак бир келиучу сен, Бийберт (Нафийни баш иеси, Къурманны киеую) ишми кьоймайды жерингде, – деди аркьасын сехле таба буруп олтургъан Къурман, арбаз кырдыкда шырт-шырт тауушлагъа айланып, биягъы Нафийни келгенин керюп.

– Айтырыгъымы эшитсенг, бу аман чубур габарачыгъынгы терк окъуна алышдырыргъа, анакабызны кюбюрюн ачдырыргъа керек боллукъ болур деп келеме, Байку, Бексолтан да ёлмесинле, – деди Нафий, кьарындашларындан кьаргъана, эки кьолун да алботасыны тюбюнден чыгъарып, юйден эшикге чыгъа, босагъадан энишге атларгъа тебиреп тургъан анасы Кызыккагъа, сен да кел, деп чакъыргъан магъанада, кьол булгъап.

– Сабийлеге абери ми болгъанды? – Къурман кьызыны терк-терк кьайтып келгени бошдан болмагъанын сезе, алай иги хапар эшитирге суйюп, ким биледи, кьызларыннан бири абынып иш бир затынмы ачыхан болур деген кьайгъыда, Нафий сёзюн бошагъынчы окъуна алай соруп кьойду.

– Аладан бирине бир зат болса, «кюбюрюн ачдырыргъа керек боллукъду» депми айтырыгъем? –Нафий кьарындашыны аманатын сабийлеге буруп кьойдум, деп, кеси кесине тырмансына, насына бла атасына кезиу-кезиу кьарай, бир жеринде тохтап кьалып, армау болгъан халда, сюелип да бир кесек турду.

Кюн, Нарт Уя башларына илинип, Суу Араны, аны тытыр заводуну бишген кирпичден кьаланган бийик быргъысыны тешесине кесини тыякъларын орнатып, Жемишли Таланы, Къурманланы туураларында бетлени ыйыкдан артыкъ заманны жаууп тургъан жауунла букьуларын

либизиретген терек чапыракъланы жылтыратып, бери, энишгерек, тигелеп, Къурманланы арбазгъа кесин жарашдыра келеди.

Жазны тылпыуу бурнуна ургъанлай, алыкъа эски биченчигин юзмесе да, келир къышны къайгъысын этерге ёч болуучу Къурманны киши бла иши жокъ эди: жазны ортасында башланган жауунла чалгъычылагъа бир чып туудурмай къоймаучусуна юйреннгенлени кёзлери кёкде эдиле – жауун чалгъыгъа чыгъар заманнга бир тохтамазмы, деп шургуланычуладан бири эди Къурман да. Ол себепден Нафийни кире келип айтхан сёзлерин Къурман тынгылы ангылрча тюгел эшитген да болмаз эди; къызыны ол сёзлерине Кызыйканы къулакълары уа тигилип къалгъандыла.

Къызыны бетинде ышармиш суратчыкъ орналгъанына Кызыйка, тынгылагъанлай, къууанады. Ол тынгылауукъ къууанчы алботасыны тюбюнде бир бири юсюне салып тургъан къол аязлары, къалай эсе да, дыгъыл этгенча да кёрюндю.

– Да-а... кюбюрюн къозгъатыр хапар айтсанг, Хончаланы къыздан да къалмаз, санга нохтабаудукъ табар, артыкъ уллу къолачыкъ болмагъанлыкъгъа. – Къурман ол сёзлени иги кесек туруп айтды, эте тургъан ишин да къоймагъанлай. Нафий суннганча, ол айтхан сёзлени эшитмегенча кёрюннген Къурман, артыкъ чомарт адам болмагъаны элге да белгили болганын уста билип, аны да юйдегисине атаргъа кюрешип, Нафийни сёзлерин да бек дурус эшитгенин да кёрюзте.

– Байку да, Бексолтан да ёлмесинле, бу жол а экигиз да ачмасагъыз къолларыгъызыны, эшитмегенбиз демегиз, – деди Нафий, келечиле иерик элини тамгъасын ёз юсюнде сынап да тургъан атасына ары-бери чалындыра турмагъанлай, тюзюлей айтып къояргъа бла къалыргъа экили бола; сора, бир аздан, таукел болуп: – Тюртюлюге ёпкелеп тургъанынгы къояргъа тюшюп тура болур дейме, Байку да, Бексолтан да ёлмесинле, – деди, къарамын атасындан анасына соруулу кёчюре.

– Нек? – деди Къурман, къызыны жаз тилин ангыламай.

– Мамырайдан бери ол жанына аякъ басмазгъа деп турыйинг да, кесинг бармасанг да, адамла къураб а иерге керек боллукъса ма бу кюнледе окъуна. – Нафий кесин бир да тапдырмаздан сёлешди. Ол а Къурманнга ачыу тийип:

– Адам ангылрча айтчы айтырыгъынгы, ахырысы къырдынг да кетдинг бу жаз тилинг бла! – деди, ёрге къобуп, олтургъан шинтигине къолунда Нафий келгенли да тутуп тургъан чёгючюн сала.

– Къочарлагъа иерге керекди адамла. Хамматны таныйса бек уста. Аны уллу къызына кёзю къарапды къарындашымы. Келечиле къурасын, деп менден айтдырады.

Ол кезинде болгъан ишге эс буруп къарагъан кёрмей амалы жокъ эди: Кызыйка анымы эшитди, эки къолун да алботасыны тюбюнден бери кескин алып, къол аязларын чолпу этип, къууаннганын букъдурургъа кюрешгенча, аузун жапды; Къурман а, «ойнапмы айтады бу, кертими» дегенча, къызына сур да бир къарады да, иги кесекни жерге къарап, сагъыш эте кетип, Кызыйка бла Нафий къоркъгъанча болмай:

– Да нек къачаргъа керекме мен аладан, Байтокъну кёре иш барсам, Хаммат да бир тюбемей къалмагъанды, саламлаша, соруша-оруша тургъанбыз; экинчи къолума узаллыкъ болсала да, барырма, бир да

къарамай, Хаммат а уллу каришимди, Хажи не дерикди ансы, – деди, агуман сюелген юйдегисине бла кызына.

Къурман атын сагынган Хажи Хамматны туугъан жангыз къарындашыды. Хаммат ансыз бир жумушун да этмегенди. Хамматны сабийлери да Хажиге айтмай, туура, элге да чыкъмагъандыла. Хажи барда ала аталарын излемегендиле. Къурман Хамматлада жүрюген ол адетни уста биле эди: оразада, къурманда Байтокълагъа бара-келе тургъан заманларында алагъа тюбемей кетген кюню болгъанды деп билмейди. Къурманлары да беш къарындаш бола эдиле да, бири айтханнга бири сёз къошмай, алай жашагъандыла. Аладан туугъанла да ата къарындашларына ол кёзден къарагъандыла. Ол себебден Къурман ангыламагъан адет туююл эди Тюртюлюде жүрюген адет.

Къурманны онг къолу алай гыжы нек болгъанындан Къочарланы да бар эди хапарлары, ол жыл къуугъунда Хажи да болгъанды.

– Айтырыкъ айтханды айтырыгъын, къалгъанла не да айтсынла, – деди Нафий, назму тизгенча, бир сёзюню бир айтымгъа тизип, кеси уа, барып, анасына къысылды, биз тилеп тургъан ишни къарындашым къурап турады, деригин, сёз бла ангылатмай, халы бла кёргюзтюрге кюрешгенча.

– Кишини къурай турлугъум жокъду, кесим барып къаллыкъма, бир къолуму да бир къолума къошарыкъ туююл эсегиз, сёзюмо алырсыз да, ишими къуарарсыз, угъай десегиз а, экинчи къолуму да гыжы этдирикме ол аман жаш ючюн деп, – деди Къурман, ишни кёпге созмазлыгъын билдирип, эки къыйыры да энишег айланып ёсген мыйыкларыны тюплеринден ашырмиш эте. Кызыйкагъа да: – Къолунгдагъы келинингеча этерсе къайда да, тапханчыгъынгы аяма ол ёксюзге, – деди, Къарачачны ёз анасындан ёксюз къалып ёсгенин эсгере.

Аманат ишин тынгылы этгенине къууанып, аны Бексолтаннга теркирек билдирип къайгъылы болуп, Нафий, юйге кире турмагъанлай, анасы бир зат буюрлукъ эсе да, сормагъанлай, кетип къалды.

5

Бирде, шабат кюнню кечеси озуп, ыйых кюнню тангы белги бере, эллиле ийнеклерин, саууп бошاپ, ыстауатха къууалай, орамгъа жайыла башлагъан кезиуде, танг сериуюню бла бирге (Къарачач алай ангылата эди кеси кесине болгъан ишни) Къарачачха жангы хапар да келди.

Аны аллында ыйыкъны ортасындан башлаб а, жауунла, къуюп, болгъанны ырхыгъа алдырырдан эди: бу эрттенликге дери кёз ачдыргъанды деп билмей эдиле эллиле. Байрым кюнню кечесинде уа Тюртюлю суу болгъанны таш ийисте алдырды. Элни тебен жанында аллай кезиуледе жарны талап, ырхы жолну бегитип къоя эди. Адам, мал ачыгъан кезиуле болгъандыла аллай кюнледе деп, тюртюлючюле айта-айта туруучудула.

Ол биз айтхан байрым кечесинде табийгъат кесини ол кылыгъын этген эди. Кече ортасында жер бла кёк, адамны кёзюне да илинмезча, минг-минг халыла бла байланып къалдыла. Кече шууулдайды: Тюртюлю суу къутургъанды, кётюрюлгенди, къопханды. Жагъаларына сыйынмай келген къалын мор суу ташланы, келтирип, бир бирлерине ургъанда, суугъа жууукъ юйле жер тепгендеча боладыла. Къарачачланы юй да суу боюну табадады. Къулакъландан келген чапхыч ууакъ суучукъла, сары-

мор зыгырдан къалынланып, уллу сууну жан-жанларындан, тауукъ балала аналарыны къанатларыны тюбюнеча, къуюладыла.

Ол кечени халы Къарачачны жюрек болумундан бир башха тюйюл эди. Сакълау тюнгиултген жюрек, ёмюрде кечиннген аузуна сыйынмай, суудан толгъан бухчакъны сууу чыгъар жер излегенча, кесине амал излейди. Ол ауараны, ол агуманлыкъны сынамай къалса уа не боллукъ эди бу жюрекеге. Къайдан келди бу къайгъы? Анса уа ол жюрек къайгъы сынар ючюнмо къалгъан эди!

Алай, ол къайгъы – башха, бу кече тынчайтмагъан къайгъы да – башха.

Бу ырдаууннга къыз жюрек, эртге-кеч болса да, тюбемей къалмайды.

Ол ырдауун жараймыды-къаламыды – аны иши башхады.

Тюбеген а этеди. Жашха да – алай. Къызгъа да – алай. «Белгини эрттеми берип къойдум, бу уа мени сакълап тура кёрейем деп, манга кёлю кюлюб а тура болурму?» – ма аллай экили этген сагъышла да къоймайдыла Къарачачны. Кеси кесинден уялып, эрттен сайын чачын тарай туруп, туура, отоу мийюшде сюелген фарс кюзюге къараргъа да къоркъады. Къарачачны жюреги ол къутуруп келген сууну толкъунларын да озду. Аманны кебинден турады жеринден уруп чыгъып кетмей. Тангны белги бергени бла жауунну да арты болду. Алай, ол жауун сериуюн Къарачачны санына татыйды.

Къарачач, ийнекни да сюрюп, жауун кёлчюклени юслери бла уллу-уллу атлап ёте, къолунда чычхынны ойната барады. Юсюнде атасыны кийиз къапталы. Аны женглери узундан, Къарачачны къоллары кёрюнмейдиле, онг къолундагъы чычхынчыкъ онг женгин къолкъап этгенди.

Ма ол кезиуде Байтокъладан аланы абадан къызлары Баттыка чыгъып, Къарачачха хапар айтды.

Ол хапар буду:

Бексолтан ишден чыгъып, Тюртюлюге тебирегенде, жауунчукъ шулпу эте башлайды. Кёк, таула жанындан къаралып, булут гебенле, къара гаммешле кибики, булгъанып-чулгъанып, сюрюшедиле. «Бир зат табылып, жетерме», деген акъылда Бексолтан жолундан артха къайтыргъа болмады.

Тюртюлюге жеталмазлыгъын дурус биле тургъанлай, жолда къаллыкъ болса да, артха къайтыргъы а тюйюл эди: анса да аягъы-башы сау бир ыйыккыны кёрюнмей тургъанды. Ары барыр ючюн комсомолдан изим алгъан къыйын тюйюл эди. Иш газетде эди: ол къызланы юслеринден жазгъаны газетге салынмай, алайсыз а барыргъа болмай, аны бла озгъанды заман. Энди уа, газетлени алып, къызланы да бир къууандырайым, деп, кёлюнде ол ниетни ариу сёзлерине, аяулу сёзлерине, кёзбаусуз сёзлерине бёлеп келе болгъанды.

Алайлай, Тохтамиш Къабакъ башында, ол да, черкес арбадан тюшюп, ауузгъа къутула баргъанлай, жауун, челекден къуйгъанлай, къуйду. Артха айланса да боллукъ эди, Тохтамиш Къабакъда анга бир ышыкъ тапдырмазлыкъ, къонакъбай болмазлыкъ жокъ.

Алай, не да болсун, артха къайтыргъа ырыслады да, кесин алгъа – ол табийгъат огъурсузлукъгъа урду. Бираз баргъандан сора, барыргъа-къалыргъа да арсар бола тургъан бир атлыгъа тюбеди. Ичинден къууанды жол нёгер табылгъанына. Тюртюлючю киши эди ол. Ол да Тохтамиш Къабакъдан барады, айтханына кёре, жумуш бла келип.

Асланукъа.

Аты айтылган жомакчы, жырчы. Ансыз бир той, неда бир кыуанч ётмеген – алай киши. Аны юсюнден да жазганды бирде Бексолтан. Эсли киши эди. Кенгжауурун, жукъабет. Сакъал тюбю кенг, къарыулу. Калмыков мыйыкълары. Хром чурукъларын бла диганал гелефейин бир да алышдырырга суймеген. Узун бойлу, къатангы. Не да болсун, тауча айтханда, ариу, келбетли адам.

Къарачаланы кyonшулары.

Аны ол сыфаты Бексолтанны дайым да кёз туурасында эди. Алай, элия кёкню жютюмюйюз чачакъла эте, къалын жауун кече къарангысына кyошулуп, болган тул-туман болганда, аны бек сыфатын кёрюге амал жокъ эди. Асланукъа да, Бексолтан да бир бирлерин ауазларындан таныдыла. Асланукъаны кёк аты кесин тыйдырмайды.

– Сенмисе, Бексолтан? – Асланукъа, ат белинде да къарелдилене кёрюнюп, Бексолтаннга кычырып сорду.

– Менме, Асланукъа, – деди Бексолтан да,

Быланы кычырышып сёлешгенлери сангыраулары сёлешиулерине ушай эди.

– Не айланаса бу кыямада? Ох деп, юйюнге сыртынгдан тюшюп турмай? – Асланукъа бийик бухар бёркюнден бетине тумалап саркыган жауунну базык ауазы бла юзерге кюрешгенча, тунукъ сёлешди бу жол.

Бексолтанны жолга не зат сюргенин Асланукъа агыларык туююл эди. Аны юсюне уа, тап, айтырга тюшсе да, атасы тенгли кишиге не деп айтырык эди боллугу-болмазлыгы да белгисиз ишни. Ол себепден Асланукъаны ол сёзлерин Бексолтан эшитмеген болуп калды.

– Къой, кел да, черексиледе яхшы сыйланган да этейик, кyonакъ да болайыкъ, – деп, сёюн аямады ол адам.

– Ай юйюнге, жолга бир чыкыган адам артха къайтамыды жетер жерине жетгинчи, эрипми кваллыкъбыз, – деп, Бексолтан бир да тыйдырмаздан болду.

– Къой, сен бу ауузну халын билмейсе, кyулакъладан келген ырхыла ашап, алайда ол эл аягындагы кёпюр башы кёчген этиучюдю. Бу къарангыда керексиз жерде кишичikle болмайыкъ. Небиз квалганды бюгече анда, – деди дагыда бир кесек баргандан сора Асланукъа, сёзлери жаууну шууулдаунда тунчугъа.

Бексолтанны анда «неси» квалганындан, аны ары тартхан не болганындан Асланукъаны хапары жокъду Бар эсе да, абери билдирмейди. Бу кyурум кече аны аллында сурат болуп, кyолундан тутуп, сокyурну элтгенча, элтип барганны тырманлы сакълауун, жюрек аузунда белгисин сезген адамга жауун да не, ырхы да не, элия да не.

Аны ангылаймыса сен, Асланукъа!

Алай айтханыбыз ючюн а, Асланукъа да татханды суймекликни хантын заманында. Бексолтан да эшитгенди аны хапарын, Асланукъа унутхан этгенликге. Аны юсюнден сейирлик хапар жюрюйдю элде. Ол хапар беш да тау элде да, хар элни кесинде болган хапарча, алай жюрюйдю. Болган а Тюртюлюде этгенди. Ол да Асланукъаны бла Бислиматны хапарларыды...

...Асланукъа баш жолла бла Холамга барганды. Жаш заманы. Учхан кyушдан тюк алаллыкъ, тартып темир юзаллыкъ заманы. Ол бир

жууукъларына тойгъа чакъырылгъан эди да, атасыны Къабартыдан сатып алгъан къаншау атына да минип, жулдуз кез жумгъунчу Холамгъа табылды.

Къонакъны атына кез къаратмагъан хазна адам болмады ары жыйылгъанлада. Алай холамлыла да эссиз болмагъандыла: адамны атын бла къатынын махтаргъа жарамагъанын уста билгендиле. Адамны кезю къарагъан затны берирге керек болады. Таулу киши не аты бла, не къатыны бла кишиге бет этмегенди. Андан сора да – къонакъ адамгъа билдирирге эркин туююлсе, кезюнг къарагъан заты бар эсе да.

Алай, заманында Асланукъа аллай жаш эди, Бексолтан билгеннге кере: суймеклик отун не тереннге салып тургъан къыз тюбесе да, Асланукъа анга чакъгъыч болмай амалы жокъ эди. Узун бойлу, уллу суюкли, жыякъ суюклери шарт билинген жукъа бетли жаш. Къалын биченликни дурулары кирик, къашларыны тюплеринден сагъышлы, алай, керек болгъанлай, къанатлыланы учуп кетерге хазыр болгъан балаларыча, къарагъан кезлери. Къонакъда аз турсала да, кепню кере эдиле ол кезле.

Абзехни Бислимагъа бла тепсегенинде уа, ол кезлени отлары аны туюмелеринде къалгъан эдиле. Алай, Бислимагъа да ол отла болгъан жерге эки къолун да салып, жылытыргъа суйгенин Асланукъагъа сездирген эди. Бууунла кирик, базыкъ эшмелери табанларына жете, акънюр бетинде, эбзе эрикча, къара кезлери, къол бла сызланганча, къара къош къашларыны тюплеринде орналып, бир да жерден ёрге къарамагъан кирик, алай адепли уюп, кишини да къарамын ичлерине алмазлыкълача, Асланбекге алай кёрюне эдиле. Узун бойлу, жырылгъан жыйрыгъыны этеклери юй тюбюн сыйпай, сыланадыла. Андан сора Тюртюлюню бла Холамны ортасында жол Асланукъагъа ишленгенча болуп къалгъан эди. Кёрюп кёргени болмаучу эди Бислийматны, алай кез-къашы бла берген белгини уа жюрегини теренинде ийнаныулу ийнакълап жюрюте эди.

Бек сакъ.

Бислиймат тюртюлюнюню суюеди, деген хапар, къушну къанат ауанасы кирик, элде битеу юйлени арбазларына айланып чыкъды. «Къатынсызла – Тюртюлюге» деучю эдиле да, тюртюлючуле кеслери бери, Холамгъа, жол ачхан адет а къайдан чыкъды, деп чарлагъанла да болдула. Чарлагъан – не? Кеси от чакъдырды сора уа!

Бисийманы (Бислимагъаны келинлери атагъан ат) тилеп айланган жашны отжагъасына суу къуюлду.

Бирде Асланукъа, ары дери да бир ненча кере этгенича, кеси кесине сылтау жарашдырып, Холамгъа келди. Кез байланганды. Эл къыйырында орта жолгъа бурулгъанлай, Бислийматны суйген жаш, жингирикден секирип чыгъып, жерленген къауалны Асланукъаны жюрек аузуна тутуп, кёкюрегине тиреп тохтады:

– Атынга сал этип къайтарайым бусагъат элинге, – деди къаны къызгъан жаш.

Асланукъа алайда не аз да абызырамагъан хапар жюрюйдю энтта иш да.

Иш урушха-туююшге жетерге боллугъун Асланукъа биле эди. Бислийматны элтир кезиу жетсе, ары дери уа ушкок кезюне былай тюбеп къаллыгъын а эсине да келтирмегенди.

– Мени, атыма сал этип, ашырмасанг, сен ит бол, сау кыйсанг а, Бисийманы мен элтмесем, мен ит болайым, – деп суюелди дейдиле Асланукъа.

Элге кирирни аллында атдан тюшоуп, аны адеж тутуп келген Асланукъа, андан сора бир сёз да къошмагъанлай, атын адеж тутханлай, ол жашны къаты бла озуп, элге кирип кетген хапар айтылады эрттеден бери да.

Андан сора, кёп да турмай, атлары жигитлеге чыкъгъан эллилерини айыпларындан къутулалмазлыгъын билип, ол жашны Холамдан кёчюп кетгенин да айтадыла.

Аны экинчи ингиринде Асланукъа келгенде, Бислиймат, аны бла къачып кетерге хазыр болуп, эл къыйырына чыгып, ол келиучю жол таба къарап, сюелип болгъанды.

Асланукъа уа, элге иш да кире турмай, къыз нёгер, улан нёгер деп да къайгъырмай, Бислийматны кесин жангызлай алып кетип къалгъанды.

Улан нёгерсиз, къыз нёгерсиз келтиргенди деп, суймегенле, тюшлеринде Асланукъаланы арбазгъа этеклерин сибиртки этиучюле, сёз къурашдыргъанлыкъгъа, эллиле, «Эки жаш адам башлары бир жастыкъгъа салгъанда, жашаулары, Асланукъаны бла Бислийматны жашауларыча, татлы болсун», деп алгыш этип болгъандыла. Ол хапарны Къарачач Бислийматны кесинден эшитгенди. Бир угъай, кёп кере.

Хар айтхан адам бир жангы сёз къоша, ол хапар жомакъгъа ушап да къалгъанды. Айтхан да ол хапардан зауукълукъ таба. Къарачач а сукъланган этиучю эди ол уллу суймекликге. «Алай дамы болады!», деп, ийнанырыгъы да келе, толу ийнанып да къалалмай.

«Бексолтан а эталырмы эди алай – Асланукъача?» деп Къарачач, кесини насыбына артыкъ толу ийнанган да этгинчи, алай соруучу эди кеси кесине.

Ол кече Асланукъаны бла Бексолтанны алай тюбегенлерин билген болса уа, не амал да этип, Асланукъа кеси айтхан а болурму кесини хапарны Бексолтаннга? – аны билерге кюреширик эди Къарачач.

Ол кече Асланукъа да ангыларыкъ эди Бексолтанны халын, алай аны бир тюрю хапары жокъду Бексолтанны ишинден. Соруп-сюрюшдюрюп билерча амал да болмады, жауун къыяма жетип.

Элия, къуругъан терек бутакълай болуп, кёкню биягъы устуккулады, сууукъдан жарылган терек таууш этип, ауузну жарытды.

Бексолтан бёксюмон алгъа атып барады. Узун чепгенини этеклерин башына алгъа къаплап, эки къолу бла этеклерин тутуп, учарыкъ къушлай, жауун суугъа кесин бергенди. Алай, – кёпюр къулагъына жете баргъанлай, сел суу жетип, аякъларыны тюплеринден жерни сермеп, ашыкъ башына таш бла уруп, къучагъына жыйды.

– Кетдим мен, Асланукъа, – деп къычыргъанын селни шууудлагъан тауушу Асланукъаны къулагъына иги да эшитдирмей, Бексолтанны чырпылы къарангы жутду. Атын адеж тутуп келген Асланукъа. жюгенни къоюп, аны ызындан секирди.

Асланукъаны аты тепмей турду алайдан, аланы насыпларына. Бексолтанны буту инчигинден сынып, Асланукъа, танг ата, аны аты бла келтирген хапар айтды.

– Кетдим деп, бир иги жары баргъанча, Саматлашханенг мени бла уа, – деп кюлюп айтып болгъанды Къарачачланы къоншулары Асланукъа Бексолтаннга...

– Бексолтан биздеди, – деди Байтокьну кызы Баттяка.

Къарачачны борбайлары кыйылдыла. Тобукълары тутмай, кесин Баттяканы юсюне атды. Сора, эс жыйып, ийнекни, аллына ётюп, артха къайтарды. Аны артха къайтаргъанын арбазлырына кире туруп эследи да, ёге анасындан къоркъгъаны бла кеси кесинден уялгъаны тенг кысып, жерге кирлик болуп, ийнекни биягъы арбаздан чыгъарып, эл сюрюу кетген таба бурду.

«Бу кызы, ийнекни ары бла бери кыуууп, не айлана болур», деген сёзле чалынадыла, ийнеклерин эл сюрюуге къошуп къайтып келе тохтап, къушмуш эте тургъан къатын жыйын табадан къулагъына.

Ол сёзле эриши кёрюнселе да, Къарачач сёз къайтараллыкъ туююл эди анасы тенгли элекаууз къатынлагъа

Ийнекни сюрюуге къошхандан сора Къарачач, юсюн-башын алышдыра да турмай, Байтокълагъа къайтды. Бексолтан, акъ быстырлагъа чёргелип тургъан бир аягын ундурукьну къулагъына салып, кеси да ышара тура эди. Иги къараса уа, – жасылыкълары юч эл тенгли болгъан, бичачъ бла жонулуп этилген къангачыкъла онг аягъыны тобугъундан энишгесине инчик ашыгъына дери тёрт жанына шынтагы бла кысылып эдиле.

Отоуда да киши жокъ, Къарачачны насыбына. Мында адам болмагъанын да, асыры къайгъы этгенден, энди эслей турады Къарачач. Жаны жерине келди. Алайда, жюреги жылынып, аны къоюнуна, женгил булутчукъ болуп, кирип къаллыгъы келди. Алай сездирмеди ол халын, кеси кесинден окъуна букъдурургъа юрешди ол учхан акъылны. Бексолтан, ич кёлегини ичине узалып белгини чыгъарды да, сууун жерге сыкъды. Отжагъаны къатында уа сууланнган газетле, тирмен буштукъла кибик, атылып турадыла.

– Жетдиралмадым, бир кыуандырайым дегенем да, – деди, кючсюне, Бексолтан, жерде атылып тургъан сууланнган газетлеге къарап.

– Кесинги келгенингден уллу кыуанч жокъду, – деди Къарачач да.

«Кимге жокъду андан уллу кыуанч?», ол ачыкъ болса, Бексолтан кесин, туруп, атлап кетип къаллыкъ сунду.

Ол сёз а Къарачачны жюрегинде эди.

Алайда Къарачач кеси кесине айып этди: неле келмедиле аны кёлюне. «Бир эки кере тюбегенинглей, белги берсенг, алай боллугъенг. Кишиден сормай. Ол да кишиден айтдырмай. Бир бирни бетине къарап, алгъанбаргъан да болгъунчу. Кёк да, жер да кечмезле манга аны».

Ол тегерегин-туурасын да къарамы бла къармап чыкъды. Кеси кесине да кечмезча болду. Бексолтан а ырхы жибитген белгини жюрек жылыуунда тутханды. «Мени кёреме деп, бу кюннге къалып. Къор болайым, Асланукъа, санга. Адамлыгъынг манга жарады, кимге къалай болгъанын билмейме. Манга да аллай бир иги адамны огъурлу изими туугъанлыкъгъа не боллукъду да» - Къарачачны ичинде ол сагъышла къайнайдыла.

Ол кюн келишип да къойдула окъуун бошагъанлай Тытырташха кетип къаллыгъыны юсюнден. Тытырташдан Тюртюлюге келечиле келирге боллукъларын да билдирди Бексолтан...

Кёп да турмай, Къарачач окъуугъа келгенден сора, Бексолтанны бла Къарачачны ишлери ачыкъ болду.

Ол кюнден сора Къурманны тынчлыгы, юзmezге урланган къулакь суулай, къайры эсе ташайганды, бир бирледе уа, эсин жыйып, иги тергеу этсе, сагышлары, юркген жылкылай, кеслерин бир жерге жыйышдыртмайдыла, юзюк-юзюк болуп, бир да жанашыргъа унамайдыла.

Неди да Къурманны агуманландыргъан?

Къурманны кесинден сора аны киши да биллик туююлдо. Мамырайны Холамгъа элтип бара туруп, ызларындан къуугъун жетип, Къурманны, атдан алып, тюнге уруп, боюнуна бичакъ салгъанда, келе келген бир заманлада бу тукъумгъа дагыда бир тюберге тюшеригин ол къуугъун жыйын къайдан биллик эди. Бу ишни алгъадан билген болса, къайдам, Къурман бу ишге бюсюремегенин ангылатыргъа да кюреширик болур эди. Аллай акъыл келген заманлада Къурман, иги теренден тутуп къараса, алай эталлыгына кеси да ийнанмайды: нек болгъанын кеси да айталлык туююлдо. Гитче жашын артыгыракъ сюйгенин Къурман кишинен букъурмагъанды. Билгени олду бюгюн, къартлыкъ бухчагына илинген кюнде. Ол жастык нёгер тапды эсе, къызындан, уллу жашындан айтдырып, Бексолтанны амалсыз этип туруп, энди уа ол алгъасынганлай, къачан эсе да бирде жаралы этгендиле, деп, Къочарлагъа кёл ашап, жашын мудах этерик туююлдо.

Сабийлерини аналары Кызыйка уллу келининден къууанмагъанын, тышына чыгармайды, сабийлерини аталарындан а букъурмагъанды. Не «хаудан», не «угъайдан» бир сёз къошмайды Къурман Кызыйканы ол этгенине, «тиширыуаны ишлериди ол» деп къойган болмаса. Алай, тюзюн айтыргъа керекди, ичинден а уллу жашы бёркюн тап жүрютмегенине жүрек къыйын а Къурман да этгенди. Бёрк намысха къаты болгъан тукъумду Таукъул тукъуму.

«Бу да, ортада сёз къозгъалгъаны сайын, баш иесини кёзюне-къашына тебиничю биреге тюбеп къалса уа» дегенча, гитче жашыны юсюнден аллай гурушха да, жумушакъ жеркни кемиричю къуртлай, мыйысына тынчылык бермейди. «Келинликни анасы – Этезланы эл багыасы къызлары, атасы Хаммат эсе, ол да тауукъгъа окъуна, тюгел, «кыш» деген бир инсан, Бахсан аузунда да, къоншу Къарачайда да аты иликге айтылган Къочарланы тукъумдан кеси да» – быллай сагышла да кетмейдиле эсинден Къурманны.

Тюзюнлей Хамматны кесине тюберден алгъа Мамырайгъа бир сынчыкълау жумушчукъ буюругъа да бир келди эсине, алай, къадалгыч ит чибиннича, ол акъылын, орналыргъа да къоймай, терк окъуна къыстап къойду. «Бу иш Мамырай билмей этилген иш туююлдо» деп къойду кеси кесине Къурман. Алай Хамматха кеси барып къаллыгыны юсюнден кеси аллына таууусун этип, Фатимат бир келгенде, Хаммат къошдан юйге тигелеген заманны билдирин тиледи анга.

Ол ортада уа кесин хазырлап башлады.

Ёмюрдебашиесине бир сёз къайтармачу Кызыйка, «Къарындашларынга да билдир Холамгъа, ала бла да кенгеш, «Сорулуп этилген иш сёгюлmez» дейле», деп оноугъа къошулургъа да бир эникледи. Мамырайны юсюнде болгъан иш, тукъум душманлыкъгъа жетмегенликге, эки юйюрно ортасында кёлкъалдылыкны терен урусун къазгъан эди.

Аны себепли, ол жанындан да не айтырыклары билгинчи, бу тукьумдан бир исси кьапханбыз, деп кьоярыкь эселе да, ким биледи, деген акьылда, Кьурман бу хапарны кенг жаймагьанлай, кеси кьуараргьа таукел болду.

«Угьай деселе да, энди блас башхады, урушха-туйюшге кирип жарарыкь туйюлдю, жашны бош жерде ачытып кьояргьа боллукьдула» – алай сагьышла да кьазан асхандыла Кьурманны жюрегинде.

Болса да, Кьурман, кьол жарасыны хапарын, туурагьа сала, келечиле кьуараргьа деген сёзю Бексолтан эгечинден кеси айтдыргьанын, аны да Кьарачач бла келишип этгенин ол эрттеги ачыу кьызыуунда кюйдюрюп кьояды. Аны эсге алмаса окьуна, кьыз кеси сёз бергенликге, алыкьа Хамматны не айтырыгьын да киши билмейди: не десенг да, Кьарачач анасындан юч жылында кьалып, атасыны кёзюне кьарап ёсгенди; Хаммат «угьай» десе, Кьарачач жеринден тепген да этерик туйюлдю. Ма алайчыгьын тергей эди Кьурман. Аны себепли, Налжик базарда Байтокьгьа тюбеп, Хамматны кьарындашы Хажини бахчасына бир «ташчыкь» агып сынарын тиледи.

– Тето, – деди Кьурман ол кюн Байтокьгьа, Холамда келинле атагьанг атын айтып, – «борчунгу» кьайтар дегенлигим туйюлдю, алай сен энди аланы кеси адамларыса, былай да былай, быллай жумуш бла Кьурман келирге боллукьду да, анга кьалай кьарарыкь болурсуз, деп бир сор.

– Мен бир жукь ангылай эсем, кьызын бла жашны орталарында сёз тауусум барды; Хаммат сабийлерини жумушларын Хажиге бергенди да, небилейим, тейри.

– Охо да, санга абери этмез, бош, сёз орамына, бир сагьын да, эшитирсе айтханын; хапар кенг жайылып кетмесин. –Байтокь бла алай келишгенден сора Кьурман андан бир хапар келгинчи деп, кьуарарыкь ишини жылкьысын кьайгьысыз отлама кьойду.

Андан сорасында атаны бла жашны – Кьурманны бла Бексолтанны – орталарында, уюп тургьан талачыкьны уятхан сериуюнча, кеслери да, былайды деп, ангылаталмазлыкь бир тюрюлю татлылыкь, аны бла бирча узакьлыкь да эсленип башлады.

Тюзю, Бексолтанны юйюр кьуарар кьаннга киргенине, кесине кёгет бахча ёсдюрюрге суйгенине Кьурман, эрттеден сакьлап тургьан бир умутуна тюбегенча, кьууанды. Кьурманны жюрегине билгич кюзюде кьараргьа онг тапхан болса уа, ол кёрмей амалы жокь эди: «Уллудан бетибиз артыкь алапат жарымады, «Башланганы кьалай болса, ишни баргьаны алай болур», дегенлей, муну юсюнде да бетибизге ауана уа бир кьонмагьы эди, деген ишеклик бла бирге, айымыса, кесине тап болсун ансы, бизге уа кёпмю кьалгьанды», деген таукелликни да кёрлюкдю.

Ол эки кьууум да бир жюреке, кьозу мыллык ючюн талашхан бёрюлеча угьай, бахча чек ючюн угьай эсенг а, керек болса, бахчасындан кесип, ююш этерик кьоншулача, жанашыпдыла. Нафий кёкюрек жылыууна кьысып келтирген ол сёзледен сора Бексолтан да, Кьурман бир зат ангылай эсе, болгьанындан да абадан болуп, узалгьан ишине ары дериден эсе тынгылыракь узалгьанча, кесине билими, уллу жерде ишлегени да жарашып кьалгьанча кёрюнеди.

Бексолтан а, анасындан алай бек болмаса да, атасындан а уялгьанын

букьдуралмайды ансы, Налжикге ишге кетгени да, ингирде ишден кьайтханы да алгьындан бир башха тюрлюдю деп билмейди. Жангыз бир жангы сезими: Кьарачач бу арбазгьа кирсе, тизгинликге кьалай кьарар, бюсюрерми, бюсюремезми? Юйчюклери, артда юсюнде экинчи кьатны кьоркьмай ишлерча, кьабыргьалары состар ташдан кьалын кьаланнган эки отоулу гытыды. Юй битип болмагьанына жюрек кьыйын этмей туюлюдю Бексолтан.

Окьуу болжалларына кёре юй ишлерик жылларын соза тургьаны бла Кьарачачны не иши барды? Ол сагьышла эдиле Бексолтанны башында кьазан кьайнатхан. «Жыл дегенинг кёз ёлчемча туююл кёреме, ол озгьан терк этгенликге, саннга-чархха татыгьанын артха сала турлукь туююлюдю» деп келеди кёп кере эсине Бексолтанны.

Окьууну бошاپ, ишинги да битдирип, андан сора жастыкь нёгерлик кьайгьыны да этерге болады, деген оюм – ол кёзге кёз кьап салгьанча болуп кьалмаймыды, заманны баргьанын кёрмезча, тёгерегинг да бюгюнден тамблагьа башха тюрлю бола баргьанын сезмезча.

«Да, кёзюнге кёз жапхычла окьуна сал, жанынга, санынга уа жапхыч кьалай салгьын», дей эди кеси кесине Бексолтан. Этерге керек болуп тургьан ишни юсюнден сёзюю алай кьысха, чорт салып тохтагьаны да аны ючюю болду.

Колхозла кьуралып башлагьанда, кеси эли Холамгьа газетден да, партияны обкомундан да, бир кишини да ачытмагьанлай, тап кьураргьа болуш, деп бир камисге кьошдула да, латин харфладан жазмабызны орус харфлагьа кёчюрююню игилигин, магьаналылыгьын ангылатыргьа керексе дегенин айтып, дагьыда бир жыйыннга салдыла да, иш башын басып, кесини жашау кьайгьысын этерге бошамазлыгьын ангылагьандан сора, Бексолтан жашау нёгерини юсюнден сёзюю алай кьысха салмай болмады. Да киши айтырыкь туююл эди эрттеди деп, кечди деп да айтырыкь адам боллукь туююл эди, Бексолтан ангылагьандан.

Анасы да, атасы да кьыстау хазырланнганларын а кёреди Бексолтан. Кызыйка, келини тамбла келлик кибик, арбазны ташларын ачхынчы сыйпайды; Кьурман чалысыны хаурешни батхан жерлерин тюзетеди, чириген кьазыкьларын алышдырады, ала да тизгинсизликни бир сылтауу болуп, келликини кёлюн кьачырлыкь сунуп. Атларын колхозгьа ётдюргенликге, мал ырысхычыгьын юзюп да кьоймагьанды, ал кезиуде кьурманлыкьгьа сояргьа жыллыкь танасы барды, ууакь малчыкьла да табыллыкьдыла.

Кьурман ол жанына тынгьысыз туююлюдю. «Жаш да эл аллында айланады, колхоз да бир затла узатыр» деген акьылчыгьы да барды Кьурманны: не десенг да, керекди дегенлеринде, хо да, керек эсе деп, менме деген тёрт атын да аллына этип, колхозгьа кирди, кьалгьанладан артха кьалмай. Чалгьы башланнгынчы болса иги эди. Олду энди Кьурманны табанын малтагьан. Аны ючюю сакьлайды Байтокьдан хапарны теркирек келирин.

Колхозгьа кире туруп, болгьан багьалы затланы да малла бла бирге берирге керек сунуп, Кьурман юс кийимлерине, кьама-белбау кереклерине дери да чыгьаргьан эди элтирге.

– Кьарындашларым ёлмесинле, быладан бирин да чыгьарлыкь туююлсе юйден, кьарын тюплери нек кюймейди, кимле эселе да ала, юс кийимлирибизни да юсюбюзден тешип бермесег а, – деп, Кызыйка, анга

тубегенли да этмеген ишин этип, баш иеси кьаты кишиге сёз кьайтарып, кьолундан тартып алып, ол тьойюмчекге жыйып тургъан затланы артха салды. – Была ючюн мени ёлтюрлюк эсенг да, берлик тьойюлме, кьайры ашырыргъа айта эселе да былай этмесенг, мени ашырсынла ары, кьарындашларымдан келген затладыла была. Юсюнде жюрютген эт, алыкьа быланы тагып барлыкь жерлеринг кёпдюле.

Ол айтыуу бла уа Кызыйка жетип тургъан жумушну юсюнден айтханлыкьы эди. Кьурман да, юйдегили болгъанлы да не тюрлю ишни юсюнде да аузун ачдырмаучу Кызыйканы айтханына, не хау, не угъай демей, тынгылап кьойду: тамбла, бюрсюкюн дегенлей, жолгъа тебиреп тургъанын ол да биле эди; «Кертиси бла да, дей эди ол кеси кесине, юсюнде аллай, адам кьолгъа алырча, бир заты болмагъан бла киши сёлешген да этерик тьойюлдю – колхозгъа бергенме, деп сылтауму этериксе?»

Кызыйканы ол айтханына тынгылап кьойгъанын тюз этгенин Кьурман кёп да турмай ангылады: кьысха заманда Тюртюлюге тебирере тьюшоп кьалды. Колхозгъа берген атларындан бирин хаух тилеп, букьудруп кьойгъан кюмюш ат жерин салды, кеси да Кызыйка кеси кьолу бла тикген, иерге жетген жерлери сахтиян болгъан кёнчегин, кимит бетли узун кийиз чепкенин, быллай бир кюнюне деп асырап тургъан ажиген акь кьалпагъын, базаргъа бир баргъанында, жангыз киеуюме деп, таныш чойютлюсюнден тамата кьайыны сатып алып келген хром чурукьларын да кийди, белине да кюмюш белбауу бла асыл кьамасын кьысды да, танг белги бере жолгъа атланды. Тюртюлюге баргъан жолгъа уа шагъырей эди.

Тукьум кьарындаш болгъанлыкьгъа, туугъан тукьум элин кьоюп, кьатыныны элине кетип кьалгъанына уялып, элине артыкь табылмай туруучу Байтокъ Кьурманны келирине хазырланады. Кьошда кёп туруп келгенин сылтаугъа тутуп, ол кюннге Хамматны юйюне чакьырды. Байтокъ кеси айтыучулай, шишлик чырылдатыргъа бир токълу да кесгенди, жангы «онбешкюнлюк» боза да этдиргенди.

Хамматлары, кьолдан уста Байтокъ кеси бла ишлеген тужур аякьлы алаша ундурукьгъа олтуруп, ушакь этер тургъанлай, Кьурман юслерине кирип барып кьалды. Элде айтылгъан тюз акьыллы Хаммат, кеси да бу элге Минги тау этеклеринден Этезланы кьызны ызындан келип, ол жаны бла кьадары Байтокънукьуна ушагъаны ючюн да тьойюл эсе, киеуюн бек суюе эди да, аны айтханын этмей болмады; Байтокъ бу тьобешиуню иш этип кьурагъанын Хаммат артда да ангыламагъанды. Ансыз да эгечин кьачыргъанны, аны хатасындан жаралы да болгъанны кеси да эшитген болур эди хапарын Хаммат. Бетден-бетге тьобеген а Кьурман бла жангыз бир кере этгенди. Байтокъ, Тюртюлюге кёючюп келгенден сора, Кьурман кьонакьгъа бир келген кюнде, Кьочарланы бла Таукьулланы орталарында болгъан сууукьлукьну бир азчыкь жылытыр кьайгьыда, аланы бир танышдыргъанды.

Болса да, Хаммат бла Кьурман эрттегили танышлача, бир бирни тансыкьлап, тьобедиле, кьучакьлашдыла, элден-жерден хапар сорушдула.

Заманны бир заманында Кьурман жууукь юлюшлюкню юсюнден сёзню салгъанда, иш Кьурман сакьлагъанча болмады.

– Кьыз алыкьа сабийди, бара-келе билгени жокь, ёге ана бла, айымыса, неге юйреннген болур дейсе, бир жерге барып, кесин да, бизни да бет

жарыкты эталлык жан туйюлдо; кеси да Налжикге тебиреп турады не эсе да бир окъууга.

Хаммат сёзю алай тунчукдуруга кюрешгенине Къурман артык ыразы болмады. Алай «ол Байтокъну ишини юсюнде болган жаулукъну туту болур кёзюме» деген сагышла Къурманны башында кьозгальган дидин уялай болдула. Гыжы кьатхан онг кьолун чепкен этеги бла жабарга кюрешди.

Жашына кьыз тилей, Къурман кеси келип кьалганын да Хаммат жаратмады, алай билдирген а этмеди. Аны сагынган болса уа, Къурманны да хазыр эди сылтауу: халкьда аллай адет да жюрюйдю, ол угъай, атала киеу жёнгерлеге таматалык этген юлгюле да бардыла. Аны Хаммат да биле болур эди, алай Къурман аллай зат чалындурмады.

– Ахыр сёзюнг ол эсе, нетерикбиз, сагыш эт сен да, биз да кёрейик; мен ангылаган тюз эсе, кьызны да барды хапары бу ишни юсюнден; ол тели жашны уа сен да таныйса. – Къурман башха жерледе этичюсюн былайда аталмады, кьаты болурга сиймеди биринчи тубегенинде.

Байтокъ да – Хамматны киеу – сёз кьошарга болмады.

Кьыз бериуде бла кьыз келтириуде сёзге кьошулурга сакьды таулу адамы: экеуню жашаулары тап кьуралып кетди эсе, бек аламат, ортада бир бузукьлык чыгып кьалса уа, башынгы алып кьачарча этерле, терслени излеп.

Кьыз кьачырырга болмаса, тилеп, кьол бла алыуга артык бек изленмеучю Къурман кесин ары бармаганнга санап кьойду. Тутхан ишин, байланып турган итча, ахырына жетдиргинчи ычхындырмаучусун билген Кьызыкка баш иесини алай бош кьайтып келгенине бюсюремеди, тюзю. Абери айтырга уа болмады. Жашха аны билдиргенден сора да, бир тюрлю хапар кьабынмады, Къурман да аны ызындан сюрмеди.

7

Къарачач устаз курсларын бошарга кёп кьалмаганды. Энди Бексолтан да Тытыргашха, алгын келичюсюча, терк-терк келмейди; Гитче Къабарты орамда бишген кирпичден ишленген тюрлю-башлы юйде редакияны алыкьа юйленмеген жаш адамларына деп берилген эки отоулу фатарда жашайды. Сан бирде кьартларына барып, ууакъ жумушларына кьарап кетеди; Кьызыккага не тасхасын да, уялмай-буюкьмай, айтып кьоярга, аны бла акьыллашырга сийюучю Бексолтан Къурмандан а уялган эте эди. Не хапарын да Элкъанны юсю бла жюрютеди.

Кеси уа, Къарачачха сакь болганлай, аны кьатында кёбюрёк кёрюнюрё сийюп жашай эди. Битеу эр тюрлю болган анга кьараган сунуп, ичинде жаны жокь эди. Къарачач биргесине окьуган жашла бла бош, дерсни юсюнден окьуна сёлешип, бир кёз кьакьган тенгли бир заманчыкь сакьлатса да, Бексолтанга ол кьысха заманчыкь, айча, жылча кёрюнөп, кесин не бек тыярга кюрешсе да, аны ючюн жюрёги кьыйналганын Къарачачха айтмай тёзалмайды. Кесине да айып эте эди бир бирде, сабий кибик деп. Алай, кесин санамаса, Къарачачны битеу дунягьа да кьызганады; кеси кесине эндиге дери белгили болмай турган бир дуня ачылган кибик, алай кёрюнеди анга Къарачач.

1933 жылда кьыркьар айыны ал кюнлери. Къурман Холамдан кёчген

жылында суу боюнундан эшек арба бла ташыгъан къаралдым, мор, саргъыл состар ташланы жарып, жонуп къалагъан эки отулу капаны эшиги, терезелери кюн чыккыгъан жанына къарайдыла. Тытырташха кюн шимал бла машрипни ортасындан тиеди. Бу эрттенде да кюн тыякъла, Тёбен Суу Ара башларында, тереклени чукуйлары кёк этеклерине илиннген табадан, бешикде уянган сабийни кирпиклерине ушаш тыякъларын акъырынчыкъл алгъа кёк бла жер бирге къошулуп тургъан жерчикде жепи тешип, андан кёк табакъны къыйырын, арттаракъда уа аны ортарагъын да жарыга келип, сора кёк гюренден энишге бурулуп, Къурманланы арбазгъа сыландыла.

Сууну ары жаныда чегет бетни, ёсюп озгъан чач кирик, тумалап тургъан тереклени къызыл, сары, кимит, мор бурмалары кёзю кесине тартхан суратын ачханды. Бюгюн ол сурат, Къурманны эрттен сайын кёзюне уруна тургъан сурат, башха тюрюлю – жангырып кёрюндю. Хыбырт къартлыгъы къайры кетгенин кеси да билмей, этерик ишин унутуп, этмез ишине урунуп, бек алгъа не этеригин ёсине тюшоре айланнганын ангылап, ичинден кесине тырман эте, арбазда тюрюле айланады.

Кызыйкагъа тарыпды типиски: кёп адам чакъырылмагъанлыкъгъа, келгенни аллына абери салмаймы къоярыкъса, – этилмей жарамазлыкъл бу жумушла барысы да башында, боран чырмашдыргъан тал бутакълача, къатышыпдыла да, алыкъл суугъл да тиймеген къолларын иегили басмадан этилген алботасына сюрте, адыргылыкълдады.

Эр кишилеге – не, алларына не келтирлигинги сакълап тохтайдыла ансы, ким не зат этеригин соргъан жокълду. Арбала къурап, барлыкъланы жолгъа ашыргъандан сора къолгъл аллыкъл ишини къайгълсы несин да унутдургъанды. Къызы Нафий, насыбына, биргесинеди. Алай, ол да киеу нёгерле бла кетерикди.

Не да болсун, кюн тыякъла бла бирге Къурманны арбазы да къозгълалыпды. Агълч кёгетле да, бахча кёгетле да, жетип, терек чапыракъланы да уята, тюшерге хазыр болгъан заман эртте-кеч болса да этдирмей къоймазлыкъл ишин адамны къолуна алдырады.

Бексолтан да шорайгылыды. Бюгюн анга абери айтыргъл, сёзге къошулургъл, ишге къатышыргъл жарамайды ансы, ишни къуаргъл, Таукълланы барыча, ол да отду.

Кюн бузулурда туурада тёш башында тереклеге къонуучу быдыркакъл къара булутлай, Бексолтанны сагълшлары бир тап акъллыны башына къоймай тургъан кезиучюгонде анасыны къарындашларындан таматасы Чолпан, арт жанындан келе келип, аты болса-болмаса да къолундан кетермеучю къамичисини хомпутай сабы бла аркъасына къатылып:

– Не сирелесе былайда, бетсиз, – деди, гымых къыркълылып ишленнген зыбыр мыйыкъл тюплеринден ышарып.

Ол жумушакъл ариу ауаз ол кезиучюкде Бексолтаннга топ атылгъланлай кёрюндю.

– Бош, – деп, терк окълуна, къолун узатып саламлашып, Элкъан келир жары, къабакъл сехле таба кетип къалды.

– Тынгысызса нек ёсе да, – Чолпан жангыз эгечини эрин, аны себепли уа – кесини къарындашларындан башха кёрмеучю киеуюню къатына жанлай, ол сёзлени, алай болмай не амалы барды бюгюн деген магъланада, кеси да не жумушха да хазыр болгъланын ангылатырча, айтды.

– Неден башларгъа билмей, – деди Къурман да, кертиси бла да, этерик иши кѣпден, къайсын алгъа, къайсын артха этеригин билмей, агуманланып тургъанын букъдурмай.

Чолпан да, Къурманны кесине ушаш, алашады да демезча, алай ёсюмю бойлулагъа да жетмезча, аллай орта бойлу уллу сюекли, иште къатхан санлы, саубитген кишичик эди. Сакъалын къый къыркъбучу къыпгысы бла къысхартып къойгъан болмаса, гымых жюлюп артыкъ бек къыйналмаучусу себепли, мыйыкълары да сакъалына къошулуп, толу бетинде къырау къакъгъан тала кибик кѣрюнюучю эди. Ёткюр, жютю, уста киши, ишге, низамгъа, адетге, намысха къаты болуучу, кесини юйюрюн да, къарындашларыны юйюрлерин да къаты тутхан сейирлик киши болгъанды Къурманны тамата къайыны Чолпан. Къурман былагъа жууукъ болгъанлы да Чолпан бла орталарында, сен-мен болмай, туугъан къарындаш татлылыкъ сууумагъанды. Къурманны бир иши да битмегенди Чолпан къатышмай. Ол себепден аны бери былай эрте табылгъаны да сейир туююлдо.

Колхоздан тѣрт агны тилеп, экисин арбагъа жегип, экисине уа, – бирин Бексолтаннга, бирин да жашладан бирине деп, кюмюш иерле салдыла. Адам кѣзю жетип, быланы колхоздан аяп къойгъандыла, деп, камиссаргъа жашыртын хапар бермесинле дегенча, тѣгерекни-башны сынчыкълап, Къурман бла Чолпан, Кызыйкагъа эки жабыу келтиртип, иерлени юслерине атдыла.

Арба башчыгъа Элкъанны салыргъа дедиле. Элкъан анга артыкъ ыразы болгъанды деген ётюрюк айтырыкъ эди – ол жашны биргесине кюмюш иерли тор ат бла барыргъа керек эди. Алай ол ич сырын билдирмеди да, аны арба башчыгъа тежегенлеге, «сиз айтханлай болсун» дегенча, баш булгъап кюйду.

Арбагъа эски биченден эркин салып, аны юсюне кюйюзле жайдыла. Анга келинни биргесине келликлеге да жер болурча, Нафий бла Къурманны эки эгечинден таматасы Кабасарай минерикдиле.

Чолпанны биринчи къатынындан къызы Кулуй да кесин бир урду алгъа, алай, келинни биргесине ненчаулан келлигин билмегенлерин сылтаугъа тутуп, аны къоймадыла. Чолпан да къызыны ары барлыгъына ыразы болгъанлыкъгъа, айтхан жукъ этмеди – жашны биргесине кюмюш иерли ат бла Хасан – Чолпанны жашларындан таматасы – барлыкды. Ол да, Бесколтанча, ёсюмлю, санлы жаш, башына жангы акъ къалпагъын кийип, этеклерин кѣнчегини тышындан ийип, белинден искер белбау жюрютюучю мор кишмир кѣлегин, ваен къумачдан тигилген гелефейин кийип, аякъларында да атасыны къарындашы чойют базардан келтирген башлы хром чурукълары бла, не айтдыраса, къатын кеси аллыкъ кибик, кѣкюрегин, гюрбежи кѣрюкнюча, кѣпдюрюп айланады.

Бексолтанды, нек эсе да, къоншу юйден чыкъмагъанлай, эки ортада Элкъанны бла Хасанны жумушха чапдырып, киериклерин ташытып айланган. Алай, бюгюн анга жумуш этерге эринмегенлерин жашла жашырмайдыла. Ол да, Курманкъыз кеси кюлу бла халыны чалыулап этген туюмели ёрежагъа басма кѣлегин, кѣк кишмир кѣнчегин, башлы хромларын элтдиргенди. Къарачач чыкъгъан общежитден этерик эди да, адет этип, бѣркюне узаллыкъ болмагъаны себепли, бѣрк къайгъы да этмеди. Алай, хар заманда да ишине да, элге зат барса да кийиучю картузун алды

биргесине. Кийген а этмеди. Бети саз эди, «кыйгы этгенден болур» деп кыйдула ичлеринден нёгерлери. Ол кюннге кырагъанча, юсоне сазлыкъ чапхан бетинде кыш кыра кышлары бютюн да бек кыралгъанча, боягъан этгенча да кёрюнедиле. Уллу тана кёзлери, Бексолтан жарык заманда болуучуларыча, жылтырамайдыла. Аглагъаны сайын кючсоне, терен сагышха кетип, кенг жауурунларын керген окъуна этмей, гуппурланып кыалгъанды. Муну былай кёргеменди киши. Орта ёсюмден бийигирек болуучу жаш, анасына алай кёрюнемеди эсе, алашаракъ болуп кыалгъанчады. Анасы ангылайды аны: «Келинлик, юйю-кюню болгъан адам болса, юйюнден чыгъарыкъ эди, кыол бла берилген болса, тап эди, кыачырып келтиргенни ауарасы кёп болады», деп, жюриюген аллай хапарчыкыла Бексолтаннга да жетгендиле. Алай Кызыкка кеси да Къурманнга кыачып келгенди.

Ол жаны бла Къурман юйреннген адамды, анга кёре уа ишни да бир да соза турмагъанлай, битдирип кыюргъа устады. Бир кере бир исси кыапхандан сора, ол да биле эди сакъ бола: келлик кыолгъа тышгюнчю, хапарны, тап, Холамда кыарындашларына окъуна, кенг жаймагъанды. Бексолтан аны да дурус билмегенлей, аны себепли уа, атасы жаратмагъан болуп, абери уа айтмай тургъан сунуп, анга да жюрек кыйын этеди. Аны халын ангылай эди анасы Кызыкка.

Элкыан эди кийикленип тургъан. Олсагъатда буюруп кыюйсала, ортада тауланы-тёшлени кетерип, тыюзюнлей жол ишлеп, чабып барып, келинликни кыолундан тутуп алып келип кыаллыкыча. Тобукъларына, чат араларына кыра сахтияны тышланган кишмир гелефейин, аякларына кыра ичирилген гён чарыкыларын кийгенди. Арба башчы боллугъун билгенден сора этгенди алай, не десенг да, болгъан этгенликге, хром туююл эселе да, башлы чурукъланы ким кёрлюкдю арбада. Барылгъан да Налжикге этиллик эсе, тыше-мине да айланырыкъ болмазла. Аллай акыыл бла кийингенди алай Элкыан. Сюзюк жюнден анасы этген акъ кыалпакыны кийгенди да башына, алаша субайлыгыны бети да чыкымайды. Жарашамыды юсоне жарашмаймыды, Элкыан юс кийимине ол кёзден бир заманда да кыарамагъанды, не да болсун Бексолтаннан аман кёрюнемесин. Ол болгъанды Элкыанни не заманда да кыйгысы.

Бюгюн а – бютюн да: Кыарачны тенг кыызлары кёрюрге керек эдиле Элкыанни; аны сайламай, Бексолтанни сайлагъан Кыарачач жангылгъанын ала, тенг кыызлары, сёзсюз, сезерге керек эдиле. Элкыанни акылында олду. Бу иште да оздурмазгъа керекди Элкыан Бексолтаннга. Окъууда, билимде, анга кёре – ёре иште оздурду эсе да, жашауда уа артха кыаллык туююлдо. Кыарачны уа жангыз да бир кере кёргенди, аны да Бексолтан танышдырып.

Кыарачач окъургъа келгенден сора бир баргъанында Элкыаннга тыеп кыалады да Бексолтан, общежитге кыйта барайыкъ, деп биргесине элтгенди. Эшикге чакырып, кёз да байлангынычы ууахтыда, Бексолтан кеси, тенг кызы бла бирге чыкыгъан Кыарачачны кыатына барып, неле эсе да, бир затла айтып кыйтхынчы кёргенди ансы, кёргенди дерча да туююл эди. Элкыан агъачны жумушагъын иелеучю кыуртлай кемирив туруучу зарлыгына бой салса, кесине жашау нёгер сайлауда да оздурлукъ туююлдо Бексолтаннга. Бюгюн ол аны ангылатырыкыды учитель курслада

окугъан кызлагъа. Арба башчы болуп барып киеу нёгерге.

Асырап тургъан басма жыйрыкъларын кийип, башларына да бир кибик гюлмендиле кысып, бийиктабан мискиу чурукъларын да жылтыратып, бийик санлы, тал чыбыкълача, бир кибик чырайлы Нафий бла Кабасарай да сюеледиле, кеслерин арбагъа минерге хазырлап. Нафийни эки сабийи, Кабасарайны да – бири болгъанлыкъгъа, санлары-сыфатлары не аз да бузулмагъан ол тиширула кыз нёгерге да – не айтдыраса. Кабасарай а дигизалыкъ да этерикди. Ол Хасаниядан келгенди, Улубашладады анда. Кете туруп, айтып кетгенди бир эки кюнден алгъа къайталмазлыгъын.

Хар затны да Къурман айтханча этип, Къурман кеси колхозгъа ётдюрген атланы алып, арба да къурап, киеу нёгерле Налжик таба жолгъа чыкъдыла.

– Атланырдан алгъа бир аууз тие барыгъыз, анда сизни къазанла асып сакълагъан жокъду, – деди Элкъан, кеси жыйын тамата болмагъанлыкъгъа, кесин жашны бек къысха нёгерине санап.

Къачырып келтиргенлери себепли, алыкъа жууукъ-ахлуланы бу элде жашагъан къаумуна болмаса, Холамдагъылагъа жукъ билдирмегендиле.

– Хар заг да тап къуралса, билдирибиз, – деп къойду Къурман, кыз къачырыуну юсюнде, алгъаракълада бир сагъыннганыбызча, исси къапхан холамлыладан бек жигитиреклери...

Болгъан а былай ётгенди:

Ол Тюртюлюдеги Байтокъну юйдегиси, Къурманни келини дейик, Къочарланы кызды. Хамматны эгечи окъуна. Артда Хаммат Къурманни жууукъ юлюшю болгъанда, бир сагъыннганды келинине Къурман: «Келин, къаныбызны алдыкъ» деп.

Тюртюлюден Байтокъгъа Мамырачны (келинликде – Мамырай) къачырабыз деп, Холамдан Тюртюлюге баргъан тау жолгъа чыгъадыла. Атлары жүрюшлю, киеу нёгерле да жинкле кибик, чёрчек жашла. Ауадыла Тюртюлюге. Жыйын башчы уа Къурман.

Келинликни ожакъ бла тшошуп, чыгъарып, ат бойнуна салып, Холамгъа алып келе тургъанлай, ызларындан къуугъун къысха болады да, айтадыла киеу нёгерле келинлик атыны боюнунуда болгъан Къурманнга:

– Келинликни къояйыкъ да, кесибизни башыбызны алып къачайыкъ. Алай этмесек, жетедиле да, къан тёгюледи, сора тукъум уруш башланды де да къой.

Къурман айтханды алагъа:

– Келинликни учуз этерикбиз алай болса. Кесибизге да намыслыкъ туююлду ол иш. Андан эсе, сиз атларыгъызгъа къатылыгъыз да, бара барыгъыз, мен а, атымы сабырыракъ этейим да, аланы жетме кююп, келинлик бла къалайым. Не этерик эселе да, манга этсинле. Эр киши намысыгъызны жаныгъыздан учуз ётдигиз. Барыгъыз!

Ол хапарла жыйын Холам таба кызыуу бара тургъан заманда болады. Ол ат тыпар-тупурда, ташлы жолда атланы наларыны отла чакъдыруларында жыйынчыла-киеу нёгерле Къурманни сёзлерин иги эшитген да этмедиле, алай, Къурман билекликлени кесине тартып, атны кызыууну сууута башлагъанын эслегенлей окъуна ангълагъан эдиле айтылгъанны магъанасын.

Келинликни къулагъы уа сакъ эди, аязгъа чапыракъ сакъ болгъанча. Барын да эшитип турду.

Алай бла киеу нёгерле узайдыла, кьюугъун а жетди олсагыат. Ич кёлекли кырамыйыкъ добар киши атдан женгил секирип тюшдю да, сермеп, чачы тозурап, жаулугъундан тышына, гюлте-гюлте болуп, кырап турган кызыны-келинликни ат боюнундан акырын алды; ол кезиуде онг жанындан, жыртхычла жаралы хайыуаннга жетгенча, эки ёсюмлю жаш адам Къурманны тартып, атдан жерге жыкыдыла; экисинден бири (Къурман кёрген да этмеди кыайсы болганын, кёрсе да, таныгъанмы этерик эди, алай бир тюрлю кытулур мадар да этмеди) бичагъын кынындан суууруп, ёрге тутуп, кечеги айда жылтырама кыойду, этерик ишин ашыкымай, татыуун чыгъарып этерге суйгенча. Къурманны боюнун тартыргъа, «харам» этерге эди мурат. Ол кезиуде келинлик тил ачды:

– Ёлтюрмегиз, тилейме, ол мени ючюн кыалганды былайда. Нёгерлери айтханны этсе, бу да кыутулукъ эди, алай мени кесими жолда атып кетмейме деп кыалганды артха бу киши, нёгерлерин а, барыгъыз, сиз кыутулугъуз, деп, ашырып.

– Угъай, – дегенди ызындан жетгенледен таматарагъы, – муну кыыз кыачырыргъа усталыгъыны юсюнден эрттеден жюрюйдю хапар, ёлтюрмей эсек да, алайлай а кыоярыкъ туйюлбюз, бир да кыуруса да, экинчиде быллай ишге базымазча, бир амал этейик.

Алай бла онг кыол аязын ёрге айландырып, жерге салып, тюз ортасындан кыама бла уруп тешген эдиле. Андан берисинде Къурманны онг кыол аязы гыжы кыатып, бармакълары, кыуш тырнакыла кибик, ичине айланып, кыармакыла болуп кыалган эдиле. Аны ючюн а бир этер ишин да кыоймагъанды Къурман, сагъ а сакъ эди андан берисинде быллай ишге тебирегенде...

Къурман башындан ётген ол ишни эсге алып, андан айтмагъан эди алгъадан узакъда жашагъан жууукъларына, элни барысына да кыууанчыны юсюнден...

Алай бла тюш ууахтыда киеу нёгерле Налжик таба тебиредиле. Кюн а бир иги: терек бахчаллада жаз алмала тауусула окыуна турадыла, басып битген кыыш алмала, шапталла, эбзе эрикле, хогултла, бахча кыыйырында ыскындыкыкъ этип ёсген чертлеуюкле сыйынып болмайдыла, кеслери да жыгыра болгандыла; семиз нартох сабакыла экишер-ючюшер нартох чыгъарып, ала да билекле кибик болуп, желчик кыатылганлай, шылдыммы болуп кыаладыла, дер эдинг – саулай бахча бир жанына сюрюшюп, жантайып, дагъыда артха кючден сюеледи.

Адамла кёп чакырылмагъанлыкыгъа, эшитилген бир этсе, киргенчыкыгъан да болур деген хыйсап бла кыазанла асхандыла, шишликликле сай табакылагъа айырылып, кыонакъланы келирлерин сакылайды. Чертлеуюк шишле хазырдыла, кыабукълары артылып, чартлап-чартлап жаннган кыайн от мыдыхда юйютюлюп. Эки арба бирге кирселе да сыйынырча, кенг кыабакыны сехлери ачылыпды; алайдан арбазны ахырына дери силпи сибирткиле бла сыйпагъандыла.

Къурман асыралган чепгенин кийгенди, иничге кюмюш белбауун кыысханды. Бексолтанны анасы Кызыкыла кыолларын, кыайры этерге билмегенча, абызырап, этеклерин кыакыгъан кибик этеди. Анга жумуш да жетдирмейдиле келинлери – беш кыарындашы бар эди Кызыкыла. Ала кеслери окыуна жетишдирлик эдиле хар нени да сау элге окыуна.

Алай бла, таматаланы сёзлерин сакълай да турмай, Элкъан, кёмогю башына уруп, быж-быж эте тургъан боза чёмючно эки къолу бла алып, умбашларыны бийиклигине кётюрюп, алгъыш этди:

*Жашла, киеу аякъны алайыкъ къолгъа,
Чыгъайыкъ биз ахшы жолгъа.
Толу къолгъа къуш къонады,
Болайыкъ биз толу къоллу.*

*Къолубуздагъы бозады,
Кёп ичгилени озады.
Бу алгъыш аякъды,
Кенг аякъды,
Барыбызгъа тенг аякъды.
Бу къуругъан чёпню башыды,
Насыплыны ашыды.
Бек битсинле сюрюлген сабанла,
Ашамасынла айланган къабанла,
Жашамасынла халкъны бузгъан аманла...*

Алгъышыны былайында, ыскындыкгъа кирген айыулай, амалсыз болуп, нек эсе да, Элкъан тохтап къалды. Кеси кесини жаягъына штап этдирип ургъан киби, кеси кесине къаргъыш этгенин ангылап, адамла да анга аралып къалгъанларына жунчуп, бир кесек турду.

Жыйылгъанла аны жунчугъанын бу айтылгъан алгъыш халкъда назму бла айтылычу алгъыш болгъанын билип, Элкъан, айтыллыкъ тизгинлени унутуп, адыргы этген сунуп къойдула. Элкъан да, жунчугъанын аузуна келген тюкюрюгю бла бирге жутуп ийип, тамагъын тазалагъанча, ыхы деп, алгъышын андан ары бардырды:

*Сабанла иги битсинле.
Жырып таякъ ётмесин,
Къарлап, къарыш жетмесин,
Тартып, оракъ кесмесин,
Аман адам айтханлай Аллах ётмесин.*

Аны бла жаш къауум – киеу нёгерле – жолгъа кетдиле.

– Я, Аллахым, бу келинимден мени бир къууандыр, – алайда болгъанладан не жашырмагъанлай, не буюкъмагъанлай, ичинде къайнагъан жюрек сарууун тышына тёгюп, андан ахыры бла да къутулуп къаллыкъча, Кызыйка эшитдирип айтды. Ол сёзлени алай теренден сыгъып нек чыгъаргъанын билгенле да бар эдиле. Къарындашларыныкъылагъа бир тюрлю жюрек къыйыны жокъ эди аны.

Болгъан иш этсе да, къарындашлары жангыз эгечлери ючюн кеслерини жашауларын харам этерге хазыр болгъанларын келинле уста биле эдиле. Алай Кызыйка да бир тюрлю сылтау-чурум бермегенди келинлерине ала анга жау болурча. Ол уста ангылагъанды кеси да Таукъуллагъа келин болгъанын, аны себепли келинлерине да кесини келинлик бетинден къарагъанды – Кызыйка кеси да беш къарындашдан бирине келген эди. Баш иесини къарындашлары, къайын жетгенле бары да аны бир туугъан эгечлеринден башха кёрмегендиле.

Тамата къарындашы Тазияны Къурман бу ишни уллусуна аяп кьойгъанды. «Келе-кете турмасын, бир келип, бар ишни да тамам этип кетер» деп. Холамада эди ол къарындашы. Серебряковчуланы кьолларындан жоюлгъан тамата къарындашыны кичиси Тазия эди ол юйюрге таматагъа кьалгъан. Беш къарындашны бек таматалары Чаммай 1919 жылда жангы жамауат жашауну душманларыны кьолларындан жоюлгъанды.

Къурман кесини келинлерин Кызыйкадан алгъа болмаса, артха салмагъанды. Ол угъай эсенг а, аланы сабийлерине кесини кьолунда болгъан малдан-мюлкден ююш чыгъарып болгъанды. Бу ишни юсюнде да ууакъ-тюек жумушлагъа Кызыйканыкыла къарагъанлыкъгъа, Къурманны келинлерини сыйлары алыуну-бериуню юсюнде чыгъарыкъды, тап, ёлген къарындашларыны да. Аны себепли Кызыйка, Къурмандан кёргенин этип, жыйылгъан заманларында апсынларына, аланы сабийлерине игирек кьараргъа кюрешгенича, келинлерине да не заманда да сакъ болуучу эди.

Билгичлиги да болгъан, субайлыгъын ол кюнлеге да тас этмеген узун бойлу Кызыйка апсынларына, аланы сабийлерине алай болмаса, Къурман унарыкъ туююл эди, анга кёре уа, Кызыйка да кесиникилеге алай ариу кёрюнюрге суююп болгъанды. Келинлери да, гюняхлары кеслерини блсун, Кызыйкагъа бир тенг кызларынача къарагъандыла. Ол себепден, Кызыйканы хатасынданды дерча, къарындашларыны бла келинлерини орталарында бир керексиз сёз чыкъмагъанды...

Кызыйка кьолунда иш ёлген, саубитген уллу кьатын эди. Къурман а алаша, кьатангы, гырхы кишичик болгъанды. Эллеринде аркъасын жерге киши салалмагъан. Асыры жигитден бош ташны да от чакъдырыучу.

Ала эки жашны бла кьызын ёсдюрюп, бир бирге кьыйык къарагъандыла деп, киши билмейди. Болгъан да болурла ортада кёлкъалдыла да, алай ала тышына чыкъмагъандыла. Керти да тау адетде. Артда иш да кёп жылланы Кызыйка кеси айтып болгъанды, «Аны сёзюне сёз кьошмагъанма, оноуна кьатышмагъанма» деп.

Да ол эди жарашулукуну бек тынгылы жолу, Кызыйка ангылагъандан.

Къарындашлары не бек суюселе да, ахыр ауалда кесини да болургъа керекди ёз жашауу-ашауу, «Келинле келе башласала, эгеч да артык кёрюнюр», деп биче эди келир жашауун Кызыйка. Ол кьачханда, «биз жангыз эгечибизни быллай чойкеге депми тураек» деп, гюрюлдеп жетгенлеринде къарындашлары, аланы ауузларын да ачдырмай. Андан арысында Къурман да болуп кьалгъан эди ол беш къарындашха алтынчы къарындаш. Къайынлары «Чюйке» деп ойнап айтхан эселе да, аны сындыргъаннга санап, амал табып, Къурман да бир да унутмай эди...

...Устаз курсланы общежитинде Къарачач жашагъан отоу, кьуралгъан отоугъа эчки кьутулгъанча, болгъан чачылыпды: кьызла, артык да бег а Къарачачны бир элли тенг кьызы Сансабил, гузabalыдыла: Къарачачны кесини лаудан жыйрыгъын жаратмай, Сансабил юсюне жалан да бир кере кийген кьанауат жыйрыгъын ёнчелеп кёреди; Къарачач а, аман эсе да, иги эсе да, не омакъ эсе да, биреунюкюнден эсе кесимики болсун, деп, Сансабилни жыйрыгъын хаух киерге ырыслап, кьаты болады. Сансабил ачыланады:

– Ма, сени болсун, юсюме бир салгъанма, менден жийиргенгенми

этесе, кий да, ким соруп айланады муну? – деп да кёрдю, алай юсюнде бир тюк тенгли ётюрююгю болмагъан Къарачач бу бек уллу кюнюнде да къатына къоймады бир тюрлю экиликни. Тенг къызларыны жанларына тиерге да къоркъмай, ол кеси айтханны тутуп тохтады. Не анасы болуп, не кесинден уллу эгечи болуп, биреулен къатында болса, ала Къарачачны былайдан, шахар общежитден ашырлыкъ туююл эдиле. Къачса да, элден къачарыкъ эди, анасы болса уа, къолу бла берлик эди. Ол эди ол кюн Къарачачны жанын элхуурлукъ этип, сакълап тургъан насыбыны бир тамычы жылыуун ичине къоймай тургъан.

Болса да, кесини суу суратлыгы, тиширыугъа жарашыулу орта бойлулугъу; уста адам къолу бла ишлеген кибик, агъачы; мияла шешагъа сют къуйгъанча, ариу бетине тап келишген суйдюмлю бурунчугъу; билине-билинмез зугулуракъ, алай ачыкъ къара кёзлерини башларында, бирге къошулуп, сыланып жатхан иничке къара къашлары; узунлугъу имбашларында тохтагъан, эки айрылып таралгъан къара чачы бла тенг къызларын тели этерге жетдирген, жетген жашланы уа, шо муну ючюн окъуна дуняда кесимден сора бир эркегырыу жашамасын дерча, аман ниетге урундургъан Къарачачны жүреги уа игиликни сакълауда эди. Эндиге дери кёрмегенин жангы жеринде табарыгъына ийнаннганы бир тюрлю керексиз омакълыкъны излетмей эди: аллай бир терен эди, кеси ангылагъандан, аны Бексолтаннга ийнаннганы, аны бла бирча, анга кёзлери къарагъан башхаланы уа жүреклерине, кеси да билмегенлей, ёмюрлюк жарала салгъаны да. Къарачачны жүрегинде бир тюрлю ишеклик не арсарлыкъ жокъ эди...

...Жүрегинде ол бир тюрселик тюрленмегенди къартлыгында да, ол общежитден чыгъа туруп болгъан ниетинден башха тюрлю сагъыш, не ёкюнюу хорламагъанды аны, жаш заманында сакълагъан насыбы кесин тапдырмагъан эсе да...

Жашла кетгенлей окъуна, арбазда узун ашлау къуралды: хазыр къангалагъа терк окъуна аякъла ишлеп, алайда болгъанла да, жангыдан келликле да къыйналмай сыйынырча этдиле. Стол башына Кызыканы тамата къарындашы Чолпан олтурду. Къурман да аны къатында. Кесинден башхаланы кесинден жашха тергеп, оноу этерге къалды:

– Жаш-къушла стол аягында бирер жер табарла, ала къайнайдыла, келчи киеу былай къатыма, – деп Чолпан Къурманны къагъаракъ этип чакъырды; жаш-къушла дегенлери да Чолпанны кесинден жаш туююл эдиле, алай айтыргъа суйгенлиги эди ансы. Ала тура, столну къатына да келалмазлыкъла къазанла тийрелерине тийишгендиле. «Жаш-къушла» терк окъуна жерлерин тапдыла Чолпандан тёбенирекде. Къурман, башындан ётген иш эсине тюшюп, бу башлагъан жумушлары табынлай бошаллыгына арсар бола, кесини озгъан жашауундан хыйсап эте, столну башларгъа суймей эди, кертиси. Болса да, Чолпан айтханнга сёз къошаргъа болмай, къатына олтурду.

– Аллыгъызда ашха аууз тийчигиз, Аллах айтса, къарап-къарагъынчы жетерле киеу нёгерле да, алагъа да ач къарынлай тюбемейик, – деп Чолпан, Къурманны сагъышларын ангылап, боза аякъны алып, келин аягъы арбазгъа

киргинчи айтылмаучу алгышны кысха айтып кыйду:

Я, амин Аллахым!

Огъурду болсун келин юйюне, элине,

Бу кёк бла жер бир бирге ачыкь кибик,

Кёлю ачыкь болсун мени жангыз эгечиме,

Биринчиси улан болсун,

Улан, Къурманнга нёгерлик этерча, сауутчу, таякчы болсун,

Къызы кыйтычы, ийнечи болсун!

– Алыгъыз боза аякъланы, – деп, кеси бек алгъа ёрге турду. кёп туююл эди эселе да, устолдагъыла бары да кьопдула. – Келгенлеге да табарбыз айтыр сёз, – деп, Чолпан боза аякыны эки кьолу бла ёрге тутду.

Гымых ишленген мыйыкъларына кёмюгю жагъыла, кёзлерин да боза аякыны ичинден айырмагъанлай, Чолпан бозаны иги кесегин бир ызгъа окьуна тигелетди. Алайдагъыла, башха кёпле да биле эдиле – Чолпан тартыргъа суйгич кишичиди...

...Десем да, аны ол «хунерини» юсюнден керти хапар жюрюйдю. Ол, беш къарындашны таматасы, хайт деген къара акъыллы таулу киши, колхоз къуралгъандан сора эки ат жегилген жиялы арба бла колхоз башчыны ташып болгъанды. Нальчикге жумуш бла барсала, таматасы жумушун эте тургъунчу, Чолпан базар къатында орналгъан харчевнагъа къутулуп болгъанды. Ичеригин ичип, ашарыгъын ашап, шапагъа уа: «Хажос заплатит» деп кетип тургъанды. Хар айны ахырында колхозгъа Хажосну аты бла чот келип болгъанды аны харчевнагъа къаллай бир борчу болгъанын юсюнден. Хажос да, кьолачыкь адам эди да, бир тюрлю ишекли болмагъанды, къайдан чыгады бу борч деп. «Да сыйлагъан болурма биреуню» деп, эсепчини жапсарып кьойгъанды. Бирде уа элден бир айны ичинде, алай туюшуп, бир кере да чыкмай тургъанында да, айны ахырында чот келгенде:

– Антсызма, муну бир сюрюшдюрмей кьойсам, башым тёлеуге къалгъынчы, – деп, тюзюнлей, салып, харчевнагъа баргъанды. Аланы уста таныгъан шапа устол ашигинден бир талай къагъытны ары бла бери ышыра кетип, бирин бери алды. Хажос къараса, – кергиси бла да борч жазылып.

– Тамам да бир ай болады мен былайны кёзюм бла кёрмегенли, – деп, сейир этеди Хажос харчевнаны таматасына.

– Мы к Вам никакой претензии не имеем, это Ваш Гордаш, он прямо-таки наливает в рот бутылку из горла, даже кадык не пошевелинётся, говорит, Хажос рассчитается, и уходит. Мы Вас знаем, поэтому и ему верим, – деди харчевначы, кюломсюреп, Хажосха.

Дып деп, Хажосну да туюшдю эсине: харчевнаны къаты бла озуп башласала, Чолпанны атлары, тохтап, Чолпан, ичсе-ичмесе да, ары кирип чыкьмаса, къамичи жетеригине да къарамай, теберге унамагъандыла алайдан. Алай юйренип эдиле атлары Чолпанны ол ишлерине. Аланы алай нек этгенлерин Хажос да ары дери билмей болгъанды. Чолпаннга сорса уа:

– Халлары алайды бу бош къаллыкъланы, – деп болгъанды.

Ол кюнден сора Чолпанны эл тюкеннге къалауургъа салгъан хапарлары бар эди. Суу боюнунда жарагъан тирмен да ишлеген эди да, тартхан мирзеуюню ууучу да, тюкенде къалауурлугъу да жете эди жарыкь, оюнчу Чолпаннга эркин жашаргъа...

Бусагъатда уа ол, стол башына олтуруп, «аууз тийигиз» дей эсе, алай болмай амал болмазлыгын билип, олтуруп къалгандыла адамла.

– Сен не къайгы этесе, Къурман, мен сабийлерими аналары Шамарыуну тилерге, анасына, къайын аналыгыма, кесим окъуна баргъанма да, салып, – деп, кесини анга ушаш кѐп тюрлю хапарларындан бирин (ол санда анга Нальчикде колонкачы чойюглюле Гордаш деп нек атагъанлары да барды) айтып башлагъанлай, столдагыла сагъайып къалдыла.

– Чолпан, атангы жаны ючюн, ол хапарынгы бир айт, келин келгинчи алыкъа заманыбыз да барды, – деп къысдыла къонакъла.

Чолпан, унамаздан, тѐгерегиндегилеге, шѐндю ангамы къарап турабыз, деген магъанада, къарап да бир чыкъды. Бир къоярыкъ халларын кѐрмегенден сора, бой салды.

– Да, Аллахдан аман табыгъыз, айтайым. Жюз кере эшитген болурсуз, къоймайсыз ансы...

...Бир затланы эсине тюшюре тургъанча, Чолпан бир кесек тынгылап да турду да, кесини ол хапарын башлады. Эски жангы хапарын:

– Былай болады, – деп бардырып башлады, келиде туююлген туюча, элни аузунда талкъаланган эски хапарын. –Зузалада Шамарыу деп бир къыз барды да, аны бир кѐрмей боллукъ туююлсе, дейдиле келинлерим. Келинлеримден бири о жанлыды, Уллу Малкъардан. Къайда жашагъанларын, кимлери болгъанларын сюрюшдюрюп билеме да, кесинден гитче эки къарындашы бла бир эгечи болгъанын билеме. Аталары Уштулуда къойла бла тургъанды. Бир ол мен барырдан юч-тѐрт жыл алгъа курт басып ѐлгенди. Жангыз аналары бла турадыла. Барама да Малкъаргъа, Зузалагъа. Юйлеринде анасындан бла къызындан сора киши жокъ. Кел деген жокъ, бар деген жокъ, киши кишин таныгъан да жокъ. Анасы эшикни ачады да, айтама анга тюзюнлей: былай да былай, мен кесиме сени къызынгы тилей келгенме деп. «Бу биз элли да болмагъан кимди?» дегенча, бетиме да соруулу-сур къарап, босагъадан бери да атламай:

–Ол дегенинг неди? – дегенни айтады.

–Ол дегеним а, – дейме, – къызынгы кесиме тилейме.

–Ке-на-а тилиниф къалгын, ким эсенг да, ол неге ушагъан ишди, бар мындан ары, козуме корунме, – деди да къойду.

–Бармайма бир жары да: Холамдан бош аууп келмегенме бери, сен айтханлай, артха къайтып кетерча, – дейме...

Хапарны ортасында боза аякъгъа дагъыда бир къапланады.

–Берсенг да – берирсе, бермесенг да – аны оноун кесим этерме, – дейме.

–Берлих туююлме, аурууум санга, – дейди.

– Аллах айтса дамы бермессе? – дейме.

–Аллах айтса да, берлих туююлме, – деп тохтаса боламыды, кеси уа олагъат окъуна тобагъа къайтады, Аллахны аузуна алай женгил келтирип къойгъанына къоркъуп.

–Ну и кебенемат, – дейме да, кетеме. Къулакъларым а ол эшикни аллында

къалгъандыла. Ары тигилипдиле. Атымы къатына жете баргъанымлай, эшик «къыжт» деп ачылгъанын эшитеме да, артха бурулама, сокъураннган ишими болур деп. Ол а, яхшы уллудан тутдуруп:

–Атанга да кебенемат, ананга да кебенемат, – деп къаргъайды мени. атамы, анамы да жерлеринде къоймай.

Айхай, ол сёзлени магъаналрын билсенг а.

Ала да биле болмаз эдиле – бизни сёзюбюзге отоуда тынгылап тургъан къызына соргъан болур эди, аны орус тилден уллу хапары болмагъанлыкъгъа:

–Къызы, бу киши бир сёзле айтыф барады, не айтды эсе да.

Ол да билмегенди сёзню магъанасын, алай, анасындан къыз жюрегине тап келген сёзлени эшитмеген къыз, аны юсюне уа, тилеги толмагъан адамны ачыуу, отунчуну аш ачыуунлай боллугъун, алай бла уа ол адам иги сёз айтыргъа болмазлыкъгъын ангылап, келинлик:

–Келля, ол а иги сёз туююлдо, – дейди.

Ма ол заманда къаргъагъанды къайын анам мени ызымдан. Жаннетли болсун, харип, бек иги адам эди, бек жарашып жашагъанбыз ол ёлюп кетгинчи. Келген да, кёресе, тёрт жашны бла бир къызны анасы болуп турады, Аллахны ахшылыкъгъындан...

Чолпан хапарын бошагъанда, столдагыла, бёксюмлерин бир бирлерини юслерине атып, кюле тура эдиле.

–Сен а, – дейди Чолпан Къурманнга сол имбашы бла къатыла, – арбазындан чыкъмай, келин къоллу бола тураса, дагыда баштёбенсе, эшегинг ёлген холамлы кибик. – Хайда, тарт!

Ол кезиуде арбазгъа алгъа бир атлы, ызларындан, юсюнде да мындан баргъан къызла бла келинлик да олтуруп – арба кирип келедиле.

Ма ол заманда тийди аууз Къурман, боза аякъны сол сау къолу бла да, онг гыжы къолу бла да ёрге, бет орамына дери кётюрюп.

Бексолтан а, алагъа Нальчикде къошулуп келип, тёбенирекде, Чолпанлада къалгъанды.

Бетине да къызыл чабып, бозадан жылынып тургъан Чолпан, олтургъан жеринден секирип къобуп, келгенлени алларына боза аякъ бла чыкъды. Алгъа келгенле орайданы жалан да эки тизгинин айтыргъа жетишдиле:

Келин келеди, жол беригиз, ой-орайда,

Аллына чыгъып алгъыш этигиз, ой-орайда... деп.

Андан ары Чолпан кишиге аууз ачдырмады.

– *Эй маржа, аланла, сабыр этигиз, алгъышха тынгылагъыз,* – деп:

Эй, Аллах, бу аякъ толу болгъан кибик,

Бу юйюрню насыбы, ырысхысы да толу болсун,

Бу аякъны башы ачыкъ кибик,

Аллахны жюреги да бу юйге ачыкъ болсун!

Келин, огъурлу кюнде аякъ бас,

Огъурлу болсун аягъынг.

Уланла анасы бол!

Алгъа тапханынг улан болсун,

Тутхан таягъы къарыулу болсун,

Нарт Дебетча, уста болсун!

*Къызынг болсун Сатанай кирик,
Юйонг юйресин
Жерде кырдыкла кирик,
Тенгизде юзмез кирик!*

–Амин! – деп, алайгъа, Кызыканы тегерегине, басынып жыйылгъан тиширыула да, алгъышчыны ызындан сюелген эр кишиле да, бирден, кёкге къарап, тилек этдиле...

Къарачач а жиялгъан эте эди ол кюн алайда. Озгъан кюнлерини къыйынлыкъларын унутур кюн келгенине къууаныпмы, мангылай жазуу тыш юй болуп, ол юйге кеси ыразы болуп келгенинеми, насып дегенлери былай тынч келип къала болмаз, манга келгенча, деп жюрегин тыкъсытхан арсарлыкгъама – кеси да айталмай эди кесине ол кюн жиялгъан сылтаун.

Келир жылларында жияр кюнлери бек кёп боллукъларын билмегенлей.

«Бу насыбымы багъасына къаллай бирни суарыкъ болур жашаум?», деген эди Къарачач бетин кётюрюп, Бексолтанны бетине, кёк бла жер кирик, чексиз кётюрюнген къууанчын ачыкъ этип, къарагъанда...

...Ол бек багъа суарыгъын артда Къарачач кёп кере сынды...

Бексолтан урушну сегизинчи кюнюнде Къарачачны бери келтирген арбагъа минип, анга да Къурманны колхоз атлары жегилип, урушка кетгенде;

1944 жылда, 8-чи мартны эрттенлигинде насыбы таркыймазлыкъча, абынмазлыкъча кётюрюнген юйюнден, юч сабийин аллына сюрюп, бирчигин къайын анасыны кётюрюнуна тутдуруп, солдатла къайын анасы бла бирге, баш иелерини урушда болгъанына да къарамай, сюрюп чыгъаргъанларында;

Сабийлерини аталарын сакълауунда...

8

Ёге анасы аны ючюн отун артыкъ ышырмады.

Атасы:

– Насыбынг тутсун, ананг болса, берненги-сыйынгы да айыпсыз этер эди, къайынларынг ал кюнледен окъуна терс къарамазча, тырман этмезча, – деп, кеси келип къалгъан эди ызындан.

«Къачхан кызын сурап келгенди Къарачачны атасы. Таулулада жюрюмеген ишни этип». Бу сёзле топ атылгъанлай болдула Тёбен Тюртюлюде да, Тытырташда да. «Эшикге атарыкъ кызы кётюрейем муну кызы, кызымы алдыгъыз эсе, сау болугъуз деп кеси келип къалгъанды ызындан» дегенле да болдула.

Аланы барын да Хамматха эшитдирден къалмадыла. Артыкъ да бег а Къарачачны ары дери тилей тургъанланы жууукълары.

Къурлай къалгъан жашланы ичлерин билирге суйгенлеге да бар эди «къабын»: «Ийсагъан бир исси къабып къайтса эди элге!» дей эдиле аланы бир бирлери. Бирлери уа, керти суйгенле: «Насыбы тутхан жанладан болсун!» дей эдиле.

Не этсин Хаммат – суйген кызы эди, сабийледен биринчиси...

Ёге ёсген...

Бексолтанны атасы Къурман кеси да адетде жюрюмеген ишни этип, келинлигин тилерге, жыйын къурай турмай, кеси барып къалгъанды. Ол себепден «Ушамагъан тюбемейди» дегенча болду иш. Алай бла Къурман

бла Къарачачны атасы Мухаммат (сабийлери анга Хаммат дегендиле) жууукъ юлюшле болдула да, ол эл ёмюрде кёрмеген адетни башладыла: Хамматны, къоймагъанлай, юйге кийирип: «Келиними атасы келгенди» деп угъай, «Келиними атасын чакъыргъанма», деген сылтау бла Къурман ол элде болгъан жууукъларын, къоншу-тийрени да юйюне жыйды.

Элкъан, къарап-къарагъынчы, чакъырыллыкълагъа айтып чыкъды. Чапмай атламай эди ол кюн Элкъан. Жумушну этген эте эди, алай бетине тюрслеп къарагъан кёрмей амалы жокъ эди: муну жюрегинде, не тюрлю эсе да, бир тюрлю ауана къош салгъанды. Тюнене да алай эди. Огъесе Къарачачхамы кёрюне болур эди алай. Къарачачны алып келе туруп, жол жанларына уруп, арбаны адурургъа аз къойгъаны бек сейир эди, Къарачач ангылагъандан.

Эки тукъумну ортасында уа жууукълукъ бек тап орнала башлады.

Артада иш да адамла, бир бирлерине игилик тилейбиз, деселе: «Болсакъ, алача жууукъла болайыкъ», деучю эдиле.

Ол кюнледе Хамматны, не кесини элинде жюрюмеген, неда къызы баргъан элде тюбемеген ишни этип, къызын сурай, Налжик башына баргъаныны эки сылтауу болгъанды.

Аланы Хаммат кеси жууукъ юлюшю Къурманнга кеси бир олтургъанда айтхан эди. Баям, эки элде да керексиз хапар къурумагъаны ючюн этген болур эди. Аны уа Къурман къайыны Чолпаннга айтханды:

– Ол мал дохтурду, – деген эди Къурман, – элде. – Окъууу-билими болуп жокъ эди – къара акъылы жете эди мал дохтурлукъгъа. Алай, къышда юч-тёрт бузоу, къаралыр амалтын, ёлюп, къуралгъанлы да бир жыл бла жарымдан атламагъан колхозну таматасы, терсликни кесини боюнуна алыргъа кишилиги жетмей, ауруудан къырылгъандыла, деп, терсликни Хамматны юсюне атып къойгъанды.

Алайда саботажчыгъа чыгъардыла да къойдула аны. Чакъырып, оруусоруу этип, кюнню кеч этип, кечесин андан да кеч этип, алай тура эдиле. Ойнагъанмы этесе: колхоз энди къурала келгенде, бир жылда окъуна анча малны къырылгъаны адамлагъа да къоркъуу эди.

Сора, колхоз къурайбыз, мюлк-ырысхы орталыкъ болады, дегенде, мен кесим жашайма, деп, кеслерин эл борчдан, ара ишден кери тартхан адам тууратын кёрюнегенликге, ким биледи, – аллайла бардыла, деп, колхоз башчы бир хапар чыгъарса, анга ийнанмай не амаллары барды бласланы: колхозну жангыз бир малы ючюн бир адам бек тынч жоюлуп кетеди, кёресе кесинг. Хамматны къара акъылы жетеди анга. Малла, ауруудан угъай, ачдан ырахын болуп къырылгъандыла, деп Хаммат да, аны биргесине малчыла да суюле эдиле. Алай, колхоз тамата, камиссар да бир болуп:

«Бласны биз келтиргенбиз, аны мурдоруна уа сууну была бошлайдыла», деди эсе, сора битди ишинг.

Властны келтирирге уа, Аллахны аллында айтсакъ, Хаммат кёп къыйын салгъанды колхоз таматадан эсе уа, алай, ауздан ол къатыракъ болуп, энди кесими сакълайым деп, терсликлери болмагъанланы отха сугъа турады. Аллай къылыкълары бола тургъандыла аны.

Хаммат аны уста билгенди. Ол себепден, тутуп иш кетселе да, къызымы кёрмей къалмайым, деп келип къалгъанды Хаммат къызыны ызындан...

Тюртюлю эл да уста билгенди: Къарачачха аталыкъ да, аналыкъ

да Хаммат этгенди. Къошдан аууз къабын этчигин, къоюнуну сугъуп, сууутмай келтириучю эди Хаммат Къарачача. Узакъдан окъуна кёрсе атасын Къарачач, сууугъан шаугютчюк ашарыгъы эсине тюшоуп, аууз суулары келип башлаучу эди. Жашырын бериучю эди Хаммат кеси да ол эт къабынын.

Анасы болса, бир кюн да тынчаймаз эди, деп, дагъыда ма аны ючюн да баргъан эди Хаммат къызыны ызындан.

–«Сабийиме керек эсе, адетни бузама деп къарарыкъ тюйюлме», деучю эди Хаммат жангыз къарындашы Хажосха. Терскъолдан бери, тукъум эллеринден айырылып, келгенли да, ала бир сёзню эки этгендиле деп киши эшитмегенди – алай татлы жашай эдиле ол къарындашла. Эл да бек сыйлы жүрютгенди аланы.

Къарачач биле эди атасыны ол халын.

«Кесими башымы тыяндырырча бир жер эсе бу, атам мени къайгъымы этмей да бир тынчайыр. Сора Бексолтан да жарар эсе уа бир жумушуна» деп, ол сагъышы да эте эди Къарачач, жангы жерге «кёчерге» кёл алгъанында. Ол экинчи оюмун Бексолтаннга да айтхан эди.

9

Къарачач не заманда да айтыргъа суююучю эди жашауунда жангылмагъанын, Бексолтаннга барып. Аны адамлыгъын, халаллыгъын айтып тауусмайды, айтып башласа, айтырыкълары тамагъына тыгъылып, чачыгъыргъа да аздан къала.

Артада уа, чачыкъгъаны – не, къусхан да этеригин билсе, жашаууну хапарын адам акъылы да жетмезча жерде асырап тутар эди.

Алай, бир терсликчиги да болгъанды Бексолтанны, Къарачач унуталмаучу: Къарачача бир эр киши не жумуш бла сёлешип, не Къарачач жумуш бла эр кишиге сёлешип къарыу жокъ эди. Ол кюн жашауу туююл эди Бексолтанны. Къарачач айтып болгъанды Бексолтаннга, терс боласа деп. Алай Бексолтан, харип, бир да таймай кетди ол адетинден...

– Сынжыргъа тагъып да тутху эди, сау келги эди ансы,– деп, Къарачач артада урушдан сакълагъан Бексолтаныны юсюнден кеси кесине кёп керек айтырыкъды.

«Урушха уа къалай кетдинг жарлы кесинг, мени кесими къоюп», деп жиялчу эди Орта Азияны жулдузлу кечелеринде манга, кесини Ёксюз жулдузуна, къарап Къарачач.

«Тёресиз, бичимсиз адамла, жашауда имбашдагъы ажал кибик, биргебизге болгъанларын билген эте болур эди, жазыкъ», деп.

«Адамлыгъы артыкъданмы, кесини жашаууну татыуун къызгъанганданмы эте болур?» – аны сагъышын да этмей болмагъанды Къарачач.

«Манга ишекли болур иши уа жокъду, мен кесим, тартдырмай, артыкъ бек тилетмей, келгенлигиме», деучю эди кеси кесине Къарачач.

Ол чурумчугъун айтмасакъ, Къарачачны ариу тюшоу татлы тюннге айланып къалгъан дунясы эди Бексолтан...

Бексолтан кесини рахатсыз жашауун, кесин керти да адам къадарында

ангылап башлагъанлы жашаун, былайды, деп, айтып чыгъаллыкъ туююл эди. Ишлеяллыкъ туююл эди аны суратын. Бераллыкъ туююл эди жолун ызлап да. Ол таныгъан адамларыны жашау жолларыны суратларын, болушуча, къошмай, къоратмай, ызлап берирге да болур.

Алай айтханлыгыбызгъа уа, къоратхан этмез эди, къошхан а этерге боллукъ эди: хар адам да, кюн тийген тала кибик, шарт да, ачыкъ да болса суйгенди Бексолтан. Адам кеси жолу бла барса, алай адамла анга таянырча, иши бла да, сёзю бла да алай болса сюеди.

Бексолтанны ол жорукъларына тийишли болургъа жетишмеген нёгерлерини суратларын ишлегенде, жолларын ызлагъанда, кесини ол ёлчемлерине кёре ишлерикди, ызларыкъды.

Жаратылгъанлы суйгени ол болгъанды. Адамгъа ол хунер ана сют бла, элини, жерини кырдыгы-сууу бла бериледи. Бексолтан ангылагаъандан, Холам жери не жютю чалгъыны да къарылтхан кырдыгына татым бергенча. Анга юйренирге да бола болур, – жашау да, кесича, бир китапды.

Ол адамны жашауна-халына, кесини жюрегини урууна тынгылагъан кибик, ма алай тынгылаучу эди. Къагъыт бетге харф тамгъа тюшген кибик, нёгерини да, бир элли адамыны да жашау сыфатлары муну бетинде ишленип болгъандыла. Жетишалса, хар адамгъа да керек сагъатда къатында сюелирге табылып турлукъ эди.

«Адамгъа керти нёгер керек болады не заманда да, ол темир эсе да, кырдыкга – жерни мылы топурагъы, кюнню жылыуу керек кибик», деучю эди ол, жорукъ этип, буйрукъ этип.

Кесини жюрек халаллыгъын алай, аякъ тюр этмегенлей, керек адамгъа аш-сууу бла тапдырып тургъан адам кеси да ол адамладан аллай халаллыкъны сакълайды.

Ол а уллу жынгылычы эди Бексолтанны, кемлиги. Кесини юсюнде ол кёрюрге суймеген, кёре да билмеген. Татахлары кёзюне тутуп айтсала, къалакъгъа алмагъан.

Биз – Ёгени Жулдузу бла Жанны Жулдузу – кёкден, Даулет бла Дауче да – жерден къарап, кёрюп турабыз аны: биз Бексолтаннга айтмагъанлыкъгъа, бирсилеге игилик этме деп кюрешген асламында игиликге тюбемейди. «Игилик этме, аманлыкъ да кёрмезсе» деген сёз барды. Аны ангылар кибик, бир ненча къурман а Бексолтан да кёрген эди. Алай, ол айтыуну жашауда бола келгенин кёрген этгенликге, анга кёре уа – къоншула окъуна бир бирге жау болуп къалгъанларына шагъат бола келгенликге да, Бексолтан ол тукъум шартланы жашауну бек уллу терслигине санагъанды. Аланы кёрюп, аладан юренирге керек болгъанын а ахыры да эслемейди. Эслерге суймегенден.

Алай эсе, кесин а ким суна болур эди ол?

Адамдан бир сууукъ сёз эшитсе, бир суймеген ишине тюбеп къалгъан кибик, акъылы абынган этиучю эди: чирчик этмеди ол адамны жюрегинде сора халаллыкъ. Анга жюреги бек къыйналып болгъанды.

Хар адам да кеси жашауунда арtdан келе келгенлеге бир иги ишин къоя кетсе суйгенди ол.

Сабийлерин да анга юйретирге сюе эди да, болалмады: алып кетди урушну къутсуз адети. Алай къууанган эди ол сабийлерине – аны огъурлу

кылыкълары кеслерине чигинжиле тапханча кёрюннген эди анга.

Хар сабийини аты бла бирер алма терек орнатханы да аны ючюн болганды...

Бюгюнлюкте Къарачач сёз нёгерге табып тургъан тёрт терек...

– Быладыла, кёкню тейри кылыч кибик, жерде жолунгу айбатларыкъла. Сабийлени хар бири да бирер терек ёсдюрсе, кесине да иги, кьоншутийреге да иги, – деучю эди, асыры келишдирип айтама дегенден, сёзлери тамагына тыгыла. – Хар адам кеси дуниясында бир терек ёсдюре кетсе, жер башы терек бахча болуп къаллыкьды, – деучю эди, насийхатча кёрюннген сёзлеринден кеси уяла.

Ол аны ахшы муратыны учханы эди. Коймады заман аны этерге: урушну арбасы ёзенледе, таулада да тыхырдайды, арба башчы – уруш кеси. Ёлюм келтиреди ол тыхырдауукь арбасында, жашау угъай, тереклени тамырларын томурут ючюн гидала алып келеди ол тёнгерееукь арбасында.

Алай, ол тёрт терег а сюеледиле, не болса да, жауунлагъа шумсуз тынгылай, жел къатыракъ къатылса, Холам сууу къутуруп келгендеча, шуулдай. Жазда – жангыра, чапыракъларын жер тымындан къандыра, кюзде, ала тот болгъанда уа, барлыкъ жерлерине ашыра, кёгетлерин алыргъа сабийле болмай, ала юсюнде чиригенлерине жилиу-сыйыт эте.

Сала туруб а, хар бирине алгъыш эте эди Бексолтан: «Бу сабий бла бирге ёссюн!». Сабий кёгет айыртлап башлар заманнга, терек да кёгет этип башлар, деп, кесини ол къууумуна кесин ийнандырып.

Кеси да кёрген эди биринчи эки алма терекни кёгет этгенлерин.

– Хар сабийим да былагъа артда бирер терек къошунла, мен болмасам да, сен болурса, – деучю эди Къарачачха, биз эшите, нек эсе да къарамы туурагъа – кёзкёргеннге кетип, бир бирледе ишге барыучу, ишден келиучо жары да къарап.

– Ырысламаймыса алай айтыргъа?, – деп Къарачач да, биз кёре, тырмансыныр эди.

Алай арт жыллада Бексолтанны жүрек тынгысызлыгъын сезиб а тура эди Къарачач, айтхан этмей эди ансы. Кече тюшюнде, ох-тух эте, бир жанындан бир жанына бурулса, бетине къарап, аны ичинде къайнагъанланы кесини бойнуна алып къояргъа хазыр бола. Алай ол кесини жүгюн кишиге жетдирмегенди, аны да биле тургъанлай, этгени адыргыдан эди ансы.

10

Хамматны кече келип алып кетгендиле, деген хапарны эшитгенинде, Къарачач къумурчхала талагъанча болду, сол ёшюнюню тюбюне исси суу къуюлду да, аз-аздан, онг жанына да ёте, битеу кёкюрек орамын от алды.

– Танг бек алгъа кесини бояуун сени бетинге чачады да, къалгъан хурттакларын а битеу дуниягъа юлешеди, келин, – деп, къайын анасы, къубулта туруучу Къарачачны ингиликлеринден нюр урланды. Эки айырып тараучу бараза бетли дум чачына он бармагъы къадау болду.

– Оу кюнюм къарангы, – деп тунукъ къычырыкъ этгени бла тужур ундурукъгъа бауур тёбен аугъаны бир болду.

Аны солугъанына окъуна сакъ болуучу къайын анасы къатына битди.

– Не болгъанды, келин, – деп, кеси уа къарамын олсагъат Къарачачны къолтукъ тюбю таба бла ёшюнюнден энишгерек сылжыратды. «Къарны болгъанча уа тьюнюл эди» деп, ичинден сагъыш этди ол.

Къарачач да, кесини халсизлигине къайын анасындан уялып, ёрге къобуп, бетинден къолларын айырмагъанлай, аны кёкюрек орамына башын атды.

– Келин, аурууунг тас, не болгъанды, къызым, – деп, ол да чачы къатыш аркъасын сылайды. Къарамы къайры эсе да туурагъа кетипди.

– Хамматны тутхан этгендиле, – башын ёрге да бир кётюрюп, имбашлары ууакъ-ууакъ къалтырай, дагъыда къайын анасыны кёкюрегине атды башын.

– Алай этме, къызым, кесинги ёлтюрме, Аллахны буйругъундан киши къутулмагъанды, терсни-тюзю да табарла, Аллах айтса. Ырыслагъан эт жаны сауну жиляуун этерге. Жаш да бир келсин, ол да бир зат айтыр, бир амал табар, – деп, къайын анасы келинини жапсарырга къорешеди.

Ол а аллай кёпле тас болуп кетгенлерин да кёрген къарт къатын эди. Тюк тенгли терсликлери болмагъан адамланы, кеслерини биргелерине жашагъан, тырнакъ тюплеринде къараларына дери билген бир бирле, властны душманларына чыгъарып, жоюп болгъандыла. Биргесине ёсген шагъатлыкъ этсе, башындагъы уа не этерикди ийнанмай. Аллайла, «тюбюнден» келген тил хапарланы хайырларындан бирер ат белинде орналып, сахтиян тужуркаланы да жылтыратып, элде ёрге бла энишге жортуп айланадыла. Властны келтиргенле бизбиз деп.

Биле эди билгичлиги элге-жерге белгили болгъан Амма аланы да бир бирлерини терсликлерин. Властны биринчи жылларында: «Бу кюлени биз кесибиз имбашларыбызда келдтиргенбиз, аны жолуна не аз да таш атарыкъла бласны душманларыдыла, бизни да, бласны келтиргенлени да, душманларыбыздыла; ичинде жаны бар эсе, баш кётюрюп бир кёрсюн, ким ол болса да», деп, эллилени, солургъа къоймай, халек этип тургъанла бардыла.

Амма аланы ахшы биледи.

Кеслери уа кёзлери къарагъан къызланы, правленнге чакъыргъан кибик этип, намыслары бла ойнап турадыла. «Бу къатышлыкъда башлары къутула-жутула барады ансы, ала да тюберле жазаларына артда» деучю эди Кызыкка.

«Жаныуар дуниядан не башхалыкълары барды муну, «жангы блас» дегенлери бу эсе», деп, кёп къызланы аналары туюгендиле тобукъларын.

«Аузунгдан сёз чыгъарсанг, атангы кулакка чыгъарып, атын Сибирде айтдырлыкъбыз», деп къоркъутхандыла къызланы. Алай бла, бирер элде бирер сабий къоюп, ол ишни заманны тийишли жолуна салыргъа, тап, ёз къатынларын да юйретгендиле. Къоллары-бутлары чыгъарыкъла» деп ачыулануучу эди Амма. Келинине да бек сакъ эди, къоркъгъан да эте эди.

«Бласны керти да келтиргенлеге ол ишлени бир къыйыр-этеклери жетсе эди, кёрюрем анда кимни ким бла чюйке ойнарыгъын. Къартла, жашла да, керти да алай керекли сунупму тынгылап тура болурла? Бир тиширыуну къарындашлары, эгечлерини дертлерин алыр ючюн, бласны «келтиргенледен» биреулени аузуна кесини керегин буштукъ этип кетген хапар да жигитлик дерси болмады да бар эллерибизге адамланы баш намыс

ючюн кьаты сюелирге. Холамда Шакъманланы Зауурбекни Махийланы учу жашлары этгенча» деп, Амма кеси кесине ёкюне туруучу эди.

«Жетер алагъа да кезиу, аладан залимлени да кьырккылгъандыла аркъа жиклери. Совет властны ёзек жигин кир этгенле, малтагъанла адамланы жангы жашаугъа ийнаныуларын да кеседиле. Аладан туугъанла дамы ёсмезле, бир да кьуруса да. Ала дамы жетдирмезле аналарыны кёз жашлары черек болгъаны ючюн дертлерин ол тюрлю властчылагъа», дер эди дагъыда.

Кызыканы – билгич хунерли холамлы кьатынны – аллай адети болгъанды: кеси аллына кьалгъанда да, мыйысы бош турмай, дуняда бола тургъан ишледен оюм этген, жангы властланы бу кесек тау элчикледе этген ишлерин элекден ётдюрген.

«Аллах бирди, – дей эди кеси кесине Кызыйка, адамланы, керексиз сылтау кьурап, терсликлери буду деп да айталмагъанлай, жойгъанлары терсликлерин кесини кьара акылы бла терен ангылап, – ма бу адамны думп этерге, деп, энчи-энчи адамланы юслеринден аллай огъурсуз оноу арадан келир амалы жокъду. Къайда эсе да орналгъан бир тау элни колхоз мал дохтурун тайдыргъыз, деп Сталин башындан оноу этгенди, дегенге жюрегим ийнанмайды. Айтханлары уа алайды. Не да болсун, ангылаулары-билимлери бир тау элчикден ары бармагъанланы жангы жашаугъа ачыуландырыр ючюн этеди ким эсе да бу ушагъыусуз ишлени. Дин ахлуланы тюзгенлери, адамла намазгъа жюрюген юйлени ойгъанлары да башындан тюзюнлей келген оноу туююдю. ийнан. Туююдю башындан келген оноу».

Келинин да эки кьолу бла кьучагъына жыйып, аны ачыуун да бойнуна алыргъа кюреше, Кызыйка ол сагъышланы, кёз туурасындан, бёрю жыйынныча, ётдюрдю.

«Келинине кёзлери кьараб а этген болурламы алай, кёзлери чыгъарыкъла», деп да келди аны кёлуне. Алай ол сагъышы иги да орналгъынчы, кьапталыны этегин эмип тохтаучу бузоуну кьыстагъанча, онг кьолун силдеди.

Угъай, аланы бир бирлери кеслерини адамлыксызлыкъларын, иште болмачылыкъларын да керти адамланы юслери бла жулургъа, алай бла уа жазаларындан да кьутулургъа умут этедиле. Ала уа кеслери эдиле властны ачыкъ, жашырын душманлары да. Колхоз кьурайбыз дегенде, болгъан мюлкчюклерин да алларына этип, алай тюз эсе, нек болмазгъа керекди, бу да кьол кыйын бла келген эсе, кьолубуз-бутубуз алыкъа сау, деп бармакъларындан бал тамгъан кьара эллилери алай бирден сюелгенде, бу властны душманларын артдан излеп айланганланы ишлери ачыу тие эди анга. Аны ючюн келтире эди кёз туурасына келинини бу ачыууну юсюнде ол хылы-мылы ишлени.

– Бизни кьартны да кыйнагъанды камсар, тарт-соз этип, кьызым. «Сени жарагъан беш атынг бар эди, колхозгъа уа тёрт ат ётдюргенсе да, ала да, жылкыны ёрге-энишге сюргенде, былайгъа жетселе, сехледен башларын узатып, кишнеп, жилигъан этедиле, сен алагъа жашыртын зынтхы, гыржын бурхула кьапдырып, терилтген этесе, аны дуняны боллугъун алгъадан билген бачамабыз товарищ Сталин неда аны кертичи адамлары кёрмегенми сунаса», - деп, камсар, башына да бир кьызыл журун

тагылып турган юйге чакырып.

– Терилтиб а, адаммы болганды ат, – дегенди кьарт да. – Аны уа акьылымы тыйып кьаллыкь эди, от кибик, бир женгилди. Ол камсар да кеслерини узакь жууукьларыды. Аны бетин да этмей, олтуруп турган шинтигинден ёрге кьобарып, акьдан-кьарадан жукь айтмай, шинтикни башына кьаплап, кьарт чыгып келип кьалганды. Ариу кьан тулугьу этгенди да, ызындан келген окьуна этмеген эди ол камсар. Кеси да жол таба уа кьараучу эди, манга билдирмезге кюрешгенликге, кьачан жыйып кетедиле деп.

– Мен тамата кьарындашларымдан иги киши тыйюлме, – деучю эди ол аллай кюнлеринде, Серебряков жойгьанланы эсгере. Серебряковчула Холама илишаннга салгьанланы ичлеринде аны туугьан карындашы Чаммай, экиге айланган кьарындашы Хасанбий да. Ол ачыуу алдыргьан болур эди мынга да шинтикни.

Кьалды, кёрдюнг да. Кьой, кьызым, жилау бла бир зат эталлыкь тыйюлсе. Андан эсе, Аллахдан тилейик.

Кызийка ол сёзлени айта, кесини жюрек кьыйынын да, келинини кьыйынлыгыын да сынтыл этерге кюреше эди.

Акьыллы кьатын эди ол. Билгичлиги да болган. Кьарынлары бургьанланы, тыйюмчек тешип, сау этген уста.

11

Ингирде кёз байлана, Бексолтан да келди.

– Ары-бери барып жукь эталлыкьбыз деп билмейме, андан эсе тюзюнлей Москвагьа жазайыкь, – деди Бексолтан ол хапарны айтханларындан сора, эки кьолун аркьасына чалдиш жюклев, отоуда ары бла бери хыны-суху айлана. – Аллай ишле бола тургьандыла: мында этериклерин этип бошагьандан сора, сылтауну Москвагьа атып, Москваны уа Тёбен Тюртюлюден сора иши болмагьан кибик. Аны ючюн айтама Москвасыз бир зат да эталлыкь тыйюлбюз деп. Андагьыланы эслерин бурургьа керекди мындагьы мыртазакьла аланы атлары бла этген аман ишлеге.

Айны кёзюнде ол кьагьыт кьайгы башындан кетмей, Бексолтан, туз арбагьа жегилгенча, эрип, сыппа кибик болганды.

Аны кьыйнагьан дагьыда бир зат бар эди. Ол кюнледе Кьарачадан букьдуруп эди ансы: Аппакьланы Зулкьай ючюн жазгьанындан да башын жулалмагьанды алыкьа. Алай, Хамматны юсюнде бир тюрлю сылтау айтып жарарыкь тыйюл эди. Аны уста ангылай эди Бексолтан...

«Мени ючю кьыйналгьан эди, ачыгьан эди ол жыллада» деп Кьарачач да кёп эсгеричю эди ол кезиуню кьайда артда-артда...

«Жазады да – кьалай болур, жазмайды да –не сылтау этсин? Жазса, артда суйген-суймегенни да туураларында, аны, терссинип, властны душманларына жакь басаса деп, букьусун кьагьарламы?»

Жазмайды да, Кьарачач асыры кюйгенден, жашауун кюл этгенди, кеси да, тауусулуп, элек агьачха ушап кьалганды.

Хамматны терслиги болмагьанына бир сёз да жокьду.

Тенглери бла кенгеширге да кьоркьады. Къайдан билгин бусагъат дуняда, хар ким кесини гимхотун жел ургъан жанына тутуп, терекле бюгюлген жары ийилип, жанын аман кёзден, аман кьууумдан кьутултур къайгъыдады». бу оюмла эдиле Бексолтанны бу арт кюнледе сыртына жюкленип, ауурлугъу солургъа кьоймай тургъан суу ташы.

Элкъан тюшдю эсине.

«Алай, ол не айтыргъа боллукъду манга: мени ючюн ол да босагъасына ауана кьондурмаз, Аллах билсин, ёзге уа. Бу арт жыллада сёзюн сатмай бермейди, не от тюшген эсе да юйюне...»

Иги эслеп кьараса, алай нек этгенин ангыларыкъ эди, сезерик эди. Алай олму эди аны къайгъысы ол жыл.

Бир тюрлю ишекли болмайды. Элкъанны суукуьлугъун да кесинден кёреди: не десенг да, юйлю-юйюрлю болсанг, кесинги алгъынча эркин жюрютмейсе. Кеси башынга эркин болуучу заманла кетгендиле.

Кеси да Элкъан алгъынча «къангкъылдамайды»: аны барды энди «муркгусу».

Жауундан сора дырынны айландыргъанча, башына келген оюмланы, ары да бери да бура, шапырта-сюзе кетип, Бексолтан къагъытны жазаргъа таукел болду, кёргюзтсе да аны, Элкъаннга кёргюзтюрюкдю.

«Не десенг да, жашауунгда ёмюрлюк жол нёгерге сайлагъан адамынги къыйынлыгъын-тынчлыгъын да бойнунга алгъан боласа. Тынчлыгъын алып, къыйынлыгъын ары тюртюп кьойсанг, адамсызлыкъ деген ол бола болур».

Ол сагъышла Бексолтанны жүрегинде уяланып тохтагъандыла. Къарачачны а бир жастыкълысы ол уяны чачарыкъладан тьююлдю.

Кечени бир ууахтысында Бексолтан ол сагъышлары бла уянады да, андан арысында кёзюн къысалмады. Тангны алай кеч атып Бексолтан кесин таныгъанлы да билмейди.

Кёкде ай, уюп, жеринден теберге бир да ашыкъмайды. Жолунда тохтап къалгъанды къалай эсе да. Дауур этип, тынчайгъан адамланы кюзгъамайым дегенча, терезени баш кёзюнден энишге, юй туюню ортасына дери жарытып, анга не кьошхан, не кьоратхан этмейди.

Ашыкъмайды.

Сууну шорхаларыны тауушлары да тунукъ болгъандыла. Суу дамы тохтап къалгъан болур?

Насыплыла. Не сууну, не аны толкъунларыны бир дерге бир сагъышлары жокъ, къайгъылары да жокъ. Сюйселе – бара, суюмеселе – кьоя.

Былайда уа айтчы бир, жазаргъа суюмейме, деп.

Къарачач да, жарарыкъ туююл эсе, кьой, деп кьоярыкъды ансы, андан сора бир тюрлю тырман этерик туююлдю.

Кесинги кесинге этерик тырманынг а! Кесинги бет ырысын а?

«Кьой, арсарлыкъ кьой, аллай болмаученг да» – деди кеси кесине Бексолтан.

Жазды къагъытны. Хамматны атындан. Ол кеси жазгъанча этип. Къарачач айтхан хапарладан кьурашдыргъан эди ол къагъытны. Артда, къагъытны жазгъандан сора, эсине келди: не амал да этип, Хамматны кесинден бир хапар билип, алай жазаргъа керек эди. Кеси башха тюрлю жазарыкъ эди эсе уа!

Алгъаракъдан да айтмагъанды хапарын, айхай. Не заманда да суймегенди Хаммат кесини ачыуун биреуге ачаргъа: ичинден кюйгенлей, кесин бир жанына атханлай туруп эди. Аны бла кимге да ким не этерикди. Ышанган да кимге этгин.

Къагъытны жазгъанын Бексолтан Хамматха билдирди бир танышындан. Кеси уа, билдирмезге не бек кюрешсе да, тынгысыз а – тынгысызды.

– Боллугъу болгъанды, – деп, Бексолтан биягъы кеси кесине тырман этди.

«Къоркъгъанынга жолукъгъун» деген къаргъышны Бексолтан да эшитгенди. Алай не ючюн айтылгъангын а бу ишге дери билмегенди.

Хамматны, соруу-оруу эте кетип, ахырында башына бош этдиле. «Москвadan келген болмаса, анамы жырын айтдырлыкъ эдиле», деучо эди, ол къоркъуулу кюнлерин эсгере, артда иш да Хаммат, хар сагыннганы сайын а бети, чегет кибик, ауаналы бола.

Бексолтанны тынчылыгъы уа энди, къуу тешекде угъай, таш хуруда ашырады кечесин. Зулкъайгъа жазгъанындача этерик сунуп.

Бу жол а иш башха тюрлю болду: Москвadan келген мындагъы къуллукъчуланы кеп затха кезлерин ачаргъа умут этди: Москвadan аллай оноу этилгенди, деп, кеслерини терсликлерин халкъдан букъдуруп муратда, алай бла уллу политикадан ангылаулары болмагъанланы жангы жолгъа къажау сюерге кюрешедиле. Ала аны билипми этедиле, билмейми – башха туююлдо, кеслерини башларын жулурда жангы жашаудан алыкъа терен ангылаулары болмагъанланы къыралны тюз оноуларына терс къаратадыла. Москвadan, алай этигиз деген да болур, алай ол троккечиди, ким болса да.

Совнаркомну: «Дин ахлулагъа тиймезге, килисаланы, межгитлени оймазгъа-бузмазгъа, халкъыбызны ол къаууму да бизникиди, аны бла тынгылы ангылатыу иш бардырыргъа, ала да кеслери жанлыланы совет къурулушдан къачырмазча этерге», деген бегимин бери жетдирген да этмегендиле; аллайла да душманларыбыздыла бизни. Аны юсюнден бери комиссия иерге айтып кетгенди ол москвачы.

Ол айтыу Бексолтанны къоркъутхан окъуна этди. Ол угъай да, Бексолтанны ангылаун-сезимин, ичи къотарылгъан машокну чюйре этип къакъгъанлай, тюрлендирирге жетишди ол адамны, къоркъмай, сёзню ачыкъдан салгъаны.

Кетерини аллында ол Арадан келген юч тилде да чыкъгъан «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде ишлегенлени бир къауумлары бла ушагъында тырман халда айтады:

– Бери Арада этилген оноула болушуча жетмейдиле, ким эсе да магъанасын тюрлендирип билдиреди сизге.

– Къалай? – таулу газетни политика бёлюмюню таматасы Бексолтан, тюз жауап табарыгъына арсар да бола, алай сорду.

– Ма алай, – деди ол москвачы, Ефрем Михайлович.

Бексолтан къыралны атындан сёзню алай ачыкъ айтыргъа боллукъланы арасында бу адамны атын эшитмегенди.

– Мангылай терлери бла къурашдыргъан мюлкчюклери болгъанланы кулакга чыгъарыгъыз, сибирлеге ашырыгъыз, деген оноу къайдан чыкъгъанды? – къазакълы ёребёрк киши, Ефрем Михайлович, къызадан къыза барады. – Андан, Арадан: «Газетигизде бир бош халат ючюн

редакторугъуз Шауаланы Салихни тутдургъан этигиз», ЦК партия неда товарищ Сталин аллай оноу этгендиге, деп билемисиз?

Бир кесек тынгылап туруп, ростовчу къзакълыгъа ушагъан уллу, саргъылдым мыйыкълы, башында мангылай жанындан кенделенине ёрге къызыл журун тартылгъан бийик бёркюн келгенли да алчи кийип айлангъан, жандракёз, узунбаш чурукълу, гелефейкёнчек сойдюмлю киши дагъыда, айтырыкъ сёзлерин, башында элекде тынгылы элеп хазырлагъанча, басымлы айтыргъа кюрешип, къошду:

– Халкъгъа жакъчы керекди. Башындан келген оноуну жерге жетдирмей тамам этип къоюуда туйюлдо аперимлик. Аны кеси терен ангылап, халкъыны халына-къылыгына кёре бардырлыкъ болаллыкъды халкъыны жакъчысы. Партия излеген олду. Мени соймегенни да жауу ёз халкъындан болсун.

Ол сёзле Бексолтанны хар заманда да, къула тюз жауун тамычыны сакълагъанча, иги къууумну сакълаучу жюрегинде къалгъан эдиле. Ол киши 1931 жылда Ростовда Къызыл профессура институтда Бексолтанны биргесине окъугъан Сергей Платовха къылыгы, жигитлиги бла да бир бек ушай эди.

Керти айта эди Ефрем. Алай, эндиге дери бола келгени бла бу айтханла келишмегенлери адамланы арсар эте эди.

«Ефим айтырыгъын айтыр да, кетер, биз а мында къалабыз, бу таматала аны айтханларын къалай ангыларла», ол эди газетчилени ол сёзлеге толу ийнанып къалыргъа къоймагъан.

Бир бирледе Къарачан жангы властны ачыкъдан сёгер эди да, Бексолтан аллай кезиуледе, кесини арсарлыкъын букъдура, Ефремни сёзлерине Къарачачны ийнандырыргъа кюрешген, ушагыбыз арабызда къалсын, деп эсгертип.

Газетчиле, – былай эркин сёлешгеннге тубемегенлери ючюнню, огъесе уа ич сёзлерин, ачыкъ айтхан угъай эсенг а, тюшлеринде окъуна эслерине да келтирирге къоркъуп жашагъанданмы – акъдан-къарадан жукъ айтмагъанлай, бу жигит кишиге къоркъгъанлары жанларын бийлеп, шумсуз олтурадыла. Андан-санда Бексолтан берген соруучукъла болмасала, аузун ачхан жокъду.

– Биллик туйюлсюз, – деп, москвачы кесини соруууна кеси жауап тапды. – Оздургъан этесиз, башында социалист къурулушну юсюнден этилген оноула бери толу магъанасы бла жетдирилмейдиле, аланы бу ортада кеслерине таплай тюрлендиргенле бардыла, сёзсюз. Редакторугъузну ишине жангыдан къарагъандыла. Аны иши тапды. Айтып къояйым: керти душманла, сициализмни керти душманлары дейме, къыйырда къалып турадыла, хатаны этген кеслери этип, терсликни уа жарлы халкъны боюнуна атып, кеслери уа туурадан къарап.

– Къыйыр этекледе къалгъанлагъа ишни болушун, оноуну керти магъанасын ангылата туруп ючюн базни къатыбызда сизничала болургъа керекдиге, – деди Бексолтан, ол адамны алай ачыкъ сёлешгенине жигитирекчик да болуп, биргесине окъугъан Сергей Платовну да эсине тюшюре, жигитирек да аны себепли бола, Зулкъайны юсюнден жазгъан къагъыты не бла бошаллыкъыны къайгысы да унутуп.

– Сени атынг неди?, – деп ийди, Бексолтан да сакъламай тургъанлай,

аны таба къарап, Ефрем Михайлович. – Ол кезиучюкде Бексолтаннга окъ тийсе да, болгъанындан аман боллукъ туйюл эди. Бексолтан, абызырап, не айтыргъа да билмегенлей, акъылын жыйышдыра тургъунчу, редакторну экинчиси айтды:

– Бексолтан Таукъулов, кеси да Ростовда Къызыл профессура институтну бошап келгенли бир эки жыл болады. Сен айта тургъан затладан теренирек ангылауу болгъаныбыз да буду арабызда.

– Да сен, Бексолтан, сиз да, газетчиле, – халкъгъа Совнаркомну, ВКП(б)-ны оноуларын ангылатырыкъла, – алай айта эсегиз, сора къара халкъны сау кёрейим. Дорбундан энтта иш да чыкъмагъансыз, къарайма да. Ликбезле уа ликбезле! Ала не ючюн къуралгъандыла. Быллай ишле бек алгъа сени боюнунгдадыла, Бексолтан. Эллеригизден окъуугъа адамла къурагъыз, артыкъ да бек – тиширыуладан, дегенибиз а неди! Къатыгъызда болгъаныбыз ол туйюлмюдю. Билимли болсун халкъ, хар затны да кеси ангыларча. Ол ишни къуарар ючюн орус интеллигенция къырал тубюне жайылгъанды.

Бексолтаннга «интеллигенция» деген сёз бек хычыуун кёрюндю.

Ефрем Михайловични, «дорбунладан чыкъмагъансыз алыкъа», дегени жыйылгъанлагъа бек ачыу тийди, алай киши абери сездирмеди.

– 1927 жылда товарищ Сталин ЦК партияны Пленумунда этген докладынды, жыйырманчы жылланы аллында бир кере къаты айтылгъанын къайтарып, бютюн къатыракъ чертип айтханды: байлыкълары болгъанла бла тап сёлешип, ырысхыларындан ол къыйналып жашагъанлагъа юлюшле чыгъара турурча этерге, деп. Болмаздан болса уа, аллайлагъа деп Продразвёрстка, деп алай бир мадар да табылгъанды. Сизде уа, къарайма да, жарлыланы адыргы кыстырыкчыкъларын да сыйырып, кыралыбыз жанлыланы жангы жашаудан ёнгелете турасыз. Терсликлери болмагъанланы ачытасыз. Мен келгенли бир ненча адамны башына эркин этгендиле. Алай, терс тутулгъанланы бары да башларына бош болгъандыла, деп айталлыкъ туйюлме.

Межгитлени, килисаланы чачасыз, дин ахлуланы тутхан этесиз. Властха къажау ачыкъдан сюелмегенлеге алай нек этесиз. 1933 жылда аны юсюнден да Совнарком оноу этгенди. Ол сартындан газетде сёз кымылдатхансыз деп билмейме. Жангы жашауну душманлары бизни ишибизни бардырыргъа кьоймаздандыла. Аскер-политика блокну башын ачханьыбызны кёрдюгюз. Ол бошдан туйюлдю – дуния империализм Европаны кьолгъа этип башлагъанды. Бизни халкъ бачамаларыбыз аны кёрмей туйюлдуле – Молотовну бла Риббентропну келишимлери да аны бла байламлыды. Гитлер бизге чабарыкъды, ол белгилиди. Алай, бир жанындан – кесибизни кьоюнубузда жылынган жиянла болуп, экинчиден а – тышындан бизни жангы социалист жашаугъа жол башлагъаныбызны жаратмагъанла болуп, бизни бегине, кюч ала барыуубузну чырмагъан этедиле, кыйынлатадыла.

– Бу газетни юсю бла халкъгъа айтыллыкъ хапармыды, огъесе...

Ефрем Михайлович Бексолтанны сорууун бёлдю:

– Бары да угъай. Кесигиз оюм этип, жазгъан макъалаларыгъызда ол ниетни ызын ызлай турургъа керексиз. Биз алай къарыусуз да туйюлбюз: кесигиз билесиз, товарищ Сталин кесини бир докладынды айтханды: тышындан бир кыралдан да бир къара сом да тилеменлей, ёнкюч

да алмагъанлай, къол арбала бла, гетменле бла ДнепроГЭС-ни ишлеп бошадкъ да. Заманчыкъ керекди бизге ансы, биз къурч къала боллукъ эдик аллай жигер халкъыбыз бла, товарищ Сталин айтханлай, кишиге жалынмагъанлай, кишиге борчлу да болмагъанлай. Аны да ангылатыгъыз, бош, ууакъ-тюек жумушчукъланы къююп, къыралны хар жеринде да оноучу къуллукълагъа къутулгъан трюккечилени айыртлай билирге юйретигиз халкъыгъызны...

Терен ангылады Бексолтан: иш, жарлы халкъда угъай, аланы бузгъанладады; Хамматны башына бош болгъаны да, Бексолтан жазгъан къагъытны хайырындан угъай. Арадан ол адамны келгени бла байламлыды. Зулкъайны уа бир хапары да жокъду.

Хаммат эркин этилгени бла бирге малланы нек къырылгъанларыны сылтауун колхоз таматаладан къаты соруу да башланды. Энди Хаммат, кесине угъай, колхозну таматасына – бир эллисине – къоркъады, жерде сюркелип айланган къурт ачыса да, жарсыргъа юйренген жүрек бар эди Хамматда. Бу иште бир ыразы болгъан жерчиги да бар эди, тюзю, Хамматны: къуллукъчу окъуна эсе да, биреуню сёзюне къарап, бир тюрлю терлиги болмагъан адамны соруусуз-оруусуз жойгъан адет тохтаргъа ушагъанча кёрюндю.

Да не медет, ол жүрек ырахатлыкъ, тюзлюкге ийнаныу кёпге бармады – Ефрем Михайловични Москвагъа жетмей къалгъанын Хамматха киеую Бексолтан бек жарсып айтхан эди. Андан сора жангы жолну ызы алай тынч орналмазлыгына ийнаныу, аны бла бирге – сакъ болургъа кереклиги да экисини да жүреклеринде къаты орналып къалгъан эди ол кюн.

Ростовда Къызыл профессура институтну айырма бошагъан, аны юсюне уа аскер училищени да айрма бошап, тамата лейтенант чынны алгъан Бексолтанны дуня болумдан хапары бар эди, алай иш туура былай къоркъуулуду, деб а билмей эди. Сабийлени Налжикден Тыгырташгъа – анасына – кёчюрюрге ол заманчыкъда келди акъылына: «От къабынып иш къалса да, хазыр болургъа керекди», деди Бексолтан кеси кесине.

Энди къоркъгъан а этмейди Бексолтан: Хаммат да башына эркин, Къарачачны жүреги да рахат. Дуня рахатсызлыгъы эди анга сабийлерини къайгыларын этдирген: башы къайнаргъа тыгъылгъан къазанлай болгъанды дуня. Ол эди Бексолтанны жүрегинде таш.

12

Халкъдан айырмайды кесин Къарачач. Кишиден эриулюк да излемейди. Алай тиширйу жүреги таянчакъ излей эди. Таянчакъы – Кеси – келмеди. Сабийлерини атлары бла салып кетген тёрт алма тереги, сора, теренде асыраргъа да къоркъуп, дайым да жанында жүрютген суратла – Бексолтан Ростовда окъугъан кезиуде кеси да, тенглери бла тюшген суратла да – табыладыла бюгюн анга таянчакъгъа. Алагъа да айтады жарсыуун, манга айтханча. Кеси жангызлай келип тереклени тюплерине. Сылай-сыйпай. Бир бирде жашындан туугъанчыкъны да алып келир.

Бёлюп-бёлюп тегеди жүрек сырын. Ышанган Адамына. Тёрт алма терекни ортасында хауада жүрюйдю Ол. Къарачач кёреди Аны. Ол да кёреди Къарачачны.

– Мен Аны кёрмеген суна болур, аны ючюн тынгылайды, шумсуз

болуп, Ол манга, – дейди ачылган кюнлеринде Къарачач туудугъуна. Сабий да кимни юсюнден айтылганын ангыламай.

– Не дейсе, Амма, – деп соруп ол.

– Бош-бош, жашым, – деп къояды ол да, кеси кесинден да, сабийден да уяла, ауур къарамын Бексолтан урушха кетген жары кибериб.

Сабийден да уяла билген Къарачач бюгюн да келгенди тереклери бла ушакъ этерге. Сёлеширге. Тенглик учуз бола барганы ючюн тарыгырға. Мал-мюлк ючюн адамла бир бирлерин учуз этгенлерин жаратмай.

Тынч туююл эди Къарачачха ол ишлеге тёзюп къалган. Урушха дери баш иесини татлы тенги, артда улан нёгери да болган, ол себепден а Къарачач да жарыкъ болуучу адам тенгликни ол къыйын жыллада малтарға кюрешгенини ачыуу ашланып. Бюгюн а къуллукъ алып ючюн адамсызлыкъ этгенлени ишлери жанына тийип.

Мен ёлюп иш къалсам да, Кеси келген иш этсе, окъур, жан тазалыгъымы кёрюр, жюрек халаллыгъымы ангылар, деген магъанада, жюрегин къыйнаган бир къауум затланы, кишиге да билдирмегенлей, къагытха жазып къойганды Къарачач. Конвертге салып. Аты чыгып къалса, Анга иерге деп. Ол къагытны башын мен ачама сизге:

«...Бек алгъа атама, анама, андан сора жууукъларыма, ахлуларыма иги бола тур, тенглерими да тергеусюз эте турма. Мангылай жарыгъынгы къызгъанма, ашха-суугъа устаса, юйюнге адам келген заманлада аны аллына азыкъ салгъандан уллу хата кёрмей жаша; андан сора, аны этмединг, муну битдирмединг, деп жюрегинги къыйнамам», дегенинг эсимдеди. Мен да сёз берген эдим сен айтханны жерге салмай этерге, намысынгы да киши акъылы жетмез жерде тутаргъа, Бексолтан! Атынгы да айтдым да къойдум. Да – не! Кимден да нек уялама энди? Адетни бузган туююлдо ол. Атынгы дунягъа эшитдирип айтыргъа термилип тургъанма да, бюгюн а ол термилиуумден ачыууму алганлыгъымды. Жюрегими ауур жюгюн бир азчыкъ женгиллетгенимди. Азат болганлыгъымды. Кечерсе аны манга. Сенден кечинлик тилерча, абери да этмегенме къыйынлы жашауумда. Шо очукъну уа кечерсе. Ачыкъдан атынгы ол бир айтханчыгъым да жанымы къандырды. Мындан ары уа Сен дерикме, бир заманлада айтыучумча.

Сауэсенг (ангауа ийнанынды жюрегим), къыралда жюрюген хапарладан биле болурса, угъай эсе уа, кёз жашларым, жерге сингип, къабырынгы табып, хапарыбызны айтхан болурла: ол сен жанынгы къурман этиучо къырал башчыла бизни – сабийлеринги да, анангы да, мени да, Экъызны да (Бексолтанны эгечи Нафийге Къарачач алай айтып болганды), аны тёрт къызын да – келтирип, Къазахстан деп бир къыралны Алма-Ата деген жерине тёкгендиле. Саулай элибиз да, жаханым сюрдю болуп, жер этеклерине тёгюлдо.

Айтырыкларым асыры кёпден, къатышдырып къояргъа да къоркъама. Бу тефтериме къолумдагъы гитченг Халал келген жылыбызда университетге кире туруп жазганын салама. Окъурса. Кесими жазгъанларым бла бирге. Ол зарауатлыкъны беш жыллыкъчыгъында сынагъан сабий, акъыл киргенден сора, аны къалай ангылаганына бир къара...

АЧЫГУ ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Сочинение

Государственный комитет обороны

И. Сталину.

Балкарцев выселено 37.103 человека.

Л. Берия.

1. 03. 1944».

1

Такъмакъ болду Малкъаргъа

Темир жолну макъамы:

Ди- нгил- ле- ри- ми,

Ты-гъы- ла,

Бу- ра- ма;

Сюй-мей,

Сюй-мей,

Халкъны

Эл-тип

Ба-ра- ма.

Сюй- мек- лик- ри

Сый-ы- рыл- гъан

Халкъ- ла- ны

Эри – диле

Тау- ла- да

Кёз акълары.

«СПРАВКА О ХОДЕ ПЕРЕВОЗОК БАЛКАРЦЕВ

по состоянию на 6 часов 17 марта 1944 г.

Погружено 14 эшелонов, находятся в движении 14 эшелонов (Оренбургская железная дорога-9, Ташкент-5 эшелонов). Всего погружено в эшелоны 37713 человек. Переселенцы направляются во Фрунзенскую область 5446 чел., Иссык-Кульскую-2702 чел., в Алма-Атинскую-5541 чел., в Южно-Казахстанскую-5278 чел., Омскую-5521 чел., Акмолинскую-5219, Джалал-Абадскую-2650 чел., Павлодарскую-2614 чел.

Заместитель начальника 3 Управления

НКГБ СССР ВОЛКОВ.

Начальник отдела перевозок НКВСССР АРКАДЬЕВ».

Бу билдириуню эс буруп окъугъан эслерикди: туугъан жерлеринден бир тюрлю терсликлери болмай кысталгъанланы адам къадарында тергеусюз этгенлери «человек» деген сёз бош «чел.» деп, кыысхартмылып жазылгъанындан окъуна кёрюнеди. Жазсанг-жазмасанг да, быланы болдукълары бирди – къайтмазгъа барадыла, дегенча. Аланы ичлеринде менден гитче эгешигим бла къарындашчыгъым болгъанларын да айтайым, ала тели ауруу тийип ёлгенлерин мен кесим да кёргенме. Атамы эгечи Нафийни кесин, эки кызын да, ыннам Кызыйканы да ол аруу къапханын кеси кёзюм бла кёргенме. Мен кесим да, тифден ауруп, «ары» бир барып къайтханма. Уруш жыллада алайсыз да къыт къагъатны аягъанча. Неда, ашыкъгъандан, толу жазаргъа онг болмагъанча. Ол огъурсуз ишни айыпсыз

этгенле кеслерини күүлукъларын толу жазаргъа уа эринмегендиле. «Заместитель» не да «Начальник» деп. Ала толу жазылыргъа керек эдиле-ишлерин тынгылы этгенлери ючюн артда алагъа не саугъала бериллик эдиле, неда чынлары кѣтюрюллюк эдиле. Ол ашыгъышлыкъда, жангылып, халат жибермез ючюн, кеслерини тукъумларын къайтып-къайтып окъугъандыла. Жарлы халкъны сындырыуда уа керти да бар эдиле жетишимлери. Эркинлик мурдарны кѣолунда эсе, боллугъу алайды. Мен бюгюн, атына да «Къабарты-Малкъар» деп аталгъан университетге кирип окъуругъума бек кѣууанама. Аны себепли, бу башында жазгъанчыгъымы бла бу тюндеги назмуларымы сочиненияны орнуна жазгъанма. Бу жазыуума сочинениягъача багъа бериригизни тилейме.

Бар, харип, таулу-малкъарлы,
Жютю ташлагъа кесдириучю,
Алай, кесинге кѣрюп,
Ташларынга да ачыуланмагъанлай,
Жангъыдан жамаучу гѣн чарыкъларынг энди,
кѣмсенг, жумуртханы да бишириучю азия
кюнню кѣумларында кѣууур.

Бар, харип, таулу.
Энди бар,
Узакъ бараллыкъ эсенг.
Тѣрт да къабыргъалы тууар вагонну майданы – тар.
Кеси керегинге чыгъар эркинлигинг да сыйырылды.
Бетинге урмайды энди Акъ Тауну агъы, –
Акъ мамукъну тюберикди энди санга жумушагъы.
Халал халкъым, не ишге да жууушхан,
Энди башынг къалды ууакъ, къара жумушха.
Акъылсыз, оспар сѣзню хатасындан
Бир адамы кѣорамасын халкъынгы.
Сабырлыгъынгы энди ѳзен желле къатласынла.
«Акъылсыз» деген къара сѣз жагъылмагъанды бетинге,
Ол себепден улдула да излегендиле сени тенгликге.
Чѣююнню бла темирни бирге жарашдыра да,
Уста кѣобузчу-кѣобузнууча, сѣлешдире да билген
Кязим хажси да чакъырады
Сабырлыкъгъа бирликге

Сѣз,
Буйрукъ,
Алдау,
Ауурлукъ кишени –
Санга, Халкъым, ариу ишинг,
Кѣрти сѣзюнг ючюн
Ётюрюк адетге алданмагъанынг ючюн,
Адамны ачытыргъа сѣймегенинг ючюн,
Таш ючюн, агъач ючюн да кесинг кюйгенинг ючюн

Нек салынды?
Не терслик – саулада?
Ёлгенледе-не терслик?
Айт, Аллах! –
Барыбыздан да – Сен эсли!
Соруу барды,
Жауап жокъ.
Оракъ барды,
Ордукъ жокъ.

«ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

Б.З. КОБУЛОВУ

На основе опыта карачаевцев и калмыков нами были проведены некоторые мероприятия, давшие возможность значительно сократить потребность в подвижном составе и уменьшить количество потребных поездов (для выселения чеченцев, ингушей, балкарцев.

Так, по расчету численности спецконтингента требовалось для перевозки их 15207 вагонов (272 состава), считая как и прежде по 56 вагонов в каждом эшелоне. Факти –чески же было отправлено 12525 вагонов, или 194 состава (по 65 вагонов в каждом).

Уплотнением в эшелонах вагонов для багажа было сэкономлено значительное количество вагонов, оборудования (ведер, досок, печей и т. д.).

К недостаткам перевозок спецконтингентов следует отнести невозможность проведения санобработки их, в результате чего в дороге имели место случаи заболевания сыпным тифом. Однако в результате принятых мер эпидемия была предотвращена. Для оперативного состава и войск НКВД потребность составила 3711 крытых вагонов, 1984 платформы.

Начальника Управления Орджоникидзевской железной дороги Х.Т. Восканова и заместителя начальника дороги К.В.Ильченко необходимо представить к правительственной награде, как и других отличившихся служащих железной дороги.

**18 марта 1944 г. начальник 3 Управления
народного комиссариата госбезопасности СССР
Мильштейн.»**

Сиз окъугъуз адам акъылына да келтиралгъанына сейир этер кибик жазылгъан бу къагъытны. Биз а аны жашаубузда сынагъанбыз. Сиз да окъугъуз муну, окъусунла бизни ызыбыздан келликле да. Бизни акъылыбыз титирейди. Мен анамы бетине къараргъа уялган этиучюме, кесим терс болгъан кибик. Унутмагъыз сиз да, алай да болуучусун. Бир бирге сакъ болайыкъ, артда сокъуранмазча. Палах къайдан келирге боллугъун алгъадан сезерге юйренирча.

Жолда бара, халкъым ийман-шагъадат келтире эди. Башиха амалы болмагъанлай. Мен – кёчюрюлген- кыысталгъан жылыбызда тюгел беш жылым болмагъан сабий – энди ангылай турама аны.

1945 жыл. Мамукъ себилген сабан,
Сюймегендерибиз этедиле харх.
Къарт къатынла сорадыла, таи сала:
«Къайтырбызмы артха, я Раббин Аллах?»
«Атыгъыз тас болдукъду, суу – къумдача»,
Комендантма, деп сюелди бир мулжах.
Сур сорады кесине халкъым, дауча:
«Не терслигибизни кӛргенди Аллах?»
Атабыз – къан къазауатда, уруида,
Баргъан суу, чакъгъан терекле да – мудах.
Азат халкъымы санлары къуруиду:
«Къалай ачы урду къадар, уо, Аллах!»

Барабыз, тутмакъ болуп, тууар вагонлада. Бизни соруубузну эшитген жокъ, атӳханыбызгъа тынгылагъан да табылмайды. Вагонда мен да барма, беш жылы энди бола келген жасичыкъ, къартла, дагъыда сибийле-мени нӛгерлерим, мен танымагъанла да, къызла, ыннала, хар бири къалай тап тюшсе, алай олтуруп, бир бирге башларын тыяндырып, вагон дингиллени тауушларына тынгылагъанлай барадыла. Вагонну мени туурамдагъы мойюшо эски быстырла бла бӛлюнюдю. Биз, гитчеле, кеси керегибизге ары чыгъабыз. Анда быстыр жууучу тазчыкъла, къумгъанла бардыла. Ала толсала уа, поезд тохтагъан жерледе тиширыула, солдатланы къычыргъанларына да къарамай, тышына тӛгедиле. Абаданла уа не амал эте болур эдиле... Энди этеме аны сагъышын. Ол кюнледе анга акъылым къалай жетмегенине бююн сейир эте. Мал сюрююнню да тыядыла да, сюрюп бара, алай бир кереклерине.

Биз а барабыз...

**«ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
В.В. ЧЕРНЫШЕВУ**

Последовал эшелон с балкарцами «Северный Кавказ-455», прибыл на Омскую железную дорогу. Балкарцы доставлены в 14 эшелонах с числом пассажиров 37618 чел., а разместить их предполагаем...»

Андан арысы уа – мындан алгъаракъда айтылгъаныча. Аркадьевну бу жазгъанын сочинениямда келтиргеними магъанасы: бизни жерибизде вагондагъа жюклегенлерине тинтиуюлю къарагъан бла да къалмай, баргъан жолубузгъа да «къаран» болгандыла. Тинтип. Биз, сабийле, мени ыннамча, къарт къатынла къачхан этерикча. Ала уа, насыпсызла, юч кюнден артха, юйлерине, къайтырыкъ сунуп, барадыла.

Кюн, тюртю суулай, уюду къоюнунда
Къонакъдан эрикмеучю халал тауну.
«Поездни кӛргенме жалан кинода»,
дегенни болур эди бир сылтауу.
Мен а бешжыллыгъымдан шагъырейме
Эшигинде къадау болгъан вагонну.
«Жашау, унутдур аны» деп тилейме.
«Алай кючюм жокъду» дейди ол манга.

**«СПРАВКА ОТДЕЛА СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ НКВД СССР
О КОЛИЧЕСТВЕ СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ НА ОКТЯБРЬ 1944 г.**

**...балкарцев 32817 чел., (8147 мужчин, 10284 женщины, 16386 детей
16 лет).**

Къармакъла кибик, келедиле соруула:

– Биз ачдан ёлебиз, Амма, къачан къайтырыкъбыз артха?

Ташла къайнатады Амма мамукъ сугъарылгъан сууда:

– Бусагъат бишеди ашым, артда бир Аллах айтхан.

Биз ёлебиз, Амма, жокъду ол дуниядан къайтхан.

Амма, терлегенлери бара, баса эди

ёнкюч алгъан жюнюнден кийиз:

– Ма бусагъат бошайым да, сора уа-бир Аллах айтхан.

Аталарыны къайиши белбауундан, кесип –кесип,

Бирер кесекчик береди, кесини уа кете ахы.

«Алхамдюлюллах!» – дей хар бири, жыя эсин.

Амманы Кавказгъа «этди» ач сабийни «алхамдюлюллахы»...

1944 жылны март айындан башлап, 1946 жылны октябрь айына дери, НКВД жюрютген эсеплеге кёре, ачдан, жаланнгачдан, жангы болумгъа тюзелалмагъандан 4896 таулу ёлгенди. Аланы ичлеринде мени тенгли сабийле кёбюрек болур эдиле.

Аллах айтса, бу тарихлени санап чыгъарыкъ тарыхчыларыбыз, корагъанын бла къошулгъанын НКВД-дан эсе устаракъ тергерикле болурла. Бу мен сизге кёргозтген тарихле уа халкъыбызны унутулмазлыкъ суралары болгъанын айтыргъа сюеме.

Таукъулланы

Халал.

...Сау къаллыкъ, ол жыллада институтну директору бир къабартылы Жакамухов Тахир деп биреулен, бу келтирилген жашырын шартла къайдан чыкъгъандыла деп, къыйнамасынла, дегенни айтып, Халалны ол сочинениясын букъдуруп, институтха алайлай алыргъа айтды. Институтда жашны жюреги тартхан бёлюм жокъ эди. Амалсыздан немис тил бёлюмге берген эди къагъытларын. Уллунг аскерде болгъаны ючюн, ол келгинчи ишлеген кибик эте турайым деп, окъуугъа ол жыл бармай къалды. Керти эди Жакамуховну айтханы: ол затланы айтыргъа да жарамайды, къырал, партия, оноу этип, жерлерине къайтаргъандан сора да, неге керекдиле бу хапарла, деген сёзле къаты жюрюй эдиле. Андан сора да, бу документле да къайдан чыкъгъандыла, деп тинтирге а блукъ эдиле. Кесим да ыразы болуп кезалдым аны ол жыл окъуугъа кирмей къалгъанына».

13

1944 жылны март айыны сегизинчи эрттени Халалгъа, ары дери болуучусуча, хычыуун атмады.

Ол эрттеннге дери кюнледе атасыны анасы Кызыйка, кёгагъач отун жаркъаладан печни толгуруп, аланы чыкъырдап-чартлап жаннганларына кёзюн айырмай къарагъанлай олтуруп, отну жаннганын юркютюрге къоркъгъанча, акъырынчыкъ, Халал, деп уятыучу эди. Амма (Халал атасыны

анасы Кызыйкагъа алай айтычу эди) уята эсе, жылы нартюх гыржын бла айран хазыр болгъанларын бил да къой. Аны себепли жанындан да артыкъ кёрюучо ыннасыны сёзюн экинчи къайтартмагъанды.

Халал ыннасы бла жатычу эди. Кенг агъач ундурукъгъа сексен жылын ашыргъан Кызыйка бла беш жылы толмагъан Халал эркин сыйыннгандыла. Ол заманда Халалгъа кёрюннгени алай эди.

Сёзю – ариу, къолу – жумушакъ, бар туудукъларыны ийнагъы Кызыйка малкъар халкъда бек аз тибеген тукъумдан – Хончаладан эди. Беш къарындашны жангыз эгечи. Къарындашлары Кызыйка ючюн жанларын къурман этерге хазыр болгъанларын жамауатха туура тутхандыла не заманда да. Жангыз эгечлерини, кеслерини да туудукълары болгъандан сора да, къарындашла не аз да тюрленмегендиле эгечлерине. Сабийлерин да алай юйретгендиле. Эгечлерини туудукълары кеслерини сабийлеринден да татлы кёрюннгендиле.

Кызыйка кеси уа гитче жашыныкъылааны абадан жашыныкъыладан неда кызындан туугъанладан да артыкъ суйгенди. Туурадан къарагъаннга алай кёрююучо эди. Тургъан гитче жашы Бексолтан бла этгени ючюн да болур эди. Не да болсун,- не уллу жашы Байку, не кызы Нафий аны ючюн аналарына кёлкъалды болмагъандыла.

Жангыз эгечлери бахча ишлемез ючюн, суугъа бармаз ючюн, арбазын сыйпамаз, халжарны кюремез ючюн беш да къарындаш кеслерини бахчаларын ишлегинчи къатынларына эгечлерини бахчасын къаздыргъандыла, урлугъун салдыргъандыла, хансын артдыргъандыла, кюз жетгенде уа, картофну къаздырып, нартюхюн алдырып, - алай тургъандыла. Сууун алдыргъандыла, арбазын сыйпатхандыла, халжарын кюретгендиле.

Алай сыйлы къатын болгъанды билгичли, уста, ишден арымаучу Кызыйка. Ол да къарындашларындан къаргъанып жашагъанды. Кичи жашыны тёртюсюнден а – Халалны бегирек суйгенди. Ол аманат туудугъу эди.

Бирде келини Къарачач да, тёрт туудугъу да, кеси да бирге суратха туюшуп, урушха - Бексолтаннга жибередиле. Ол а, суратны алгъанын жазып, сабийледен бу Халал мудахыракъ кёрюнеди нек эсе да, бу санга аманатды, деп анасы Кызыйкагъа Халалны аманат этеди.

Тюзю, Къарачачха этерик болур эди аманат. Алай, Кызыйканы кёлуне тиерге боллукъ эди, алай этсе. Бексолтанны ангылауу алай болду ол иште.

Ол хыйсапдан, сабийлерини аналарыны кесине къагъыт жазаргъа анасындан уялып, Къарачачха жазгъан къагъытын анасына жазгъан къагъытыны ичине салып ийип болгъанды. Окъугъан а Къарачач этиучо эди, Кызыйкагъа да эшитдирип. Кесине жазылгъанны уа, букъдуруп, жашыртын окъугъанды. Анасына Халалны аманат этгенин, ол къалгъанладан эсе мудах нек болур деп да жазгъанды ол Къарачачха жазгъан къагъытында да Бексолтан.

Билген Аллахды, ёзге уа – Кызыйканы, жашы сабийлерини аналарына энчи къагъыт жазса да, анга бир тюрлю кёлкъалды этерге эсине да келмез, бир жукъ айтыргъа да.

Андан сорасында Кызыйка Халалны кесинден айырмагъанды. Кече да – алай. Кюн да – алай. Эрттен сайын, къалгъанла къозгалгъынчы, отну да кызыу этип, гыржын да биширип уятады Кызыйка Халалны.

Ол да сырылган жамаулу жюн жууурганны тюбюнден чартлап чыгып, кысха кенчекчигинден сора юсюнде да жугу болмаганлай, ыннасыны тобукларына кюнуп, кёкюрегине кысылып да бир кесек кьалккыучуду. Андан сора, ынна, аны кийимчиклерин да кийдирип, жылы гыржынны тамата келини базардан саугага келтирген чын аякыладан бирине бушто этип, алай береди. Къалай суююучо эди Халал ол мытыл буштону! Ыннасыны тобугунда олтуруп, гуу-гуу этип жанган кёкагач отха да къарай, ашарга.

1944 жылны март айыны сегизинчи эрттени уа алай болмады.

Халалны, жумушакъ ауаз угъай, бир чурукъ тауушла уятдыла. Кёзлерин ачханлай, ыннасыны аркъасын эседи. Ол, ундурукъга таянып, аркъасын Халалга буруп, кимле бла эсе да селеше эди. Амману ол кьоркуулу - къайгылы ауазына келини Къарачач, башына да гюлмендисин чох кыса, ич отоудан хылыф чыкды. Бирси сабийле андадыла. Жукълапдыла.

– Келин, немислиле элден кетгенли алай кеп да болмайды да, была уа кимледиле, негедиле? – деп Кызыйка кьалтыраган ауаз бла сорду. – Халал ыннасыны алай, ашыгып, сёзлерин да иги ангылаталмазча абызырап селешгенин бир заманда да кёрмегенди. Анасы ич отоудан бери, босагадан атлап, Халал ангыламаган тилде эшик юсюнде сюелген экеулен бла буюгуп селешеди. Халалны акъылына келди: Амма былайда болганы ючюн алай буюгуп селешеди Къарачач сюелгенле бла; кеслерине ачыулануу уруша туруп, Амма келип кьалса, шош болуп кьалыучу эди Къарачачны ауазы.

Артда ангылаган эди Халал ыннасыны ол кюнню халын да, анасыны ауазыны тунукълугун да.

Артда...

Артда...

Бир такыйканы ичинде амману «немислиле элден кетген эдиле да...» деген сёзлери бла бирге, немислиле элге кирген 1942 жылны аягында, кыш кыямада, бизни солдатланы ёрге, Бызынгы таба барган жол бла агъачха кетгенлери Къарачачны кёз туурасына келдиле. Немислиле кетгенден сора бизникилени артха къайтып келгенлери да – алай. Бир унутмаганды Къарачач ол агъачдан, огарыладан саркып келген солдатланы халларын: аланы, бир бирлерине таяна, бир бирлерин сюркей келиулери бир тюрлю кир келген суугъа ушай эди – кимини бирер чуругу, аны олтанлары кьобуп-айырылып, тап, баулары окъуна кысылмаганлай, салынып, гелефей аскер кенчеклерини тобуклары ачылып, арт жанлары жамалып, жууулур керекли силпи чачлары, кирпичи ийнелеча, къатып, шинжилеча чюеледиле; кёзлери кюлге булганган кибик, боз; къарамлары уа тюз да ёлген ёлюлени суратлары; ушкочларыны сюнгулери асыры балчыкдан, батхакъга сугулган чычхынчыкылагъа ушай эдиле; онгнган келеклери акъсыл болуп, тер тузларын ызлыклары акъ халы сырғанлача кёрюнедиле; сизилип, тышыннан къараганнга этлери кёрюне эди солдатланы. «Бизни солдатла алай болур амаллары жокъду» деди кеси кесине Къарачач. Алай да Бексолтан эсине тошдю. «Бу бизге жазган кьагъытларында сизге тансыкдан башха бир хатам жокъду, деп жазады; да былай эсе «хатасы болмаган», сора келлик болса да, неси келликди муну

юйюне?. Жарлы анала, насыпсыз эгечле, бу баргъан солдатлагъа къалай туберикдиле; тубеген этселе да, таныгъан а эталырламы? Бирлерини чурукъ кибиклеринде тоз олтанла да кёрюнедиле. Тал чыбыкъла бла тигилип.

Эл орамны эки жаны башындан элни аягъына дери адамладан сырын болгъан эди, кёзле болуп къалгъан эдиле орамла, бахчала ол къайтып келген солдатлагъа къарап. Жол жанларында мёрежияла башларын энишге-энишге ийилтип, алай ашырадыла аягъы юслеринде кючден сюелген солдатланы. Элде жилияу, кеслериникилени урушха ашыргъан кюндеча, черек болуп къалды. Къарачач да тыялмады кесин. Аммагъа айтмады къоркъуп. Жашларыны къайгъыларын этмей боллукъ туююл эди ол мукъмин адам.

Алагъа къарагъанда, быланы бусагъатда юйден къыстай тургъанланы кийимлери жангылача кёрюнедиле...

Ол эрттенликде уа, Аммагъа, “терк, терк” деп, кеси ич отоугъа кирип кетип, Къарачач Светаны бла Азметни, бир бирледе Халал бла аякълашып-башлашып жатыучу, ол кече уа кеси жангыз жукълуп тургъан Саубарны уятыр къайгъыгъа кирди. Эшик юсюнде сюелген, 1942 жылны аягъында, агъачдан чыгып, элни башындан энишге, бозаланган суу кибик, саркъып келген совет солдатлача болмай, ариу кийинген солдатла тышына чыкъдыла. Къарачач ич отоудан тышына сабий кийимле атады. Амма Халалгъа эки кёнчек, эки кёлек кийдирди.

Халалны, къызыу боллукъма, деп кесин бузгъанына да къарамай, Кызыйкы:

– Бусагъат жолгъа тебирейбиз, бусагъат жолгъа чыгъабыз, узакъ жолгъа барабыз, ючкюнлюк жолгъа, андан сора къайтырыкъбыз, юсююзно алышындыра турурча этебиз, деп, къалтырагъан къоллары бла хыны-хылыф узалып, терк-терк солуй, Халалны кийимлерин кийдиреди.

“Тюнене ингирде жукъ айтмагъан эдиле. Не жолду бу”, – аллай сагъышла Халалны жюрекчигин жашагъан беш жылында биринчи кере чанчдырдыла.

Халалны “Тюнене ингирде жукъ айтмагъан эдиле” деген сагъышлары босдан туююл эдиле. Кеси да кеч ангылагъанды аны...

Бирде Бексолтан шахардан Халалгъа бир сабий балтачыкъ алып келеди. Халал а, хар ингир сайын печь аллындан отун жаркъаны алып, полгъа олтуруп, юйню ичинде аны туююп туруучу эди. Къалгъанланы тынчайыргъа къоймай. Ариу бла да, эриши бла да кюрешгендиле Къарачач да, Амма да, алай къоймагъанды Халал ол къылыгъын. Полну къангаларын да чанчакълап, халек этгенди. Болмаздан къалгъанда, Бексолтаннга тарыкъгъандыла юйдегиле. Ол а, кёп да сагъыш эте турмай, бирде:

– Халал, бу ишинги къоймасанг, къошха элтирик туююлме, атха да миндирлик туююлме, – дегенди, бетин да тюрлендирген кибик этип, эшитилгени – къаты, кеси уа – жумушакъ ауаз бла.

Ол кюнмюдю-бюгюнмюдю, Халал ол къылыгъын къояды. Атасыны айтханын унутуп, биягъы адетин башласа уа, не Къарачач, не Амма, атанг къошха элтирик туююлду алай этсенг, дегенни айтып, тыйып къоя эдиле. Тамбла къошха барыргъа деп турабыз, кесинг да эрттерек туругъа

керексе, аны ючюн а эрттерек жатаргъа да керексе, деп да къошар эдиле бир бирде, аны къууаныр кюню алай узакъ болмагъанын эсине салгъанча. Тамбалала уа жетмей эдиле нек эсе да. Кёп кере жатханды ол эртте уатыргъа боллукъларына кеси кесин ийнандырып.

Тюнене ингирде да алай жатхан эди. Къошха элтириклери бла къаллыкълары толу белгили болмагъанлыкъгъа, эрттен сайын амма жылы гыржынны бла айранны хазырлап турлугъуна сёзсюз ийнанганды ол. Ол ийнаныуунда жангылгъан да этмегенди – ынна кесини туудукъчугъун бир да алдамагъанды.

Бу эрттенликде уянганы уа Халалны уллу сейирге къалдырды: эшик юсюнде бир кесек сюелип, арта эшикге чыгып кетгенлени кийимлери бир тюрлюле эдиле.

Ол кийимлени атасы Кизлярда аскер училищеде окъугъан заманында юйге ийген суратында кийимлеге ушатды Халал.

Эшик юсюнде сюелгенле тышына чыгып, ич отодан бери Къарачач Халалны кийимчиклерин атхандан сора, Кызыйка, отоуну босагъасы таба атлап:

– Келин, ийнек бла тана уа къалай болсунла? Къююпму кетебиз, – деп, ауазын кётюрмегенлей, эшик таба сынчыкълап къарай, сёлешди.

– Жукъ айтмагъандыла бу келгенле, билмейме, – деди Къарачач да, ич отода къолгъа аллыкъларын тийишдирирге асыры муштухул кюрешгенден, таш ташыгъан кибик, ауур жюк кётюргендеча, талакъ солуу эте, ауазы бёлюне. – Билмейме. Бир да къуруй эсе да, башларын ийип, халжардан тышына чыгарыргъа керек болур.

Немислиле элге кирген заманда, битеу эллиле, къачып, агъач тюбюне жайылгъанда, Аллах алмагъан жаным кимге керекди мени, дегенни айтып, юйюнде къалып къалыргъа къоркъмагъан Кызыйка эшикге чыгъаргъа къоркъду. Ол чыкъганлай, келинин да, туудукъларын да сюрюп алып кетерик сунду. Немислиле келгенде, келинин да, туудукъларын да эл бла бирге къоркъуусуз жерге ашырып, жангыз кесине къоркъмай эди ол. Энди уа Кызыйка эшикге чыкъса, юйде къаладыла жанындан сыйген адамлары. Кёпмю керекди бу сауут-саба бла кирип келген адамлагъа.

Ол къайгъыла Кызыйканы аякъларын жерге къадап къойдула.

Ол кезиуде келини Къарачач, Саубарны бла Светаны аллына этип, Азметни уа къойнуна алып, ич отодан чыкъды. Халал кийинип хазыр эди.

– Келин, мен баралмай турама, онгсуз болуп нек эсе да, чапчы халжаргъа, малланы, айтханынгча, бошла тышына. Куудушларына биченчик да ат да, халжарны эшигин ачып къой, – Кызыйка, сабийлени тегерегине жыйып, Азметни да къолуна алып, бетчиклерине, жилярыгъын кючден тыйып, къарай, келинине алай айтды.

Ол кезиучюкде, терезеден къараса, юйю кёрюнюп туруучу къызы Нафий эсине тюшдю. Къарачач тышына суху чыгып кетди.

“Бири биринден кичи төрт къызы, баш иеси урушда, не хадагъа этсин ол?” – къызы Нафийни юсюнден ол къайгъылы къууумла да къошулуп, уллу жашыны тёбенирекде жашагъан юйюрю да – келин бла юч жаш – кесин унутдурмай, Кызыйканы жюрек къайгъылары, бир бирге къошула, жюрегине тешелендиле ол кезиуде. Къарындашлары, аладан туугъанла уа!

“Ала бир амал этер эдиле, была, Нафийникиле, Байкунукула кылай болсунла?” – аталары урушда болган туудукларыны кыуумлары эди Кызыкканы бек кыйнаган.

Кызыкканы киеую, эки жашы да урушха бир айны ичинде кетгендиле. “Бир кюн кетген болсала эди, деучю эди гитче келинине Кызыкка бир арада, бир жерге тыошпо, бир бирге болушуп, бири жетишмесе да, бири хапар берип турур эди”. Ол шорайгылары Кызыкканы жанын, кытурган суулай, талайдыла, ашайдыла.

Киеуюнден бла уллу жашы Байкудан бир хапар жокь эди. Гитче жашы уа Баку шахарда эди арт кезиулеге дери. Не жумуш этгенинден хапары болмаганлыкыга, жаны сау, хапары бар – олду Кызыккага кереги. Бу, кеслери айтханча, юкюнлюк жолга быланы ашырырга келгенледен сорурга да бир келди эсине. Сорса да, келинине айтып сордурлукьду. Алай, халларына кёре, Кызыкка ангылагьандан, быланы адам бла сёлешир акылллары жокьду. Женгил келгенлери кибик, кетген да женгил этген ол сагышлары терк окьуна унутудула.

– Юч кюннге жетерча, кьолугьузга бир затла алыгьыз, ашарыкь затла дейдиле, – деди Кьарачач тышындан окьуна, халжардан, этерик жумушларын битдирип, кьайтып келе. – Юсюнге да бир зат кий. Бир да билмезсе кьайры барлыгыбызны, мында жылуу киргенликге, суукулага тыобеп да кьалырбыз, кьыш кьапларыкьлабызны да алайыкь.

Алай айтып, Кьарачач. бир зат унутханча болуп, биягьы ич отоугьа ашыгышлы кирип кетди.

– Кесинге кьара, келин. Манга кьайгы этме. Эки-юч кюнден кьайтырыкь эсегиз, мен кете да турмайым. Мында кьалайым да кьалайым. Не боллукьду манга?

Кьайын анасыны ол сёзлерине сейир этип, кьолунда жарты кьысылган чулгамы бла Кьарачач ич отоудан тыш отоугьа кьарады.

– Кьоярыкьмыдыла да?

– Немислиле кьойган эдиле да! – деди Кызыкка, келинини ол айтханын ангыламаганлай.

– Немислиледен кьачып, биз агьачха кетгенбиз. Сен а юйде кьалганса. Была уа бизникиледиле. Бизни солдатла. Аскерчиле. Сени жашларын, киеуюнг кибик.

– Ол а бютюн да, – деди Кызыкка, – кесибизникиле манга не этерикдиле. Кьалайым да кьалайым. – Келинини жауап да этмей кьойганы Кызыкканы сагышха кьалдырды. Кьаллай эсе да бир кьоркуу, этин-женин да энишге басып, ауур жюк болуп, жюрегине тыошдо. Сабийлеге тырслеп-тырслеп кьарады.

– Кьоярыкь туююлдуле, – деди Кьарачач, бир кесек тынгылап тургьандан сора, ич отоудан, – итни-битни да элтирикдиле, таулу сыфатда болсала. Кьоярыкь туююлдуле. Тебире. Ал кьолунга алаллыгьынгы.

– Да мен а, айымыса, сабийле бла бирге болсам, бир да кьуруса да, кёрюп дамы турмам быланы, аталарын тапмай эсем да кёрюрге, – деп Кызыкка, этеклери жерге жетиучю, кеси да кюл бетлиге айланган эски кьапталын, чачакьлы ботасын, аяулу жыйрыгьын да бирге турган жерлеринден алып, башындан дарий гюлмендисин тешип, туююмчек этди. Башына уа кьарындашларына, кьызына, уллу жашыны юйюрюне барыучу

заманларында кысыгучу уллу, чачаклы мухариске жаулугъун кысыды.

Сабийле тегерегинден алып, этеклерине жабышып, ауузларындан сёз чыгъармагъанлай, келир кюнлерини уллу къайгыларын кимден да бек ала теренирек ангылагъанча, ёчуле баргъан къарамлары бла, эндиге дери тюбемеучю бир затны сакълагъан бет алып сюеледиле.

Къарачач, къолуна бир кёксюл диганал келек бла шинель, Бексолтанны суратлары болгъан кыагъыт чулгъамны алып чыкъды. Аланы жерге салып, чулгъамны ичине салыр муратда, аны тешип башлады. Бу кезиуде солдатладан бири, шинельни жерден ёрге алып, юсюне ёнчелеп тебиреди. Къарачач, анымы эследи, – олсагъат ууакъ-тюекле бла бирге жолгъа алгъан кыыптыны чулгъамны ичинден сермеп алып, шинельни да солдатны къолундан хыны тартып, алгъа этек жанында эки айырылгъанын эки жанына тартып жыртыды. Белине жетген жерде жырталмагъандан сора, кыыпты бла кесди.

– Манга да жокъ, санга да жокъ, – деп кыызгъан сарыуу бла хыршыланып сёлешди солдатха.

Бексолтан Бакудан урушха Узун Къала бла ётнуп бара, ол, сабийлени бир кереклерине жаратырса, деп къоюп кетген затла эдиле ала. Шинельни кыыйырындан бир къарыш тенгли журун алып, къалгъанын солдатны юсюне атды.

Ол кезиуде, ол Къарачачны къолундан шинельни тартып алыргъа кюрешген жаш, жардан кетген мегежин кычырыкъ этип, тюз Къарачачны къатында сыртындан тюшдю: эки къолу бла бетин жапханда, бармак орталары бла къан, барып, кёкюрек орамын кызылгъа бояды.

Къарачач, оу эшигим, деп, элгенип, башын кётюрдю. Къараса, – жумдурухун алыкъа ачхан да этмегенлей, бети кетип, эринлерин да къаты кысып, бёркюн да сол къолуна алып бир таныш солдат сюеледи.

– Вася, – деп кычырып ийди Къарачач. Аны алай кычыргъаны бла Кызыйканы да, алайгъа табылып, жерге аууп тургъан солдатха, ёре сюелип, къолунда шинель журунну тутуп тургъан Къарачачдан кёзюн алмай сюелген солдатха огъурсуз къарады.

Къарачач къайын анасыны бети кетип кёргени ол эди анга келин болгъанлы да – не сейир: баш иесини кийимине узалгъан эди солдат.

Къарачач, Васяны агын айтып кычырып ийгенине къайын анасындан уялды, алай, терк окъуна эс жыйып, Кызыйкагъа ангылатды.

– Бакъият бла мен, жашынгы излей, Моздокга бара туруп, бизге болушхан жашды бу, бизни суудан ётдюрюучю паром деп бир затха миндиргинчи кетмегенди, офицерни юйюрюне хурмет этмей а, деп, жашынгы таныгъан хапарын да айтып.

Ол оруслу кичи лейтенант Вася Къарачачны айтханларыны магъаналарын ангылады да:

– Она говорит правду, меня зовут Вася, этот молодой солдат ошибся, простите, за это он своё ещё получит; а вы берите побольше, что можете, ребята помогут, дорога, наверно, будет дальней. А вы, ребята, помогите, – деп, солдатлагъа алай айтып, Къарачачха уа, у меня дела ещё, деп чыгып кетди.

Жухуна жумдурух жетген солдат, бир къолуна таянып, ёрге турду да, Къарачачха, «кечгинлик» дегенча, кёз кыыйыры бла къарап, болушургъа

хазыр болуп суюлды. Алай, таматасы кёзден ташайгъанлай, Къарачач къолтугъуна кысып, энди чулгъамгъа салайым деп тургъан жууургъанны, къолундан тартып алып, ич отоугъа атды:

- Не положено... деп, жухун сюрте, бир жанына бурулду.
- Аны бла кюй! – деп, Къарачач сабийлеге болду...

Халалны бу эрттени башха эрттенлерине ушамады...

Алай, бу бола тургъан ишлени: анасыны да, ыннасыны да былай гузаба этип айланганларын ангыламагъанлыкъгъа, жолгъа чыкыгъаны, атха болса да, башха бир затха болса да минип, къайры эсе да барлыгъы, эрикгинчи, Аммасы айтханча, юч кюн барлыгъы къууандыргъаны, мытыл сюте ырдауан къошулгъанча болуп, Халал кесинден тамата къарындашындан бла кесинден кичи эгечинден эсе тирирекди, чёрегирекди, ашыкыгъанын букъдуралмайды.

Сабийлени таматары болгъанымы, аталарыны: “Мен юйден кетсем, эркиши адетинде таматагъа бу къалады” деучюсюмю, – ким биледи, замансыз абадан адмны къабына кирип къалгъан Саубар, жукъ да айтмагъанлай, тынгылауны ийип, къайры деселе, ары барып, эт дегенлерин этип, ыннасыны этегин а бир да бошламагъанлай суюледи. Света бла Азмет а, алыкъа эринлеринде ана сютлери къурумагъанла. Азмет Къарачачны къоюнунда, Света – ыннасыны этегине жабышып, бары да арбазгъа чыкыдыла.

Солдатладан бири:

– Ары, энишгеректе, талачыкъ таба барлыкъсыз, – деп, тёбенирекде, Нафийланы туураларында кырдыгы жерден ёрге энди айырыла башлагъан къыртыш майданчыкыны кёргюзтдю.

Алайына бу тийрени жашы-къарты да уста болгъан эдиле: бир ыйыкъ андан алгъа элге танкала, топла, аскерле келген эдиле; адамланы соруулу-къоркъуулу къарамларына: «Для борьбы с дезертирами, для вашего же блага, вас хотим защитить» деп ангылатыргъа кюреше эдиле ол келгинчиле. Орусча ангылагъан орусча билмегеннге айта, эллиле ишни керти да алай сунуп окъуна къойдула. Элде жюрюген хапар а башха тюрю эди. Къарачайлыланы кёчюрюп кетгенлери элде, кёк кюкюрегенча, элгендирип жайылгъан эди. Аны себепли, жашаудан не аз да ангылауу болгъанны эси тынгысызды, бир тюрюлю бир такъырлыкъ бийлепди. «Былайды» деп, биреуге айтыр къарыму барды! Хар ким кесини ауазындан кеси элгене жашагъан заман.

Болса да, бир айдан артыгырыакъ заман андан алгъа Бексолтанны юнге айланган тукъум къарындашы Эрбий, кеси да офицер, аскерден отпусакъа келип тура эди. Урушха дери устазлыкъ, жазыучулукъ бла да аты айтылгъан Эрбийге адамла, бирле – аскердегилерини, бирсиле да – немислиле мындан къачхандан сора да бу солдатланы нек келгенлерини юслеринден хапар сора, межгитгеча, жюрюй эдиле. Урушха дери жыллада, юнге айланган къарындашлара угъай, туугъан къарындашладан да татлы жашап, бирге тюбеген кюнлеринде, Бексолтан бла Эрбий, бири бирин ашыра, тангларын жолда атдырычуларын уста билген Къарачач да баргъанды анга сабийлерини аталарыны юслеринден хапар сора. Анга

бара туруп, «Аллай татлысыны сабийлерин соруп, Эрка (Къарачач келин адетде Эрбийге атагъан ат) кеси келсе да боллукъ эди» деп, кёлкъалдысын кеси кесине мурулдай бара эди. Ала урушха да бири, Бексолтан, алгъаракъ, бирси уа, Эрбий артдаракъ кетген эдиле. Алай бла аланы уруш жоллары башха болуп къалгъанын Бексолтан бир жазгъанында айтхан эди да, дагъыда ахшы умуту къоймай бара эди хапар сора Къарачач. Бу солдатланы келгенлерини юсюнден сора да барды, ол элдеги къарачайлы келин келтирген хапарны да сагъынып.

– Мен, – деген эди артда баргъанында Эрбий, – Баш Советни таматасы Уллубашланы Исмаилгъа да баргъанма, Уяналаны Чомайгъа да тубегенме. Алада да жокъду дурусун билген. Мен ангъалагъандан, урушда адамлары болгъанлагъа, урушха тири къатышханлагъа, аланы юйюрлерине тиерик болмазла, къалгъанла къалай боллукъдула ансы. Алай, ким биледи, айырмайыра турмагъанлай, къарачайлыланыча, бирге жыйып, сибирлик эселе да, билмейбиз, алада уа жокъмудула аскерде жигитлик этгенле, тергейбиз деселе. Кёресе, мени аскер формам бла тургъанымлай окъуна, керохуму сыйыргъандыла, мен а отпускадама. Биринчи мартда мен аскерде тургъан жериме табылыргъа керек эдим да, облысполкомда илеген Уяналаны Къанаматха, ол сен да, башхала да соргъанланы дурусун билер ючюн баргъанымда айтханды: тохтай бир турчу, военкоматха мен сёлешейим да, бир билейим, деп, отпускама он кюн къошдургъанды. Турама алай. Мен билген олду.

Келген солдатланы бирер-экишер этип, юйлеге орнатхан эдиле. Къарачайланы ташдан ишленген эки отоулу гытыларына кишини иймедиле, ол эки отоуда алты жан кечиннгени биле эдиле. Ала келгенли ол тийреде орналгъанладан бир офицер Къарачачха тюрслеп къараучусун эслеген эди.

«Нетеди бу, аман кюн келлик?» деп, кёз къыйыры бла эслесе да, бетин ол таба бурмай, ётюп турду. Ол а Къарачач Бексолтанга барама деп, Моздокга баргъанда болушхан лейтенантчыкъ Вася болгъаны кёчюрюп башлагъанларында билинди... Шинелни Къарачачдан сыйырыргъа кюрешген солдатны жухун къаннга боягъан...

Кызыкваланы бахчаларыны тёбен жанында эди жыл сайын да таракъ маталлы чапыракълы мёрежияла къалын ёсюючю талачыкъ. Бир ыйыкъдан бери уа, къатында да бир гетенбаш уллу мешина бла, танк турады. Халаллары да алайгъа къысха шагъырей болгъандыла, ол темир мешинаны кёре барып...

Кызыкка, бир къолунда туюмчекни тутханлай, бир къолу бла уа Халалны къолундан тутуп, атларгъа-къалыргъа да арсар болуп, башын ёрге кётюрюп, имбашларын тюзетирге кюреше, жашлары урушха кетгенден сора болуп къалгъан гырхылыгъындан эсе уллуракъ да, бёкемирек да кёрюнюп, туурагъа – узакъ болмай баргъан суугъа, аны ары жанында тереклери алыкъа сырына толу кирирге жетишмей сюелген жерк къулакъгъа, тёшге ёрлей баргъан чум, чертлеуюк, кёгагъач къатыш агъач басхан тёшмеге, къоргъашин ауурлугъун сынагъан кёз къапларын кючден кётюрюп, кёз жашлары суу этген уллу тана кёзлерин бурду. Андан солуракъ тартып, кертмеле, къушхамишле ёсген, кёгетлери арлакъда орналгъан Суу Ара элде, Тёбен, Орта Къабакъда жашагъанлагъа да жемишлери эркин жетиючу

Жемишли Талагъа къарады.

Ол кезиучюкде Кызыйканы кѳрген эслерик эди:

къушлукъгъа жете келген кюн, ол хар кюн да сойюп жарытыучу жерни уллу тарыхы киби кѳрюннген къарт къатынны тырманлы къарамына тюбеп къалгъанына, къайыныны аллына жаулукъсуз чыгъып къалгъан жаш келинлей, уялгъанча болуп, артха, тау артына, бугъунургъа кюрешгенча болгъанын;

Билгичли Кызыйка уа, табиьгъатны къылыкъларына да эслеп къараучу адам, анга сейир этди, нек къачаргъа керек эди менден кюн, жашагъан дуниямда, бу адамгъа бу хатаны этгенме, деп билмейме, деген магъанада, къатында сюелген келинине, сабийлеге, солдатлагъа кѳз къыйырларын жетдирди, была уа абери эслей болурламы, дегенкѳзден къарагъанын;

Кызыйканы алай амалсызлыкъда сюелип жашлары урушха кетген кюнден бери да кѳрмеген жеркле, баргъан сууну тауушун ичлерине жутуп, мындан арысында бизге да чагъыу жокъду, деген киби, къыш мудахлыкъларын юслеринден атмазгъа ант этгенча сюелгенлерин;

бу огъурлу къарт къатын бизге былай тюрслеп нек къарай болур, тамбла бизни кѳрмезлик киби, бизни бла саламлаша тургъан киби, дегенча жерни жаз тымы ѳзеклерине синге башлагъан чертлеуюк, чум тереклени бет алышыргъа ашыкъмагъанларын;

жерни, кѳкню да къайгъыларын, алгъа Холам элини, бююнлюкде уа Тытырташ элни къайгъыларындан башха этмегенлей, жангыз жүрегинде уютуучу къарт къатынчыкъ, бу эрттенликде кеси да, къоншу-тийре да биле, гырхычыкъ болуп къалгъан таулу къарт къатын, бу эрттенликде, бар тауланы башлары бла ары къарап, болгъанны кѳрюрча, анга багъа бичерча, уллу да, къарыулу кѳрюннгенин;

мындан арысында уа жүрегин бу къатында сюелген туудукъчукъларына бош этерге таукел болгъанын эм ол таукеллигинден артха турмазлыгъын;

жюрегинде ахшы умутлары – эки жашына да, киеуюне да жаны сауда тюбериги, юч кюннге къоя эсе да бу арбазны, баргъан сууну, Жемишли Таланы, Тазия Дуппурну, Аллах айтса, ол юч кюнчюкню жашап, ѳлмегенлей, дагъыда алагъа табыллыгъы – бирде асмакъ аллында сюйлгенча, дыгаласха къалып, бирде уа, ѳре сюелирге кюреше, жан талаш эте тургъанларын;

алаша бойлу къарт къатынчыкъны – тюзлюк, журт азатлыгъы ючюн жан-къан аямай уруш этген эки жашны анасыны, бир да киеуюн къайын анасыны, – гитче жашы биринчи иш хакъына алып берген ботасын мухарскесини юсюне хаух атып, терсликни не азын да уллу кѳрюую Жер анасы Даучеге ушагъан Кызыйканы, бу бола тургъан ишлени кѳрюю болмагъанын, адам баласы жаратылгъанлы саппа-сау бир халкъны, къутургъан суу келтирип атхан талыштак багъасы да кѳрмей, жеринден, жалан юч кюннге эсе да, кѳтюрдени, адам айтып ангылаталмазча, зарауатлыкъларын дуниягъа туура этип, сюелгенин.

Къайын анасыны къатында тѳрт сабийинден бирине ѳшюн салмагъан неда къолуна алмагъан келин – Къарачач, таулулада жүрюген ол ариу адетни унутуп, Азметни къолуна алып, тѳрт сабийни анасыды деп, билмеген – ийнанмаз киби, аллай бир ариу жан

терсликге – тырман, огъурсузлукъгъа – душман, жан халалыкъгъа – кюбе болургъа жаратылгъан жан болуп сюеледи, баш иесини къайдагъысын билмей, сабийлени келир кюнлерин шарт кёралмай, бу бешисине ол юч кюнню юйден тышында къалай къараяллыкъма деген къара сагъышны, чыран кибик, ауур аумасында.

Сабийле уа – гюняхсыз жанла – ынналарыны бла аналарыны къайгъылары-гурушталары сабий анларына кёчюп, мудахчыкъла болуп сюеледиле, эндиге дери жашагъанларыча – аш да, суу да тамам болуп, излеген кийимчиклери да табылып – жашарыкъ сунуп сюеледиле. Билмей эдиле ала аталарына тюбемезликлерин, ынналарыны, Азметни, Светаны да, Нафийни, аны эки кызыны да къабыр юлюшлери тыш жерледе боллукъларын, кългъанлары да жашауну ачы сууун эртте кюнде татарыкъларын.

Къарачадан эсе Кызыйка алгъаракъ эс жыйып, орам таба къарагъанда, огъары, тёбен кюншула да, жолну ары жанында жашагъанла да, жолгъа-жолгъа къуюлуп, сабий-сюбюйлерин бирге тийишдиралмай, кшошда кългъанларыны атларын айта, хахай этип айлангъанларын кёрдю. Къызы Нафий да, аны тёрт кызы да биягъы эсине тюшдюле, туурасына чыгъып кълдыла.

– Келигиз, хайда, келигиз, – деп, кеси алгъа тебиреди. Кългъанла аны ызындан атландыла.

Халжардан тышына чыгъып, сууну бойну таба, алгъын жюрюючу жолларына бармагъанлай, ийнек да, тана да башларын арбаз таба буруп, кёлле кибик, уллу кёзлерин жандырып, сюеледиле. Не алат, не сейир-Кызыйкалары арбаздан жолгъа чыгъа туруп, ийнек да, бузоу да ызларындан бирден атладыла. Алайлай битеу тийрени ити-ийнеги да къозгъалып, юрюю-ёкюрюю да къатыш болуп, бу уллу дуня мал-адам-хайбуан дауургъа айланып кълды.

Сехледен ары ётер заманда Кызыйка, аягъын жерден айыралмай, кесин бир тюрлюле бола тургъанча ангылады. Ийнеклени бла тананы жалыныулу ёкюргенлерине артха бурулуп къарагъанда, келини да, ары айланып, алагъа къарап тургъанын кёрдю. Келини бери айланганда уа, кёзлери толуп, тауушсуз жияй тургъанына тюбеп кълды.

Ёкисини да халлары бир кибик эди. Ичлеринде къайнагъан къайгъыла толусунлай бирге ушамагъанлыкъгъа, ийсагъан быллайда аууп ёлюп кълалы эди, деген акъылгъа жетишдирген жюклери уа бир эди.

Быллай кюнде ёлген – тынчылыкъды.

Жашагъанды быллай кюнде кыйын.

Келини да, къайын анасы да бирден келдиле ол акъылгъа. Аны себепли сабийлеге да бирден къарадыла. Сабийлеге кюркыгъанлары ол такыйкъада бетлеринде уюп кълды. Халалны бети да энди мешинагъа минерге ашыкыгъан адамны бетича тийюлдо.

Ийнекле бош ёкюрмейдиле.

Итле бошдан улумайдыла.

Ол ангылау да алагъа бирден келди.

Табийгъатны ангылай билген, аны болумун бир къарагъанлай сезип, китапны окъугъанча, окъуп кюючу Кызыйка ол сыйытлы улууланы, бошдан блмагъанын да дурус ангылап кюйгъан эди алайда.

Ичинден бир затла ангылап, бетчиги да кетгенликге, Халал кесин кьалгъанладан алгъа тартады. Къайры барлыкъ эсе да, не затха минип барлыгъын кёрюрге ашыгъады. Амма уа аны кьолун бошламайды. Алай эте, уллу жолгъа атлагъанлай, огъары жанындан машина келген таууш чыкъды. Кызыйка, Халалны кьолундан артха тартып, жол жаныракъгъа турду. Ызындан келген келини да, сабийле да тохтадыла. Аллары бла, жел этдирип, кюбюр башлары гетен бла жабылгъан, ичлери уа адамладан толу тёрт мешина бир бири ызындан будуман этип оздула. Ызларындан къарап, адам таныялмады Кызыйка – асыры терк бара эдиле мешинала. Мешинадагъыла да, бир бирине кысылып, мудах олтургъан болмаса, кьол булгъап да кьоймадыла, ала огъарыкъабакъчыла бла сууарачыладыла. Амма аны биледи.

Ол будуман этип озгъан мешиналаны ызларындан, кеп да турмай алайгъа эки ат жегилген эки арба да жетди. Кызыйкаланы жанлары бла озуп кетип, арбала ол танкла, топ, солдатла тургъан майданчыкны кьатында тохтадыла. Арбадагъыла кьошда болгъан элли эр кишиледиле, малчыла. Аланы барын да таныды Кызыйка. Аланы ичлеринде ол тийрелиле да бардыла. Алайда бир кесек тохтап, биринчи арбадан бир солдат, Къарачач ангылагъандан, таматалары болур эди, тюшдю да, алайда сюелгенлени таматаларыны аллына барып, чес берип, не эсе да бир затла айтады. Ол кезиуде арт арбадан эки кьошчу тюшерге да бир тебиредиле, алай арбаны кьуршоулап сюелип тургъан солдатла аланы имбашларындан энишге басып, тюшерге кьоймадыла. Юйдегилери кеслерин алайдагъылагъа атдыла. Алай арбаланы кьатларына аланы да кьоймадыла. Экилери да агуманланып, абери ангыламай, алайлай сюелип кьалдыла. Ол арбадан тюшген офицер, къайтып, ал арбагъа минди да, ол адамланы да алып, арбала Тёбен Къабак таба кетдиле. Алайда сюелгенле бир тебе болуп, ол солдатланы юслерине юрюлдюле. Солдатла автоматларын шарх-шурх этдирип, тиширыуланы тыйдыла.

– Арбадагъыла бу тийреден кёчериклени тизмелеринде тюшюп туююдюле, – солдатланы таматаларыны алай айтханын Къарачач дурус эшитип кьойду. Сейир этди: «Юйюрню баш иеси башха, юйюрю башхамы боллукъду да, кьой бла кьозу айыргъанлай болуп?».

Кызыйканы ол ишден ангылагъаны болмады. Къайгысы ол туююл эди. Аны къайгысы Нафий эди. Уллу жашыны юйюрю эди.

Амманы эсине ол къайгы тюшгенлей, ол кеслери барлыкъ таба бурулду. Жыл саны келгенликге кёзден жютю болуучу Кызыйка ёзенчикге жыйылгъанланы ичинде Нафийни къарамы бла терк окъуна табып кьойду.

Олсагъатда, Нафийни уллу кызы Бакъият алайда жыйылгъан адамладан айырылып:

– Келигиз, Амма, хайдагъыз! Бир мешинагъа минейик дейди Ання, – деп, Кызыйкалары таба чапды, хар эки атламдан, мешина кетип иш кьалмагъы эдиле, дегенча, артха-артха къарай..

– Терк болугъуз, атлагъаз, келигиз, – деп, ынна да кесин алгъа атып тургъан Халалдан да алгъа болду. Светаны да кьолундан тутду.

Халал а мешиналаны эслегенлей, анга минериги кёзюне кёрюнюп, кьууанган окъуна этди.

Орта Къабакъда бла Тёбен Къабакъда жашагъанланы ол талачыкъгъа

жыйдыла Кызыйканы кырындашларыны юйюрлери да – алайда. Уллу жашы Байкуну юйюрю уа жокъду.

Кызыйканы ичи ёртен болду. Алайда кёюннген кыоншуларындан сорду да, киши адам ангыларча бир зат айталмады. Тёбен Кыбакъдан бир эки мешинаны толтуруп, Нальчикге ашыргъанларын айтды ким эсе да.

Арта иш да эсине тышюрюп кюрешди, бет сыфатын кёз туурасына келтирирге да кёп эникледи, алай аны ким айтханын тынгылы тохташдыралмады. Келинине да сорду. Алай аны кыайгысы ол туююл эди.

Башха кыазанла кыайнай эдиле Кырачачны башында ол халабалыкыда: “Немислиле Кыабарты-Малкыардан кетген эселе, ол Бакудан ийген кыагытында жазгыаны керти эсе, ала, немислиле, кеслерин хорлатханнга санап, башларын алып кыачып кетгендиле, энди ала бери кыайтырык туююлдуле. Элге кыоркыуу жокъду алай эсе. Да сора юч кюннге да, бир кюннге окыуна да нек кётюредиле элни битеу. Кыруу бизни элми болур? Огыесе уа битеу Кыабарты-Малкыармы болур? Эрбий айтханча уа болмазмы экен, – баш иелери урушда болгъанланы артамы айырлык болурла? Кырачайда алай этемеген эселе, бизде да – не хазна.Андан эсе уа, не болса да, эл бла бирге болсакъ иги туююлмюдю? Кыалай да болсун, жангыз да юч кюнчюк ючюн кыырал былай уллу кюнню нек салды: аскери, мешиналары? Уруш да алыкыа бара тура эсе. Бакудан Узун Кыаланы юсю бла урушха озуп бара туруп, Бексолтан, таматасындан эркинлик алып, юйде бир ыйыкчык тургъан эди да, ол ыйыкчыкны ичинде кыуру да айтып туруучусу керти эсе, немислилени тюнкелери юзюлгенди. Бизге иги этебиз дей эселе уа, урушдагыыланы бери жиберсе уа кыырал, бу аман элчикден окыуна юч жюз бла жарым адам барды да анда. Кыалай болушурук эдиле шёндю ала. Хапчюклерин алыргыа, мешиналагыа адамланы миндирирге. Сорургыа-сюрюшдюрюрге. Сабийлени аталары да – андагыыладан бири, офицер. Бир да кыуруса да, офицерни юйюрюне игирек болсала уа. Мен алай айтханлыкыгыа, кеси кёрсе унарык туююл эди аны: суюмеучю эди башхаладан артык, айырма болургыа. Коммунист эди, керти коммунист. Жарлы жаны, партиясына кыуллукъ этип кетди дуниясы. Дуниясы десем да, быйыл отуз беш жылы болады. Жашарыгы энди. Кыачан кыайтып да, кыачан тынчайырыкыды! Аллах билсин. Табармы, кыайтса да, бизни? Кёрюмю сабийлерин.? Жаны была бла бир эди. Ол юйде тургъан кезиуонде, барлык жерине бармай, кыалып да нек кыалмады, боллугы былай эди эсе...”

«Юйде тургъан ыйыкчыгы» уа неди? 1943 жыл мартны орталарында Бакудан урушха Узун Кыала бла ётюп бара, таматаларына айтып, Бексолтанны бир ыйыкыгыа юйге кыайтханы тышгенди Кырачачны эсине. Такыйкыаны ичинде мыйысы, кёкню кыарангысын кырып, элия жерни кёзню кыагып ачхан кемине жарытханча этип, ол кезиучюкню туурасына чыгарып ётдю...

Урушну ал жылларында Ленинград кыуршоугыа тышюп, кыыралны кёп жерлери душманны кыолунда болгъан заманда, бизни кыыралгыа тышындан кирирге жалаанда бир жол болгъанды, Хазар тенгиз. Америка, Ингилиз бизге техника, аш-азык болушлугун кыыралыбизгыа алайтын – тенгиз бла ётдюрюп болгъанды, алгыа Кыажаргыа келтирип. Ала Кыажаргыа келтирген болушлукну бизникеле мындан тенгиз бла ары ётюп келтирип

болгандыла. Совет аскерни ол ишни тындыргъан адамлары Бакуда жашагъандыла. Аладан бири – Бексолтан. Дагъыда бир таулу – Чабдарланы Къасым, ол да – тыгырташчы. Артда, Ленинград къуршоу да къыркъылып, бизни аскерле Сталинградда да хорлам этгенлеринден сора, жол ачылып, Бакудагъыланы жумушлары тохтатылгъанды. Ала урушла баргъан жерлеге ашырылгъандыла. Урушха бара, ала Узун Къала бла ётерик болгъандыла. Ма ол заманда тургъанды Бексолтан бир ыйыкъны юйде. Анда айгъанды Къарачач Бексолтанга, къайын анасындан ташаракъда къалгъан кезиучюклеринде, бармай къалып къалырма эдинг, деп, немислиле къачып бара эселе, ызларындан къуууп да не этесиз.

Бексолтан ол кюн:

– Ёлген игиди андан эсе, мени да, сизни да къырып салырла да, алай этсем. Мени ючюн сиз бир заманда да мудах боллукъ туюлюсюз, мен коммунистме, мен совет солдатма, – деп, Къарачачны аузуна ургъанча этип къойгъан эди.

“Тур алай, тур, коммунист эсенг, солдат эсенг. Кёп тергедиле коммунистлигинги, солдатлыгъынги. Тур алай!”

Къарачач, кёлюн кенгдиргенча, дертин алгъанча, ичинден кеси кесине хорсуна эди. “Немислиле элге кирирге, колхоз малланы, сакълар ючюн, эллилеге юлешгенлеринде, сабийлеге чындайлыкъ иш тюшюрюр эсем деп, бригадирге къойчукъла тилей баргъанымда: «Сени эринг коммунистди, коммунистле берген да жетерикди санга» деп, къой ферманы таматасыны сындыргъаны аз эди да” деп, кеси кесин талайды.

«Тур алай, коммунист!»

Кёзню какъгъан кемине келип кете турадыла ол сагъышла Къарачачча. «Эрбийланы уа кёчюре болурламы?, деген акъыл, «чыз», деп, ток ургъанлай Къарачачны акъылына келип къалды; кёчюрмеселе эди, бери Андан къагъыт келген болса, алып, бир хапар билдире эди; кёчюре эселе уа, бир жерге тюшсек эди – бир да къуурса да, кеси адамынг».

Устаз эди школда Къарачач. Ангылай эди хар затны да тынгылы, толу. Алай ишни болушу бла баш иеси айтхан, тутхан ниетлени бирге келишдирамай эди.

Ол кезиуде къайын анасыны ачы ауазы, элгендирип, Къарачачны эсин жыйдырды.

– Къайт бери, ёчюлмезлик, Халал, къайрыса, – деп Кызыйка, къолун тартып ычхындырып, артха, юйлери таба чабып кетип баргъан Халалга ачыулана эди. Къарачач да къайгы этди, къайрыды бу, деп.

Анга аладан башха киши эс бурмады. Аны кёрюп, былагъа чабып келген Сафият да, Нафийни къызларындан бири, не этерге билмей, сын къатып, сюелип къалды. Ала, бир бирине къарашып, абери ангылагъынчы, Халал юйлерине чабып кирип, балтачыгъын алып чыкъды.

– Ёсмезлик, – деп, бети Халал юйге чабып къайтхан заманчыкъны кемине ырпысдын да акъ болуп къалгъан Кызыйка ёмюрде айтмагъан сёзлерин айтды. Ичинден а минг кере тобагъа да къайта.

Жонулуп, тийишли ёлчеми бла кесилип, бирге халжарны терен мююшюне ёре жыйылып къалгъан къабыр къангалары ол кезиуде Кызыйканы эсине тюшдюле. Къурман ёлюр жылында кесине да, анга да, эмен томуроуну кеси сайлап, Огъары Къабакъда лесосекде быхчыгъа

салдыргъан эди. Къурманныкъыла кёп да турмай кесине жарадылаа, Амманыкъыла уа андан бери халжар ичинде къургъакъ хауада къатып, тийсенг, зынгырдап, алай тура эдиле. Алагъа да къарады кёзю къарт ананы...

Солдатла да болушуп, сабийлени мешинагъа узатып, артда кеслери да миндиле. Нафийлары бла бир мешинагъа тюшдюле.

Не заманлада да кесин тёрден артха тартыучу, кесини таулу тиширыу болгъанын жюриоген тёрелеге тийишли ангылап жашагъан Кызыйка, мешинаны адамладан тыкъ толу болуп тургъан кюбюрюне, кеси бек артда, кишини да болушдурмагъанлай, минди да, андагъыланы “бери ёт, былай олтур” деп жер къояргъа, хурмет этерге суйгенлерине да къарамай, туудукъларын тегерегине жыйып, къызы Нафийни къатына чакъырып, къоюп баргъан юйюне бетин буруп, юйю таба ахыр кере къарагъанын ёмюрюнде алдамачу жюреги сездирип, баш иеси – Къурман ёлген кюнню, жашлары, киеуу да урушха кетген кюнню да Аллахны буйругъуна санап, ичинде тутуп къайнатхан жилимукъларын тышына бошлады. Мешинадагъыла, ары дери бу бола тургъан ишле башларын хайран этип, жол къайгъылары ахларын алып, жилиуларын да, жилилукукъ болгъанларын да унутуп тура эдиле да, Кызыйканы алай этгенин кёргенлей, болгъанны сыйыт ырхыгъа алдырдыла.

Чучхур къуюлгъан таууш алай болургъа къайда!

Курт юзюлгенни ал жели сюрген таш-агъач къозгъалыу да итиу ургъанча кёрюнюр эдиле ол сыйытны къатында.

Эриуюл кезиуледе къулакъ суучукъланы алысынлы тёрлемеледен энишге айланып, баргъан суугъа къошулгъанлары да къобуз тартыуча кёрюнюрк эдиле аны къатында!

Кёкню бла жерни ортасы жилиу болуп къалды. Аланы алай этгенлерин биринчи кере кёрген, алай нек этгенлерин а ангылаялмагъан сабийле тели болургъа жетедиле. Аммасыны къолтукъ тюбюне, къолгъа юйреннген къозучукъча, къысылып олтургъан Халалны да мешинагъа миннген къууанчы, суу къуйгъанча, ёчюлдю да, жашауну алтынчы жылында жюреги, алыкъа кесин толу танытмагъан терслик сезимни тюбюне тюшюп, эзилди. Ол аны шарт сезди.

Аны бу эрттени башха эрттенлерине ушамады...

Саубарны да мудахлыгъы сангырау этген эди, къалын къара къашларын бирге къошуп, къошулгъан жерлеринде жыйыртмакъ болуп. Не заманда да тынгылаукукъ болуучу Саубар шумсуз олтурады, киши бла иши болмагъанча, бу огъурсуз иш бир къанаты бла анга да жетеригин ангыламагъан кибики. Ол сегизинчи жылына кирген жаш эди. Юйде эр киши аты болуп, атасы урушха кетгенден сора, таматагъа къалгъан.

Бир кесекден, эс жыйып, туудукъчуклары жунчуп тургъанларын кёрюп, Кызыйка бек алгъа, кесини келир кюнюне угъай, сабийлеге къоркъду. Кесини эте тургъанына къатындагъыладан уялгъанча, сабийлени кесине къыса, жилигъанын къоюп, бетин, кёзлерин ботасыны къыйыры бла сюртдо. Аны алай этгенин кёргенден сора къалгъанла да тохтап, ох-тух эте, бурунларын тарта башладыла: ала Кызыйкадан уялып эте эдиле алай.

Аны намысы уллу эди элде.

Битеу Холамда окуна аны намысы юсюне букъу къонмагъан кёк чапыракълай болгъанды. Ол беш къарындашны жангыз эгечи болгъаны ючюн да тйююл эди алай. Айхай да, кеслери билип, жангыз эгечлерини бетине ауана къондурмагъан къарындашла, не заманда да кеси къыйынлары бла кечине келген, баш азатлыкъны неден да бек сийген жашла, уллу тукъумдан болмагъанлыкъгъа, кеслерин эркин жюрютгендиле.

Жагъылгъан да ала кеслери кибиклеге эте эдиле. Бир заманлада, къул бла бий айырылгъан жыллада, кеслерин къул жегилиуден, сатып алгъан угъай, уруш бла чыгъаргъан Таукъуллагъа жууукъ болургъа сийгенлери да, алгъа «ол чыйкеге деп турмай эдик жангыз эгечибизни» деп чочугъанларыны терк сууугъаны да, бир жанындан, аны ючюн болгъанды.

Ма алай сыйлы къыз эди заманында Кызыйка. Таукъуллада келинлиги да алай сыйлы эди Кызыйканы. Къаядан юзюлюп тюшген таш томууроулача кёрюнген беш да къарындашны тураларында эрке ёсере онглари бола тургъанлай да, ол, эсли ананы къолунда ёсюп, кесин бир кишиден да артыкъ кёрмей ёсгенди. Бай тукъумдан тйююл эди. Алай бир затдан керекли да болмагъанды ол юч-тёрт юйорден къуралгъан тукъум.

Таукъулла да, артыкъ уллу тукъум тйююл эдиле эсе да, бир эл къураргъа боллукъ эдиле кеслери окъуна. Огъары Холамда Тотурну иги кесеги аланы иеликлеринде эди. Бачилары, Ольмезлары. Хончалары да ол тийреледе жашагъандыла. Аны себепли ала бир бирни уста билгендиле, къызлы юйорле, къызларын ол тийреден узакъ иймез ючюн, алайдагъы жашлы юйорлеге кёз къаратып болгъандыла. Анга жетишир ючюн, жууукълукълары бешде тохтаса, жетиге жетмейди деп да къарамагъандыла. Кёз къарангы этип, жууукълукълары бешге айланган тукъумла, юйорле, бир бирге къыз берип, бир бирден къыз алып болгъандыла.

Кызыйка кеси Таукъуллагъа алай тюшгенди, къызы Нафий да Ёлмезлагъа – ма алай.

– Тукъумубуз эбзеледен келеди бизни, – деучю эдиле да соргъаннга Хончалары. Ол себепден жууукълукъ чирчиклени излерге да тюшмегенди Таукъулла да ортада.

Тюзю, Кызыйканы къарындашлары анга бек ыразы эдиле: жууукъ юлюшю къарыулу-кючлю болурун ким сиймейди.

Къурман да беш къарындашдан бири эди. Атлары айтылгъан жигитле. Къурман кеси уа къыз къачырыргъа – от. Аллай жумушлары болгъан юйорле Къурманны кёп излегендиле. Башха ауузладан келип окъуна.

Кызыйка аны аллайлыгъын уста билгенди. Не десенг да, жашагъан бир тийреде этгендиле. Аллай бир ишинде Къурманны ёлтюрюрге аздан къалгъанларындан да бар эди хапары Кызыйканы. Бир къолундан къыяулу да нек болгъанын биле эди. Сийген да аны ол жигитлиги ючюн этген эсе да – алайды. Кызыйка кесин алай ангъылай эди.

Андан сора да уста биле эди Кызыйка: 1919 жылда серебряковчула, Деникинни жангы жашаугъа къажаву кётюрюлген аскерини бир юзюгю Даутоков-Серебряковну башчылыгъында Тау Республиканы бир-бир жерлеринде жангы властны тайдырып, тау эллени бир бирлерине къутулгъан жыл, Къурманны таматасы Чаммай, ала бла экиге айланган

къарындашлары Хасанбий, дагъыда башха тукъумладан да онбеш жигит жашны атлары айтылып, барысы да илишаннга салынганларын. Алай бла Чаммай да, аны къарындашы Хасанбий да, жигитликлери башларына жау болуп, алай жоулгъандыла...

Артда ала, Къурманны жаралы этген Къочарлары бла Таукъуллеры, бек татлы жашагъанларын кёргенсиз. Таукълланы Байтокъ Тёбен Тюртюлюге кёчюп окъуна кетгенди. Кесине да Холамлы деп, къатыныны элине кёчюп келгенин масхара этип тургъандыла ол эллиле.

Кызыйка Къурманны ол хапарын артда иш да, Къурман ёлгенден сора да, айтып болгъанды.

Аллай жашха бармай къалаллыкъ туююл эди Кызыйка. Къачырыр кереклиси жокъ эди. Кеси къачарыкъ эди Къурманнга, къарындашлары бермеселе да...

Баргъаны боллукъду

МАМЧУЛАНЫ Дина

СЮЙМЕКЛИКНИ ПОЭМАСЫ

1

Къара кечеде акъ кёгюрчюном –
Жюреке чакъгъан къач суймеклигим.

Сен Дахир, мен Зухра болалмазбыз,
Жазыудан жашлыкъны алалмазбыз,
Жангыдан биз сокъмакъ салалмазбыз.

Ёзге аны жюреке ангылатхан
Бек къыйынды, ийнан, мардасыз,
Кюн, чыгып, таулагъа тёгюлгенча,
Сен керексе дуняма амалсыз.

От салдынг да, мен жандым жангыдан,
Тазаладым жолунгу жалындан,
Генже тайны тутдурдум жалындан.
Къуш къанатла битдирдим мен санга,
Сукъланмазча бу жерде бир жаннга.

2

Сиз устасыз, жулдузла, тёзюмге –
Дуняда кёп затны кёргенле.

Сукъланама сизледе тёзюмге,
Сиз къаршчыча мудахлыкъ сезимге,
Мен къаршчыма хатерсиз ёлюмге.

Ёлюмге къаршчылыкъ туудурдуму,
Бир айт тюзюн, кечикген суймеклик,
Къаяны эрнине къысылгъанма –
Жюрегиме сал, къадар, кечмеклик.

Заманны талпыуун сюрген желча,
Тохтаусуз бурулуп тургъан жерча,
Жилтинни сакълагъан жүрек төрча,
Бир залим, бир батыр къанатлыча,
Сен келдинг, хар кѳрген жаратырча.

3

Тюбешдик. Сау дуня сукъланырча,
Жинкибиз – къум тюзле сууланырча.

Жазны окъа халылы хатерин
Жибек этип, къачымы кѳклединг,
Жашаугъа да жангъдан кѳллендинг.

Сен чабып, мен жүрюп жеталмазбыз
Жанкъылычха – ол къалыр кѳк төрде,
Сезимим аллында къубулгъанды,
Намыслыды – ол туугъанды жерде.

«Мен сени бир жаннга тенг этмезме», -
Дегенинг кѳклеге уа жетмезми,
Кир ишли сѳзюнгю уа этмезми?!
Къалкъыугъа кирип кетдим да ингирде,
Сени кѳрдюм танг ата тюшюмде.

4

Сүймеклик дарманны, хо, тапханма –
Башымы жукъугъа мен атханма.

Бир келесе тенгизде, толкъунча,
Бир кетесе, тутдурмай, сапынча,
Мен турама тюрленмей, алгъынча.

Къоркъма сен, кесими тыялыкъма,
Этдиралмам сѳзюнгю тенглеге,
Тансыгъымы алыргъа болушхан
Жукъуланы сайладым нѳгерге.

Жулкъуп чыкъдыкъ жашлыкъны солумун,
Къыш бораны бла бирге къоллугъун
Узатханды, жарата къуллугъун.
Сен ата, мен ана болалмазбыз,
Уланны дюрюге салалмазбыз.

5

Сен артха, мен санга баралмазбыз,
Ёмюрде биз бирге болалмазбыз.

Сёзлеринг къауузгъа батдыргъанча,
Кёзлеринг асмакъгъа асдыргъанча,
Жылларым жанларын алдыргъанча!

Жашлыкъгъа таралыу жаратдымы,
Ачыкъ бир айт, гюняхсыз сюймеклик,
Жюрекни алтын саплы эшигин
Ачып кирди чибижи кюймеклик.

Сен Адам, мен сени иегингме,
Эм назик, эм ингил тюегингме,
Эм таза, эм ётгюр тилегингме.
Сен мени жангылыч атламымса,
Дунияда ахырат азабымса.

6

Экибиз, ах, эки къанатлыбыз,
Экибиз да аман сагъатлыбыз.

Жашлыгъымдан бугъуннган сюймеклик,
Жангызлыкъдан тилединг кечмеклик,
Тынч зат тюлдю багъангы бичмеклик.

Сен келдинг, мен тюртюп кюрешсем да,
Сюйюмюнг бла ууатып чыранны,
Гокка хансланы тёшеп юсюне,
Сезимим солугъан къая ранны.

Сакъламай тургъан затынг жарсыуду,
Сан жюгюн кётюралмай ауруйду,
Раис сезимим ах къалай ауурду!!!
Жияча бюгюлдюм да, учдум садакъ окъча,
Жюрек кёлюнгде жюздюм дууадакъча.

7

Сюймекликни къачы бек уллуду,
Сууу да дуняда эм тузлуду.

Анамдан эшитген хапарымы
Айтыргъа жерледим къаламымы,
Билеме анамы тапмазымы...

Адам бла Хауаны арасында
Туугъан тюнгюч сезимди сүймеклик,
Къалай уллу азапды инсаннга
Бу жерде аны сезмей кетмеклик.

Болур бир жарагъан затым санга,
Аны саугъа этдинг эсе манга,
Къошдунг эсе мени адам саннга.
Борчлума мен жанны иесине –
Жер жаннетни кирдим куркасына.

8

Жюрек төрюмде жашагъан анам,
Сёзюнге жолду къолумда къалам.

Файгъамбаргъа келгенди бир киши:
Адам сукъланырча жашауу, иши,
Мудах болгъанды, бшармай тиши.

«Жокъду рысхымы учу-къыйыры,
Алай а къууанч эрекди менден,
Кесин таныгып, манга алдырып,
Насып къарайды, къонакъча, кенгден.

Къууур болгъанды, медет, жашауум,
Ангыладым терси мени атлауум,
Отда кюйге эди рысхы къалауум.
Ёлтюрюп токъсан тогъуз адамны,
Бийик ёсдюрюм гюнях сабанны.

9

Кёзкёрмез отда кюеди саным,
Гюняхдан къоркъуп улуйду жаным.

Аллах кечерми этген ишими,
Терслеп ёлеме кеси кесими,
Тутуп ашарча болдум этими.

Ахырат азап сюрюп ызымдан,
Кюнюм да кече, кечем да кече,

Адам кылыкъдан ёнгелегенме,
Жюрек жюгюме табылмай ёлче.

Шайтан кёрюнюп кюндюз тюнюмде,
Ёлгенле чабып кече тюшюмде,
Жашаялмайма жерни юсюнде.
Болушлукъ излеп келгенме сенден,
Сёз тылпыуунгу кыызгъанма менден».

10

Файгъамбар къарап турду кишиге,
Аман кыуумну бура игиге.

-Дуниядан инсан кетмез ажалсыз,
Кечмеклик саллыкъ Аллахды жангыз, -
Деди файгъамбар, этмейин сансыз.-

Кечерге суйсе, салыр кечмеклик,
Аны оноун билалмаз бир жан,
Гюнях, сууап да ишлени чегип,
Ма ол буюрса, чыгъарыр базман.

Жети жол ётген жерни къатында,
Бир фатар къур да, жаша сен анда,
Хыянат салма энди бир жаннга,
Малынгы, кыюунгу, тюенги кес да,
Сыйла ётгени, къурманлыкъ эт да.

11

Файгъамбар анга бир кыуу бутакъны
Бере, сакъларса деди жууапны.

- Бутакъны сал да, кюн сайын къара,
Кечмеклик тапсанг, ол жашил чагъар,
Кыыа жюрегинг рахатлыкъ табар.

Киши, бутакъны алып кыолуна,
Ашыгъыш атлап, чыкыгъанды жолгъа,
Улоу айланнган бир кыула тюзде
Ишлетгенди юй кече бла кюннге.

Миллет алайтын, тирмен кыакыгъанча,
Жюрюю этгенди, устаз айтханча,

Ингирге дери туз-дам ашалып,
Киши кёрмеди къазан бошалып,
Аш-суу этгенле не солуп, арып.

12

Заман ётеди, къууду ол бутакъ,
Жашны жүрегин барады малтап.

Ашыгып келген атлыны кёрюп,
Къарагъандыла анга эс бёлүп,
Излегендиле кетмезин ётюп.

Жанын кьолуна алгъанча баргъан
Атлы, эс бёлмей адам айтханнга,
Уруп кетгенди. Киши да къарап,
- Бу жууап туююлдо, - дегенди, - ханнга.

Ачыуу тутуп, садакьны алып,
Ургъанды атлыны сыртындан атып,
Бушуу, къапланча, чабып юсюне,
Андан бугъуна, кирип юйюне,
Налат бергенди кеси кесине.

13

Бутакъ чакъгъанды къарап тургъанлай,
Суу жагъасына кырдык ургъанлай.

Жукъ ангыламай, сейирге къалып,
Секирип туруп, бутакьны алып,
Ол файгъамбаргъа баргъанды, чабып.

-Сыйлы файгъамбар, былайды хапар:
«Жети жол излеп, мен кърдум фатар.
Аш-суу этдирип, сыйладым элни,
Жумуш да этдим, тюзетмей белни.

Ангы, кёзле да болдула бек сакъ,
Не кюрешсем да, чакъмады бутакъ.
Сууап базмандан тапмадым бир жакъ.
Гюнях кёлүмю бек теренлигин
Сезип, ачыды мудах жүрегим.

14

Озуп тебреди, тохтамай, биреу,
Ачыуума да тапмадым тиреу.

Кечалмадым да, мен анга аны,
Атдым да урдум – кьююлду кьаны,
Токъсан тогъузну жюз болду саны.

Ма ол кезиуде чакъды бутакъчыкъ,
Онглу киши сен, айт манга ачыкъ,
Кечдими Аллах гюняхларымы,
Чачдымы къара сагъышларымы?

Ангылат манга бу болгъан затны,
Къыстаялдыммы фыргъауун атны,
Жарытдымы кюн жюрекде чатны?
Не себебинден тапдым изимни,
Жюзге жетдирип ёлюк тизимни?»

15

- Кюсеген жаннга ийиучю мадар,
Жиберди санга бек уллу къадар, -

Деди файгъамбар бу болгъан ишге,
Магъана бере айтылгъан сёзге,
Болумну ачыгъын санады тюзге.

«Ашыгъып баргъан атны юсюнде,
Суусап ичерге тапмагъан заман,
Адам туююл эди, жюк эди жерге,
Жюреги – къара, ниети аман.

Кёп осал ишге этип башчылыкъ,
Гуждары болуп аны артыкълыкъ,
Келтирген эди ол кёп жазыкълыкъ.
Эки суйгенни айырыргъа деп,
Ол бара эди ажирин жерлеп.

16

Гюняхларынгы барысын женгнген,
Бир гюнях эди ол затны этген.

Эки суйгенни араларына
Чыгъана болуп тыгъылырына,
Сёз да жокъ эди айырлыгъына.

Кирсиз суймеклик – жерни чырагъы,
Аны жукълатхан Аллахны жауу,
Сюймеклик отну сууутхан жаннга
Сыйлы Аллахны уллуду дауу.

Ол чыгъананы орду садагъынг,
Эки жюрекни ачып арасын,
Битединг жерни ачы жарасын.
Сен аны ючюн тапдынг кечмеклик!
Жашасын жерде керти суймеклик!»

17

Бизни айыргъан бир бирибизден
Табар бюсюреу, хо, ибилисден.

Къачып къутулмаз ол гюняхындан,
Сюрюп айланыр къысха ызындан,
Бир кюн бир атар тауну башындан.

Къара кечени акъ къашхасындан
Къарагъан кибик айны сураты,
Эки кёзюмю тюз туурасына
Тюйрелди сени ётгюр сыфатынг.

Ары бурулсам да, аллымда - сен,
Бери бурулсам да, аллымда - сен,
Сени тас этген кюн ёлюрме мен.
Къуш къанатларын къакъды да, учду,
Сюймеклик, келип, къолумдан тутду.

II

1

Сен – Тристан, мен Изольда болмазма,
Салалмам заманны сыртындан,
Кесими тюзетип кюрешсем да,
Баралмам жашлыкъгъа жангыдан.

Кёгюнгде, жанкъылышча, чыгъарма,
Шын туруп, жарыта жолунгу,

Боюнса жюгюнгю да алырма,
Солута арыгъан боюнунгу.

Сюймеклик балхамны ичирмезме,
Мен туберме санга ёретин,
Кесими уа аямай сюрюрге,
Боранла сызгыргъан ёзенни.

Заранны мен сенден алжатырма,
Насыпха башынгы сылатырма.

2

Жазынга кырпакъны бошламазма,
Акъ нурден ишлетип къалкъанны,
Къышынгы кёзюнге кёргюзтмезме,
Къырауун чёплетип заманны.

Мен сени ызымдан чакъырмазма –
Жолуму тюзюнден тиги кёп,
Ууатыргъа къоркъгъандан ууалмазма,
Тюшсенг да кёзюме, болуп чёп.

Сен манга къарасанг, мен бугъарма,
Бурдурмазма барлыкъ жолунгдан,
Туманда ажашсанг, терк жетерме,
Чыгъарырма, тутуп къолунгдан.

Жюгюнгден мен къачмам ёмюрге да,
Бушууну мен къоймам кёрюрге да.

3

Сюймеклик жашлыкъны кёзгъады да,
Жаз тангым кёрюндю кёзюме,
Таш салыучу Файрузну сёзлери,
Шорхулдап тюшдюле эсима.

Таш салыу адетни хапарыды
Сюймеклик тарихни бир бети,
Аны да чыгъаргъан Фатимады –
Тиширыу адепни келбети.

Файгъамбар кызыны фахмусуду –
Магъана чыгъаргъан ташладан,

Эрини аллына кыраганды
Тансыкылык кычлеген заманда.

Ташлагы жан салганды Фатима,
Ташладан сөз алганды Фатима.

4

Кызауатны жолундан бек арып,
Азрет-Алий юйюне киргенлей,
Фатима жылырап тубегенди,
Тепсиде да – ушхуур тютюнлей.

Ким болса да билдиргенди, баям,
Деп келгенди эрни келюне,
Дагыда ол жолгы кыуралганды,
Жюреке буйрукгы жерлене.

Биягы Фатима таш салганды –
Билгенди эрини жетерин,
Эшикни да ачып саклаганды,
Ашарык бла жасап тепсисин.

Киеу уллу сагышха беленгенди,
Акылы төрт жары белюнгенди.

5

Киеуню батагы чакырганды,
Кыайтып ызына келгенлей,
Жангыдан ол жолгы кыуралганды –
Жугьутур тенглерин кергенлей.

Таш басханча хансны юсюнден,
Жилямук жыбите кезлерин,
Тиширы эрини ызындан
Тежегенди ариу сөзлерин:

«Сау-саламат сен кыайт юйюнге,
Илишан болма жауну огуна,
Аллах санга игисин буюрсун да,
Хар ишинг бурулсун онгуна».

Кюн, ай да седирейди кыппача,
Бийче жюреги – кыбыламача.

6

Таралгъан жүрекке жетген жокъду,
Ол – уя къууумну желине
Ташланы жайгъанлай кёрюндю
Эрини киргени элине.

Ташларын жыяргъа да эсгермей,
Ол чапханды тепси жасаргъа,
Ашыкъгъанды, алай ашыкъгъанды
Эрини кёлуне жараргъа.

Азрет-Алий арбазда мычыгъанды,
Терезеден къарагъанды юйге,
Ташланы тизилип кёргенлей а,
Ол къалгъанды тамам сейирге.

Фатима жангыдан таш салгъанды,
Жетди деп, эшикке атлагъанды.

7

Азрет-Алий ызына айланнганды,
Жутулгъанды къара кечеде,
Фатима, ышанып, сакълагъанды,
Тангнга чыкъгъанды аякъ юсюнде.

Ташлагъа гузаба чамланнганды:
«Кертиден ётюрюк кёбюрёк,
Кёлюмден ийнаныу ташайгъанды,
Сууудум мен сизден тюбелек».

Ташла да ёпкелегендиле сора,
Тебрегендиле айтып ётюрюк,
Заман аны бизге жетдиргенди,
Жыл санны башындан ётдюрюп.

Таш сала эди Файруз, ышара,
Бирем-бирем къызланы ашыра.

8

Адам бла Хауадан башланнган сезим,
Сен учупму киресе жаннга,
Къаспар тайланы ойната кёлде,
Сен жүзюпмю чыгъаса тангнга?

Санга ыржыны салалгъан инсан,
Тууалырма жерни юсюне,
Эшикни кылычын салгъанны да,
Киралгъанса таукел юйюне.

Ёмюрде бир кере алдамаз,
Тежемем сезимни мулхарын,
Жашауну мукъуру бла ётсем да,
Кёргюзтмем алдауну мулжарын.

Ётюрюк ёлюмню эгечиди,
Сансызлыкъ жашауну ёгесиди.

9

Сен Ромео, мен Жульетта болмазбыз –
Сакълыкъны сагъышы – жол уста,
Къоркъууну адежин юзерикди,
Таукеллик акъылгъа жолукъса.

Мен санга жолумда тюбедим да,
Жангыдан жашадым бир жашау,
Заманны артына аудурдум да,
Ёлюмге сюелдим мен къажау.

- Шо, мени сен неми жаратханса? -
Дединг да, бир иги кюлдюрдюнг,
Эшикни этерге унутдум да,
Жюрекни ушчугъун кюйдюрдюнг.

Тансыгъым ызынгдан алынады,
Умутум жилтинни аллынады.

10

Сени кёрмезге мен сокъурму эдим,
Кечеми жарытып чыкъгъан ай,
Марал сюрюуню аллында барып,
Солумгъа ийилген къандагъай.

Сени сезмезге мен телими эдим –
Эрттеними къаууз ийиси,
Бёгеклигими къоданнга жыйгъан
Сүймеклик къабакъны иеси.

Аман ныхыт бла чатха чыгып,
Ажирни юйретген деу атлы,
Сынау жолуму жарык чырагы,
Ажалдан саклаган канатлы.

Санга сезимим – жашау ууузду,
Андан бийикде жангыз жулдузду.

11

Жазыу кемени чайпалтхан тенгиз,
Экибизге кырап не жазар,
Хаух дунялыкны жалган төреси
Экибизни марап не атар?!

Кыза салырма айыпны тежей,
Кёжюрекке тирей хатасын,
Чакыган жанкыозну кыашатхан боран
Эсгерирми салган жарасын?!

Мункир бла Накир этип кеслерин,
Соруучу болурга суйгенле,
Тынч турурламы, басымлык табып,
Сёзню кыамичи алып сургенле?!

Сёзню желинден ууалган насып,
Кёп кёрдюм сени мен тозуп - азып.

12

Сен Искандер, мен Таис болалмазбыз,
Кёралмазбыз Вавилон басхычны,
Тас этсек, биз артда табалмазбыз,
Суймеклик кыалагга ачхычны.

О, мени юсюмден болурламы,
Кыалиян тартдырган сагышла,
Ах, бизде мурагга толурламы,
Тилекке илеше алгышла?!

Бушуугга сен кыалкыанмы болганса,
Нек кюсейди былай жүрегим,
Мен сени ненча жыл саклаганма,
Жашауда таяныр билегим!

Къарамынг – дуняны аулагъанча,
Тангымы жауладан сакълагъанча.

13

Кечигип жүрюген мусафирча,
Кюн барады батып таулагъа,
Сүймеклик тюз хауача бир загды -
Амалсыз керекли саулагъа.

Акылым бир кесек чарласа да,
Жюрегим къабынып атынгдан,
Жесирге тюшгенин сайлагъанча,
Кетерге унамаз къатынгдан.

Жер кюнню ашыгып сакълагъанча,
Сакълагъанма сени дуняда,
Учуп кетерик да болур эдинг,
Мен тутханма сени уянгда.

Энди учсакъ да, бирге учарыкъбыз,
Биз, сайлап, жашлыкъны урларыкъбыз.

14

Эм ахыр, эм кючлю сезимимсе,
Тёзюмом ючюннге – ёз хакъым,
Дуняны эм асыл шартларын
Сингдиргенди санга тау халкъым.

Мен санга бир кере жолукъгъанма,
Ачылгъанча тейри эшиги,
Мен сени ёмюрюм сакълагъанма,
Тебирете къадарны бешигин.

Мен сени сатмазлыкъ къанатынгма,
Хорлагъан желлени, боранны,
Тауланы башындан къаратырма,
Тешдирип жүрекде къарангы.

Жулдузгъа атынгы жазарыкъма,
Жаз ала биргенге чагъарыкъма.

Атынгы чарслада чапдырырма,
Алынга бир киши ёталмаз,
Илячинча алай учурурма,
Бир инсан ызынгдан жеталмаз.

Тенгизде, теркледе жюздюрюрме,
Жюнюсле болурла тенглеринг,
Аллахдан берилген аманатма,
Биргенге айланырыкъ деберинг.

Сюймеклик отунда кюйдюрмезме,
Бил, тутарма сени мен кенгде,
Къатыма да жууукъ жибермезме,
Намысха къондурмазма мелте.

Бил, сюеме башха болмай – мёлекча,
Таулу къызны сыйына керекча.

III

1

Жарыкъ гюлюм, саргъала тебрегенсе,
Баям, сууну кёп ичип жибергенсе.

Къалай алдырдым къолумдан къошунну,
Сууну къуядыла, жукълата отунгу,
Къурумгъа бояйдыла барлыкъ жолунгу.

Таулары тепдирди жүрек сарыным:
Не болду санга, мени кёз жарыгъым,
Мени кёрмей, бир айт, кимге жалындынг,
Жарлы жанынгы сен къалай къалдырдынг?!

Хомухлугъуму уа кечермисе сен,
От бергенлеге уа тёзермисе сен,
Жууукъ арабызны да этермисе кенг?!
Кимге, баш салып, тарыгъырса менден,
Жел асыры уллудан, къарайма кенгден.

2

Баш къусаргъа жеталмагъан тау гюлюм,
Кюз арада боранлагъан къар кюнюм.

Къан тамычыла тамдыла кёзлеримден,
Жулдуз тизиу юзюлдю жюрегимден,
Игле сюрюп тутдула этегимден.

Къаншаубий бла Гошаяхны айыргъанла
Жашайдыла алыкъын энгта дуняда,
Къалырмелле сугъулмайын арагъа,
Керти сезим сора неди алагъа?!

Суучукъ болуп кетгенсе, жилямугъум,
Кёрюнеди кёзюме жолугъурум,
Санга бир кюн тенгизде солуругъум.
Къайыкълагъа толкъун болуп ургъун сен,
Тенгиз тузлу нек болгъанын билдим мен.

3

Ауур жюгюм чыгъалырма тузакъдан,
Эки жолну эслегенме узакъдан.

Сүймеклигим къач сууукъгъа болдунг окъ,
Къайсы жол бла кетеринги билген жокъ.
О, къобузум, айырылыу тартыу сокъ.

Къаншаубийни думп - тас этген Гошаях,
Къара ташха барып урдунг баш-аякъ,
Сени кибик жарты жолда къалдым мен,
Насып жинким турна болуп учду кенг.

Мычымайын Къадау ташха барайым,
Мадар излеп, мен бир оноу сорайым,
Юйге къайтып сора бир таш салайым.
Миндей-миндей, бутарма заманымы,
Перда атып, букъдура къарамымы.

4

Ётюрюкню мен ёмюрде кётюртмем,
Сүймекликсиз жашау болур кётюрем.

Эки жолну кетербиз биз экибиз,
Бу дуняда кёп этилди сёзюбюз,
Жарыкъ, мудах тюрсюн ала жюзюбюз.

Бир гюл хансны чыгъанасы болур жюз,
Заман кеси багъа берир бизге тюз.

Жангы мухур салалмадыкъ дунягъа,
Уялсынла таш атханла уягъа.

Уялсынла гюнях сабан сюргенле,
Экибизни арабызгъа киргенле,
Аманлыкъгъа къарс уругъа суйгенле,
Адамбыз деп, адамлыкъдан кериле,
Ашاپ-ичип созулгъанла, кериле.

5

Энди сени бла мени ючюн жерге,
Кюн ашыкъмасын нюрюн жиберирге.

Бизни ючюн ашыгъып алма терек,
Чакъмасын, боллукъма деп сизге керек,
Отда кюйюп, кюл болду бёгек жюрек.

Илячиним, учдунгму кюн аманда,
Уянгы да чачдырдынг не заманда,
Жауар къан алып кёмюркёз булутла
Жоппу болдула – жилярла умутла.

Экибизни арабыз – терен къулакъ,
Тап, адам къой, ары жетмез садакъ окъ,
Чабады сюрюуден ажашхан улакъ.
Ёлюм таба къачып барады насып,
Экибизни да эки жары атып.

6

Бизни ючюн Чолпан ышармасын кёкде,
Бушуу чайпалады тилсиз жюрекде.

Чыгъана алгъанды чечекни орнун,
Солу хорлагъанды жашауну онгун,
Зарлыкъмы атханды кёзюнде огъун?!

Кёк жашнады да, урду кёк сабанны,
Кёрдюм къутуруп келгенин Къобанны,
Жаз бла къачны ортасында болдукъ тас,
Жарыкъ кюнюбюзге чабыуул этди чарс.

Чапыракъла акъдыла терекледен,
Муратла юзюлдюле жюрекледен,
Таш эгурла къалдыла тилекледен.

Къара атлада келгенле – жүзеулен.
Акъ атлада уа – биз къуру экеулен.

7

Башы тьюбуне айланганды жашау,
Асылгъа асыллыкъ сюелгенди къажау.

Къаяны эки жанында эки къол,
Аланы къошаргъа табылмады жол,
Жангы дунияда эски ызды ол.

Тюнюмден чыкъдынг да, кирдинг тюшюме,
Жарсыу, жабалакъча, жауду юсюме.
Озгъан замандан къарады тюрсюнюнг,
Тарих бетинде ол тапды мюйюшюн.

Тюненеме да къалай кетдинг сен,
Къалгъанлагъа уа нечик болдунг тенг,
Ёлюмсюзлюкден да къалай къачдынг кенг?
Унутулуугъа уа къалай салдынг бой? -
Сюймегенлеринг этдиле ачыкъ той.

8

Сени манга къызгъандыла бир кере,
Мени санга кёпсюндюле минг кере.

Аны ючюн чабышдыла энишге,
Тырнакъладыла аны ючюн ёрюшге,
Уллу махтау, сый да бере сёгюшге.

Батхан жулдуз ызын къойгъан кёгюмде,
Жилямугъум адеж атхан кёзюмде,
Тансыкълыгъым созулурму жилянча,
Неда атха чапхан ёксюз къуланча?

Къундуз бетли чапыракъла ичинде,
Къач бояуну алтын сызлы юсюнде,
Къадарымы ындыр басхан кюзюнде
Сурагынгдан ишлегенме эсгертме,
Татыуунгу кюсетген агъач кертме!

9

Бушууну минерме инбашларына,
Салырма энтта да мен къашларына.

Къуршча къатдым, юйрендим тѳзерге да,
Бу дуняда чыдарма неге да,
Тап, керек эсе, сана хатерге да.

Тилейме, кѳрюнме болуп къарыусуз,
Жюз жашау тенгизде тамам арыусуз,
Къууанырма, ийнан, къарап бек кенгден,
Хапар билгенлей да турурма сенден.

Ташлама менден алгъаракъ бу жерни,
Жашаугъа уруна тѳк кѳп энтта терни,
Сынау дуняда эриди эрни.
Сен кетсенг а алгъа, мен болурма мууал,
Жюрекде жарама жарамаз сау къырал!

10

Жашауума, ийнан, иериксе ууну,
Ачыкъ жарама себериксе тузну.

Кетсенг мени къоюп гюняхлы жерде,
Ѵмюр тынчлыкъ тапсанг топуракъ кѳрде,
Бил, кечалмам санга ѳмюрге.

Жюрек журтуму сен Жангыз тереги,
Дюлдюр атымы да алтын кереги,
Къайда, къалайда айлансам да, жазыу
Айырыргъа эсден табалмаз къарыу.

Акъ шулпу болурма кюн иссиледе,
Жылы аяз болурма къыш чилледе,
Къыбылада болурма тау жютюледе,
Аллымда ашыкъма сен кѳзкѳрмезге,
Бир сѳз бер манга, шо, алгъа ѳлмезге.

11

Андан ѳзге бир зат излемезме мен,
Андан башха бир жукъ тилемезме мен.

Ахыр тилегими ал акъылынга,
Ахшы жюкдю ол сууап базманынга,
Бал болайым мен буруш акъылынга.

Къалыубаладан келеди бий сезим,
Излейди ол бизден къалай уллу тѣзюм,
Барады, жырылдап, жашау чархы алгъа,
Инсан сюймеклигин бералмаз жалгъа.

Жазыуубузну сыннган кюзгюсюнден,
Зарауатлыкъны осал юлгюсюнден,
Сокъураныуну къынгыр юллесинден
Сезимибизни чыгъармы тютюню,
Жилямукъ жугъуну къарармы тюрсюню?

12

Кѣкде, Жерде да Аллахды – бир тѣре,
Жашауну жаннга береди бир кере.

Бек сюйгенин ол сынайды бютюн бек,
Изими аны жетгенди бизге терк.
Жашау сынауубуз болгъанды тенгиз – терк.

Сенден кетип барама, ташая кѣзден,
Сакъланнгын Аллах бла алтыхыр сѣзден,
Адам дегенинг а, пилча, бир кючлю,
Бирде къарасанг, чибинча бир тюрлю.

Сыйрат кѣпюрге миндинг да сезимим,
Шынкъарт отда кюйюп, къалай термилдим,
Ышаннга атыллыкъ окъча жерлендим.
Азап таууму башына ѳрледим,
Гюнахларымы да барын тѣледим.

13

Къара кечеде учхан къарылгъачым,
Къыртчыгъалагъа къалай къаргъатдырдым.

Жулдуз сюрюуюмю кютген сюрюучюм,
Жукълап къалды да, урланды сюрюуюм,
Сыйынмайды кѣкге, жерге да инжиуюм.

Жулдуз сюрююу бла думп болгъан Айым,
Дуниямы сенсиз къалай ашырайым?

Шош жүрегиме урур эди жарыкъ,
Тас болуп кёрсем жер юсюнден зарлыкъ.

Жур ие болду да тау башларына,
Кёз тийип ауду чауул ташларына,
Къошулду ёмюрню кёз жашларына.
Сен - жүрегими юзюлген тамыры,
Эс кешенеми сен шыйых къабыры...

12.11.05. – 30.11.05 г.

ЛАЙПАНЛАНЫ Билял

Къая башында къала

НАСЫТ КЮН

«Ариулукъгъа алдандым эсе да,
Не жетед андан тийреге?
Болуш, сени адамынг эсем,-
Къарадым Кёкге-Тейриге.

- Айтадыла, ол тюйюлдю мёлек.
- Айтама: олду мёлек.
Жюрек суйгенди ариу,
Аны суйгенди жюрек.

Мен жазгъан – жазмаладыла,
Сен жазгъан а – жазыула.
Кетип къалгъынчы жаз,
Ол къызны манга жаз».

Кёк жууапха кюкюреди,
Жангур да жауду себелеп.
Жюрегиме ол болду себеп:
Къызны къачырыгъа тебретим.

Кёк бергенди манга белги.
Кюн да иги, кёл да иги.
Битгендиле къанатла.
Барама учуп.

НИЕТИМ

Ариу тилли, эрши тилли да тюйюл,
Жумушакъ тилли, зыбыр тилли да тюйюл,
Татлы тилли, ачы тилли да тюйюл,-
Тюз тилли болургъа кюрешдим ёмюрюм.

Жууукъгъа, узакъгъа да тюйюл,
Къарагъа, акъгъа да тюйюл,
Къыралгъа, халкъгъа да тюйюл,-
Хакъгъа къуллукъ этерге кюрешдим.

АУАЗЫ ТАБИТЪАТНЫ

Жел, жангур.	Магъанасы:
Эр, жангыр.	Жер, жангыр.
Сёз – жангы,	
Жыр – жангы.	Магъанасы:
	Кёл, жангыр.
Сёзню тышы –	Магъанасы
Жел, жангур.	Эл, жангыр.
Сёзню ичи –	
Эл, жангыр.	Айланганды
	Жел, жангур.
Мен айтама:	Кёрюнеди
Жел, жангур.	Жыр жангы.
Эшитеме:	
Эл, жангыр.	Төгереке
	Жел-жангур.
Айланганды	Ол сермейди
Жел, жангур.	Жан-жанын.
Магъанасы:	
Эл, жангыр.	Тазаланад
	Эс-ангы.
Кёкню сёзю –	Тёнгекде да
Жел, жангур.	Жан – Жангы.

КЪУТХАРЫУЧУ

Ёлюмден ЖАШАУ къутхарады бизни,
жашаудан а – ЁЛЮМ.
Таша, керамат магъанасы СЁЗНЮ –
Жаралы жаннга сенсе ёкюл.

СТАЪАНТЕРДЕ ЖАЗЫЛТЪАН ТИЗТИНЛЕ

Эки дуняны башхалыгын
Излей эсенг билирге:
Анда адамны жашаргъа къоймайла,
Мында – къоймайла ёлюрге.

ДУНИЯЛА

Аллах къурагъан дуняда
Аллах жаратхан адамла бла жашайма.

Аланы къайгъылары, жарсыулары
Жюрегими кемирелле, ашайла.

Кесим къурагъан дуняда
Кесим жаратхан адамла бла жашайма.
Аланы да къайгъылары, жарсыулары
Жюрегими кемирелле, ашайла.

ШАЙЫР АДАМНЫ ЖАНЫ

1

Тап тюшсе да жаннетге,
Тынчлыкъ болмаз поэтге.

2

Жаханымге къуюлгъанланы да
Къутхарыргъа – излер жол.
Жазыкъсыныр аланы да...
Не этгин – Поэтди ол.

3

Топракъдан, одан да туююл,
Хауадан, нурден да туююл –
Жаратылгъан жан Сёзден,
Башха тюрлюдю бизден.

4

СЁЗден, ЁЗден эсе да,
Шайыр адамны жаны,
Табарыкъсыз кеси къургъан
Ючюнчю дуняда аны.

БАРАДЫ КЪАЙЫТЪЫМ

Жан-жанын ашайды боран –
Къардан, куртдан толгъанды болгъан.
Кюн аманнга хорлатмай кесин,
Жыгъыла-тура, барады адам.

Къайрымы? Алгъа. Анда
Кюн ариу болур деп, этеди умут.
Къыбылагъа бурулмаса жүрек,
Жер да, Кёк да – туман, булут.

Къыбыласын тюзеталмагъан
Турна жыйынча – сагъышым, къайгъым.
Чайкъалгъан дуния тенгизде
Агъарады-къаралады къайыгъым.
Бата-чыгъа барады къайыгъым.

ЖАШАУ

Хауа, назму, намаз
Болмагъан жерде
Адам Адам болалмаз,
Болмаз жашау кеси да.

ЭСКИ-ЖАНТЫ НАЗМУ

Мени неди тартхан
Ташха, Терекге?
Ушагъанлары ючюнмю
Ала жүрекге?

Турады тюрлене
Адамда жүрек:
Бир-бирде – Таш,
Бир-бирде – Терек.

Жашау, ёлум да – хакъ:
Не этсин жүрек
Болмайын Таш,
Болмайын Терек.

Кябада Къара Таш,
Журтда Къадау Таш –
Экиси да – жүрек:
Жети къат Кёкден,
Жети къат Жерден
Тюшген эм чыкъгъан,
Кюйген, къаралгъан,
Алай а, чыдагъан...
Алай а, ангылагъан,
Алай а, сынагъан,

Алай а, билялгъан
Кёкню да, Жерни да.

Жашил нарат чегет да –
Ол да – жүрекди.
Журтда Жангыз Терек да –
Ол да – жүрекди.

Бир-бирде ташча,
Кюйюп, къаралып;
Бир-бирде агъашча,
Кёгерип, къууанып.

Жүрек таш болса да –
Къара Таш, Къадау Таш.
Терекге бурулса уа –
Журтда Жангыз Терек.

Таш бла Терек –
Адамда жүрек.

Болмай тынчлыкъ
Ташха, Терекге,
Келмез тынчлыкъ
Кёлге-жюрекге.

БУЗ ТЕНГИЗДЕ

Буз тенгизге киреме мен.
 Жаннган жүрегими сууутур ючюнмю?
 Буз тенгизни жылытыр ючюнмю?
 Буз тенгизге киреме мен.

ЖАША СОКЪУРАНМАЗЧА

«Айтмай сокъураннгандан эсе,
 Айтып сокъуран».
 Айтмагъаныма сокъурандым,
 Сокъурандым айтханыма да.

«Этмей сокъураннгандан эсе,
 Этип сокъуран».
 Этмегениме сокъурандым,
 Сокъурандым этгениме да.

«Жашамай сокъураннгандан эсе,
 Жашап сокъуран».
 Жашамагъаныма сокъурандым,
 Сокъурандым жашагъаныма да.

«Айтмай, этмей, жашамай
 Сокъураннгандан эсе,
 Айтып, этип, жашап
 Сокъуран».

Ким айтады муну?
 Былаймы айтады Къуран?
 Угъай. Жашауунгу
 Сокъуранмазча къура.

Жашау сабанынг
 Къалмаз ючюн къаран –
 Жаша
 Буюргъанча Къуран.

Ма ол заманда
 Бюгюлмезсе, сынмазса.
 Айтханынга, айтмагъанынга да,
 Этгенинге, этмегенинге да,
 Жашагъанынга, жашамагъанынга да
 Кюймезсе, сокъуранмазса.

Иги, аман неди,
Халал, харам неди,
Неди гюнах, сууап –
Аллахны Сёзюнде
Барына барды жууап.

Артда кюймезча, кыйналмазча, сокъуранмазча
Болургъа излей эсенг –
Жаша буюргъанча Аллах.

Ол заманда тубериксе тийиншли
Къууанчха, бушуугъа да, насыпха, палахха да.
Жангыз, Хакъ жолда баргъанланы
Жарыкъды кёллери. Жашауларына
Сокъуранмазлыкъла аладыла жангыз.

Хакъсызлыкъ, иймансызлыкъ –
Къурутады адамны, халкъны.
Жангыз, баргъанла жолунда Хакъны
Табарыкъдыла Ёлюмсюзлюк.

Тилегим бирди Хакъдан:
Бер манга аллай кюч-ийман
Жолунгдан таймазча сени,
Къолумдан келирча мени
Болушургъа адамгъа, халкъгъа –
Барыбыз да Хакъ жолда барырча.

Аллахха табынмагъан
Тебрейди табынып –
Адамгъа, хайыуаннга, жаныуаргъа;
Дуня малны болады къулу.
Ахырында –
Эки дуниядан да къалады къуру.

Адамгъа, халкъгъа, къыралгъа да салма махтау –
Хакъ жолда бармай эселе ала,
Аллах айтханны этмей эселе ала.

Бир Аллахдан сора жокъду Аллах.
Ол кёргюзтген жолду Керти жол, Хакъ жол.
Къалгъан жолла бары элтелле жаханымге.
Ийнанмагъаннга сокъураныр кюн келликди.

«Этмей сокъураннгандан эсе,
Этип сокъуран».
Угъай, былай айтмайды Къуран.

Къарангы туююлсе, Къуранны окъумазча.
Керти жолну кёргюзтюп, айтады Къуран:
Жаша сокъуранмазча.

* * *

Мен жашил жазны суюгенликге,
Кюнбетле да кегергенликге,
Алкын башлада жатады къар,
Къыяма къышдан айтады хапар.

Кюнбетле кегергенликге
Алкын башлада жатады къар.
Мен жашил жазны суюгенликге,
Ол къыш чилледен айтады хапар.

Темирчилейди къарап бийикден.
Жокъду хапары суюмекликден.
Кёрюп болмайды иссини, жылыны,
Суюмеклиги сууукъду аны.

* * *

Таш салдырдым бир обур къатыннга,
Бир шыйыхха да китап ачдырдым.
«Жазуунг боллукъ туююлдю» дедиле.
Кёрейик сора – къызны къачырдым...

ХУНА, НАЗМУ, КЪАЛА

Бир уста ташчы ишлейди хуна.

Бир ташны къоюп, башхасын алып,
Аны да жан-жанындан къарап,
Жарашхан жанын табып,
Чегюч бла да бираз къагъып,
Хунагъа жарашдырады.

Сейирсинеме аны усталыгъына:
Хунасы – деменгили эмда сыйдам.
Алай кюрешеме мен да сёзледен
Назму хуна, назму къала къалап.

Къая башында къала,
Къая тюбюнде хуна.
Аланы къалагъанланы юслеринден,
Аланы юслеринден назму.

* * *

Кырдык, бош чыгъа болурмуса,
Аллай бир къыйналып, кюрешип?
Къайсы болса да бир хайыуан
Не ашар, не теплер.
Аладан къутулсанг да,
Чалгъыдан къутулмазса.

Адам, сен да бош жаратылгъан болурса,
Сени да жашауунг ёлюм бла бошаллыкъ эсе.

* * *

Бир-бирде айтама:
Поэт – жазыкъды,
Ёмюрлюк нёгери аны –
Жангызлыкъды.

Бир-бирде айтама:
Поэт насыплыды чексиз –
Аны жүрегинде
Чайкъалады тенгиз,
Агъарады тау,
Жашнайды тюз.

Поэтни сёзю –
Жашаргъа береди къарыу,
Терек солургъа бергенча хауа.
Жашил терекди поэзия, хау.

Кёгет терекди поэзия.
Аны кёгетинден къабхан
Аман да болады игирек,
Къоркъакъ да - таукелирек.
Сокъур да башлайды кёрюп,
Сангырау да – эшитип.

Угъай, поэт туююлдю жазыкъ.
Сёзю нюр жанар ючюн,

Адамгъа, табигъатха да жарар ючюн,
Ол кеси кесин этеди кърман.

Нюр жарыкъды аны жанына
Аш-азыкъ,
Кюн таякъды жүрек отуна да
Тамызыкъ.

* * *

Сабий атасыны имбашындача,
Минги Тауну башында турама алай –
Башым жулдузлагъа тие,
Кёк дуниядан Жер дуниягъа къарай.

Сууукъ къарынг да жылыды менге,
Минги Тауда жырым да – Минги.

* * *

Жокъду анга кюн-кече,
Жокъду анга эртден-ингир.
Сюеледи менгир
Минги Таугъа къарап.

Баласы къарагъанча анасына
Таш къарайды Таугъа.
Таш – бийик, Тау – минги.
Сюеледи менгир
Минги Таугъа къарап.

Узакъдан къарайма журтха,
Кёз байлай, келеди ингир.
Жол жокъду артха.
Бурулама ташха,
Жан суратым – менгир.

* * *

Учаргъа излеген жулдузланы
Тыяргъа излей,
Кече сайын къарайма Кёкге.

Кёкде турурларын излейме жулдузланы.
Сюймейме кюерлерин аланы.

Къанатлана келип,
Учады Кёкге жаным –
Тыяргъа аны
Табылмады жерде бир жан.

* * *

Къачады къыз,
Учады жулдуз.

Къачхан къызны кёлеккеси –
Учхан жулдуз Кёкде.

* * *

Къартха кыйынды жашагъан, ёлген да,
Жашагъан, ёлген да тынчыракъды жашха.

КЪУДАЙЛАНЫ Магомед

ЖИЛЯУН ПАРИЙ ЭТГЕН МИСКИН

(Хапар)

«Ёлмезлик жан жокъду, тауусулмазлыкъ мал жокъду» деп эрттегиле бош айтхан болмазла. Жаш заманында не бек кючлю саулугъунг болса да, жашай барсанг, къартлыгъынг хорлай, аясузгъа хайырланган агъач четенча, кюнден-кюннге седирей башлайса. Къалай-алай десенг да, жанындан бир бек тойгъан адам болмаса, хар инсан, малын, миолкюн артха салмай, кесини саулугъун къайтарыр мадар этерге кюрешеди. Мен да, къыйналгъаныма бир ауукъ заманы да тѣзе, аякъ юсюмде айлана, артда, таулуланы адетлеринде болгъаныча, ахырыма тыяна, больницагъа жатар мурат этеме. Бусагъат заманда уа, не бир уллу къолайы, не даражасы бийик болгъан тутхучунг жокъ эсе, больницагъа жатсанг, ол Аллах санап берген кюнлеринги анда бошуна ашыргъандан башха, саулугъунга хазна хайыры болмайды. Мен да, аны ангылап, кѣпден бери да ышангылы танышым – доктор Атмырзаланы Хасанны ишине барама. Хасаннга мен жарсыууму айтып бошагъанлай, ол, кюлюмсюреп, лакъырда этип:

– Мени ангылауума кѣре, энттада сен, хайт десенг, бир талай жылны чалгъычы жыйынны ызындан, зурнуклача, тизип, кесинг да алларында чалгъы чалып барлыгъынга ким бла да ѳчешеме. Алайды да, эндиги ыйыкъда, баш кюн, манга больницагъа телефон бла бир сѣлеш. Шофѳрла айтыучуай, кесим бир тынгылы «техосмотр» этейим, - дейди.

Къууанып, Хасанны кѣп заманын да ала турмай, ыразылыгъымы билдирип:

– Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, -деп, саламлашып, айырылама.

Хасан айтхан заман жетип, баш кюн, тогъуз сагъатда телефон бла сѣлешеме. «Паспортуңу ал да, бюгюн окъуна кел, - деген Хасанны ауазы мени, тюз сау этип къойгъанча, бек кѣллендирди. Терк окъуна кесиме больницада керек болур затларымы жыйшдырып, паспортуму да алып, больницагъа барама. Хасан мени эки ундуругъу болгъан палатагъа кийирип, кеси уа, паспортуму алып, больницаны приѣмныйине къагъытларымы жарашдырыргъа кетди. Палатада сокъур чегиси атылып, бир ыйыкъ мындан алгъа, Хасан операция этген бир тизгинли сарычач оруслу киши. Аны бла саламлашып, агымы айтама. Ол да, манга къолун узатып: «Касаткин Борис Иннокентиевич», - дейди. Борис, мен Хасанны эрттеден таныгъанымы билмей:

– Санга Хасан къарарыкъ эсе, бек уллу насыбынг тутханды, - деди.

– Мени сокъур чегим атылып, ёлом аузунда тургъанымлай, ол дуниядан къайтарып, аякъ юсюме да Хасан салгъанды. Больницада жюрюген хапаргъа кёре, ол бек уста, ишин билген докторгъа саналады...

Борис Хасанны махтагъанда, таныгъанымы айтмай:

– Сау болсун, алай ишин билген адам эсе, - дейме.

Борис, палатада холодильникни эшигин ачып:

– Мында болгъан ырысхыдан кереклингча хайырланмасанг, жаныма тийериксе, - дейди.

Борис жарашыула адам болгъанына хар сёлешген сёзю шагъатлыкъ эте эди. Ол алай тилегенден сора, мен да, артыкъ бек сугъанакълыкъ этмесем да, бир тюрю чий бермей, аны ыразы этерге кюрешеме. Медсестра мени тамбла анализ берирге керек болгъанымы айтып, бир къагъытчыкъла да келтирип, къайры барып, къайда не этеригими ангылатып, кёп мычымай, чыгъып кетди.

Борис бла мен бир-бирге соруула бере, къайда ишлеп, къайда тургъаныбызны баямлап, уллу шагъырей болабыз. Айтханына кёре, ол Нальчикде Луговой орамда жашайды. Эрттеден да балчы къош къурап, бал чибинле бла кюрешеди. Мен кесими юсюмден бир кесек хапар айтхандан сора, ол кёзюне соруулу къарап:

– Ишинг а къыйынмыды? Хайыры уа къалайды? – дейме.

Борис, мени чибинледен бир тюрю хапарым болмагъанымы ангылап, сорууума толу жауап бере башлайды:

– Бек алгъа, – дейди ол, – хар не тюрю ишге да хунеринг болургъа керекди, ол бир. Экинчиден – ол тутхан ишинги суююп этсенг, ол иш санга ауур кёрюнмейди. Эринмей, талмай кюрешсенг, ол иш, не тюрю иш эсе да, эртте-кеч болса да, хайыр бермей къоярыкъ туююлдо. Ансы, бурунгула айтханлай: «Алма, биш, ауузума тюш» деп турсанг, ишинге суюмеклигинг болмаса, ол къыйын да кёрюнюр, бал тутуп, бармагъынгы жалагъан угъай эсенг, тырнагъынгы ашап айланыргъа окъуна тюшерсе.

Балчыны таулада, чаллыкълада, таза хауада бал батманладан таракъланы чыгъарып, алагъа тютюн букъулатып, чибинлени бир жанына ышыра, бал бармыды деп къарагъандан сора да, иши бек кёпдо. Сёз ючюн, жаз башында хар батманни ачып, ана чибин бла къышдан сау чыкъгъан чибинлени батманда таза яшикге жыйышдырыргъа керекди. Андан сора чакъгъан тереклеге дарман себилгинчи, чибинлеге бир кесек ишлерге онг берип, сора тамбла-бюрсю кюн дарман себиледи дегенлей, чибинлени ол тийреден кетерирге керекди. Чибинле бортоздан аурумаз ючюн, хар батманнга энчи-энчи дарман чачып, заран жетмезча этерге да унутма.

Айланып, балчы къош салыргъа тап жер излерге. Жер тапхандан сора уа, алайны къурап, чибинлени арбагъа жюклеп, ол жерге кёчюрюрге.

Узун сёзю къысхасы, хар бир башха ишдеча, мында да, чибинле къышлыкъгъа къайтхынчы, ауарадан бошамайса. Аны юсюне уа – мен былтыр жангыз бир кече этген къайгъымы къырал иште айланган-

ла ёмюрлерине окьуна эте болмазла. Сен жашагъанлы балчы кьошда гранат да атылып, уруш болгъанды деп эшитгенмисе?!

Мен уллу сейирге кьалып:

– Угъай, оллаха, бир да угъай...

Борис хапарын андан ары бардырады:

– Биз, юч балчы, бир ауукъ заманны бир кьош болуп ишлейбиз. Сыкыгъан балыбыз энчи болгъанлыкыгъа, кьоранчларыбыз саулай да орталдады.

Былтыр жаз башында, бал кьош кьуаргъа табыракъ жер кьарай, Николай бла мен, женгил машинагъа да минип, жолгъа атланабыз. Залукокоажени шимал жанында Зольский элчикни юсю бла ётюп, Ставропольну жеринде Золка суундан узакъ болмай бир да болмагъанча тап жер сайлайбыз. Биз кьош салыр жерни шимал жанына кьарасанг, битимлени желден сакъларгъа орнатылгъан кьыйыры кючден кёрюннген тюрлю-тюрлю чырпылы агъач...

Жер сайлап кьайытханыбыздан сора кюн бузулуп, бир ачыла, бир жабыла, юч кюн бла юч кече жауун жауады. Неда болсун, тёртюнчо кюн аязады да, жолгъа атланабыз. Николай бла Артур, «Беларусь» тракторгъа кесибиз туруучу вагон юйчюкню да тагъып, кьош турур жерни хазырлар муратда алгъаракъ кетедиле. Николай анда кьалып, Артур кьайтхынчы, мен бир кьауум батманы арбагъа жюклеп, хазыр этеме. Артур тюгел тыш да болгунчу батманланы элтирге кьайтады. Бу жол тракторгъа батманла жюкленген арбаны тагъып, мен да Артур бла атланама.

Мен кьошда кьалып, Николай а Артур бла артха келип, женгил машинаны сюрюрге керекди. Жолда бара, Артур бизни кьошубуздан арлакъда кьойчу кьош орнашханын айтады. Мен муну бу хапарын чыртанда онгурамайма. Алай, онгура-онгурама, биз анга эталыр бир тюрлю бир зат жокъду. Биз батманла бла кьошха жетгинчи, трактор тауушха кьошулуп, тегерекде тынчлыкны буза, юрюп, эки парий бизни таба айланадыла.

Парийлени бири – бир тюрлю кьошагъы болмай, сап-сары. Экинчи парий а – мордан кьарамдылгъа тарта. Парийлени тыш кёрюмдюлери окьуна былай кьорууланьусуз жерде аллынга чыкьсала, кертиси бла да адам кьоркьурчады. Парийле, жууукълаша келип, кьалын чырпыны кьатында тохтап, бизден уллу хата жетмезин ангылап, энди мындан ары ётмегиз дегенча, арт аякъларын кётюрюп, ит кеси чегине салычу «белгиле» салып, ызларына кьайтадыла.

Биз терк окьуна батманланы тюшюрюп, орталары бла адам эркин ётерча, сатыр-сатыр тизебиз. Кьошда кесим жангыз кьалама. Николай бла Артур бирси батманланы келтирирге кетедиле. Кьойчу кьош бла ортабыз, адамны бет тюрсюнюн ачыкъ эслеялмасанг да, кьош тегерегинде айланган адамланы, ол бу деп, бири биринден айырырчады. Хапчуларын алыкъа жыйып бошамагъанларына кёре, кьойчула да не тюнене, не бюгюн кёчюп келгеннге ушайдыла.

Сакъаллары мардасыз ёсген эки киши кьошларын жарашдырып кю-

решедиле. Сыфатына адам сукъланмазча, башында да бир сары жаулугъу бла, миллет энчиликли кийиннген алаша бойлу бир арыкъсуу тиширыу, от тиргизип, аш-суу этер къайгъыдады. Юч-тёртжыллыкъ къыз сабий, бир тюрюлю бир зат бла иши болмай, мени хар къымылдагъанымы кёз къарамы бла ашырып, бек уллу сейирдеди. Къоншуларыбызны къатларына барып сёлешмей окъуна аланы кавказ миллетлени бирлеринден болгъанлары, киши да улашмазча, шарт кёрюнюп турады.

Николай келгенден сора, бираздан, батманланы да арбагъа жюклеп, Артур да жетеди. Ашхам болгъунчу, ючюбюз да батманланы хазырланнган жерге сатыр-сатыр жыйышдырабыз. Биз ишибизни тюгел бошагъынчы, ингир ала, къойланы ыстауатха сюрмей, кёз кёрюр жерде жайылмагъа къойюп, къойчу къошха дагъыда бир киши келеди. Сакъалыны ёсгени бла къошда ол эки кишиге хорлатмазча кёрюнгенликге, юсю-башы аладан кёп кереге да осалды. Тюз да къошха жетгенлей ол, аш-суу къайгъылы болмай, сабий бла ойнар мурат этди.

Олсагъат ол кишилеледен бири, къолуна таякъ алып, не эсе да бир зат да айтып, муну сабийни къатындан къыстады. Ол да таякъдан башын эки къолу бла къоруулай, чёгелей барып, къошну бир мююнюше не кетип олтурду. Тиширыу, аны таба атлап, аллына (ашарыкъ болур эди), къалай табакъ бла бир зат салады. Алай тюз ол да къалай табакъны муну аллына салгъанлай, къара парий, мынга эркеленип, чыртандан ашаргъа онг бермейди.

Билген Аллахды, бу адам азыкъдан хазна жукъ хайырланнган да болмаз эди, ит къоймагъандан сора, аны къыстагъан зат да этмей, жеринден туруп, табакъда болгъан ашны, къошдан арлакъгъа ётюп, итни аллына къуяды. Муну сабийни къатындан къыстагъан киши, бу къош къатына къайтханлай, ёрге сюелип, иги кесек заманны, орусча анасын махтагъан бир-бир сёзлери бизге да жарты-къурту эшитиле, аямай урушду. Бу да, терслигин бойнуна алгъан сабийча, башын да энишге тутуп, жеринден тепмей сюеледи.

Биз ючюбюз да, битеу ишибизни да къоюп, бир тюрюлю мардагъа келишмеген бу сыйсыз болумгъа сейир-тамашагъа къалып къарайбыз. Была бла ишлеген адам эсе, бу харип жан быллай бир сыйсызлыкъгъа къалай тездеди? Не уа жууугъу-ахлусу болмай, баш кечендирир башха амал да тапмай, быланы биргелерине ишлей эсе, была Аллахдан да къоркъмай, муну бу аз заманчыкъны ичинде окъуна быллай бир нек инжилтедиле?! Кюн сайын жашауу быллай эсе, бу артыкълыкъгъа къалай чыдайды? Алай бла – соруу бек кёп, жууаб а чыртанда жокъ.

Арада келген-баргъан да болмай, къоншуларыбыз бла ортабыз бек кенг болады.

Биз быллайгъа келип тюшген кюнден башлап, хазна жауун жаумайды. Алгъаракъда жаугъан жауунла чырпылагъа, ханслагъа кюч берип, иги чакъдырып, чибинле да бирда болмагъанча къаты ишлеп, иги кесек бал сыгъабыз. Къоншуларыбызда да, биз эслерча тюрлениу-ёзгерии болмай, ол юсю тозурагъан адам да, таймай, къой кютеди, бирде уа, юйде къалгъан болса, эрттенден ингирге дери башын ёрге кётюрмей ишлейди.

Бир эрттенликде Артур батманлагъа къараргъа эшикге чыгып, кѣп мычымай ызына къайтды. Тюз да къошха кире келгенлей, мени бетиме соруулу къарап, чыртанда сѣз айтмай, кюн кюйдюрген бир сары къагъыт журунну манга узатады. Къагъыт эски болгъанлыкъгъа, юсюнде, орусча, ариу хат бла жангы жазылгъан жазыу: « Мен танымагъан багъалы шуѣхла! Къолугъуздан келе эсе, манга бир болушугъуз. Бу нѣгерлерим «ишлесенг иги хакъ берликбиз» деп, алдап келтирип, энди уа, битеу къагъытларымы сыйырып, бир жыл иги ишлесем хакъ орнуна къагъытларымы ол заманда къайтарыргъа айтадыла. Бир кере, быланы этген зорлукъларына чыдаямалмай, башымы алып, къутулургъа умут этип къачхан эди. Алай, къайдан билдиле эселе да, къалай ары къачханымы билип, ызымдан жетип, ёлюмючю этгинчи туюгендиле. Энди къачсам а, тутсала, ёлтюрюрге ант этгендиле. Эсигизни кесими жарсыуум бла бѣлгиниме кечгинлик». Сора къагъытны тубюнде жылы, айы, кюню жазылып: «Сизге уллу сый бере, аллыгъызда башымы ийеме, Максим», - деп, къол салынып. Ючюбюз да кѣзюбюз бла кѣрнюп ал кюнледе ангыламагъан къужур ишлени, кишиден сормай, толусунлай энди ангылайма. Дунияда бу мискиннге къалай болушургъа билмей, терен сагъышдама.

Николай къызын эрге берирге Нальчикге кетгенди. Къошда Артур бла менбиз. Николай, къызыны жумушларын бошаса, жыйгъан балны багысына келиширге керекди. Аны себепли Николай ызына бир ыйыкъдан алгъа хазна не къайтсын. Бу мискинни иши уа алай уллу болжалгъа салырча туююлдо. Кеси да, харип, этер амалы къуруп, письмону бизден мадар излеп жазгъанды.

Николайны сакъламай, тамбла окъуна Артурну трактор бла Новопавловскийге барып, милициягъа мискинни письмосун элтирге оноулашабыз. Ингирде азыкъ ашап бошап, биз да тынчайыр къайгъыгъа киргенлей, ктойчу къошда туююш-къаугъа тауушла чыгъадыла, андан энчи эшитилиб а – сабий жиялгъан таууш да. Бир ауукъ замандан а, анда-санда ит юрген болмаса, башха таууш эшитилмей, тѣгерекни шыкыртсыз къарангы кече бийлейди.

Эрттенликде туруучу заманымдан да бир кесек эрттерек къобуп, къош таба къарайма. Башха кюнледен энчилерча тѣгерекде жукъ эслемайме. Ыстауатны бизни таба жанында ол сары парий башын эки ал аягына салып, жатып, къара парий а – жокъ. Сюрюу ыстауатдан алыкъа чыкъмагъанды, къойла анда санда чючкюрюп жѣтел этедиле. Бир кесекден тиширыу, къошдан чыгып, азыкъ этер къайгъыгъа киреди. Азыкъ ашап бошап, биз батманланы алларында тегенечиклеге суу къуюп айлана, къошда туруучу кишиледен бири къойланы аллына сюрюп, кютерге кетеди.

Бираздан а къошдан сабий да, ол бир эркиши да чыгъадыла. Мискин а чыртанда кѣрнумейди. Артур да, мен да, аны бир эслербизми деген муратда, тюшге дери кѣзюбюзню къошдан айырмай къарайбыз. Алай биз аны не болгъанын билирге не бек къызынсакъ да, бир да бир жукъ эслеялмайбыз. Сары парий сюрюу бла бирге кетгенди. Къара парий да,

думп-гас, – бир да кѣзге илинмейди. Биз, сагъыш эте келип, мискин, къагъытларын да къоюп, кече бла, итни да биргесине алып, къачхан болур деген оюмда тохташабыз.

Ингир алада, къойла ыстауатха къайтхынчы, къара парий къош къыйырында кѣрюндю. Къош тѣгерегине бир кесек айланып, аны къыбыла жанында ит бурун чырпыланы къатына чѣгелеп, алгъа ал аякълары бла жерни бир кесек къазып, башын бата баргъан кюннге айландырып, улуп башлады. Мен жашауда кѣп тюрлю зат кѣре келгенме, – итле да, бѣрю жыйын да, къазакъ бѣрю улуп да эшитгенме, алай мунуча ачы улугъаннга уа – бир да кѣз ачмагъанма.

Итни кѣрмеген, бир ачы ёлюсю болгъан тиширыу сарнайды дерик эди, ансы ит улуйду деп бир да айтырыкъ туююл эди. Юйде къалгъан эркиши, келип, таякъ бла къыстагъынчы, ит, не азгъа да юзмей-тохтамай, иги кесек заманны улуйду. Эркиши алайдан къыстагъандан сора, ит, къошха къайтмай, Золка суучукъну боюну бла энишге айланып кетеди. Ол кюн, ит андан сора къошха бир да жууукъ жанламайды. Жаланда хар ингир сайын тюз ол келиучю заманында – кюн батар аллында, - келип, улуп, артда уа къойчу къыстагъынчы, кеси кетип турады. Биз бир да болмагъанча сейирге къалабыз.

Тѣртюнчю кюн ингир ала, ит да улуп башлагъынчы, эки кере ушкок атылып, аны ызындан ит сынсыгъан ачы таууш чыгъады. Ингирде сюрюу келгенден сора, сары парий, къара парий улуучу жерге – чырпыла къатына барып, бир кесекни алайда мычып, улугъан зат этмей, бир эки-юч кѣре иничке сынсып, сора, къара парийча, суу бойну бла энишге кетди да, къошха къайтмады.

Бир-эки кюнден сора къойчу къошха экеулен келедиле. Анда артыкъ кѣп да мычымай а – бизге ётедиле. Была, саламлашып бошагъандан сора айтхан хапарларына кѣре, бири – заготовитель, бири да аны шофѣру болуп чыгъадыла. Машиналары бери жетгинчи жолда сынып, жаяу келгенлери уа анданды. Была айтханнга кѣре, Николай не тамбла, не бюрсю кюн келирге керекди. Экиси да, къойчу къошха кирип, бизни соруп, хазна тюз жууап алалмагъан хапарларын да айтадыла. Заготовительни аты – Семѣн, шофѣру уа – Пѣтр. Биз да былагъа атларыбызны айтабыз. Алгъа, бал хапарны къоюп, машинаны ишлетир къайгыгъа киребиз. Николай келгинчи бош турмай, бузулгъан машинаны тракторгъа тагъып, Пятигорскеге элтип, анда ишлетип къайтыргъа оноулашабыз. Семѣн, бир къара сумкачкъны ачып, Пѣтргъа машинаны ишлетирге жетер тенгли бир ахча береди. Артур бла Пѣтр, тракторгъа от алдырып, жолгъа атланадыла, Семѣн бла мен къошда къалабыз.

Мен, тынгысыз болуп, къара сумкагъа терк-терк кѣз жетдире тургъанымы Семѣн эслеп:

– Борис, не эсе да бир къайгы этген жеринг барды, - дейди.

Андан-мындан хапар айта турмай, мен да:

– Къоншулагъа не адам болгъанынги айтханмы эдинг? - деп сорама.

– Хау, сора не эди да? – дейди.

– Биз была бла кьоншу жашагъанлы бир юч ай тенгли бола болур, - бир да была адам ышанырча жанла туююдюле. Заготовитель болгъанынгы бош айтханса, - дедим.

– Борис, кьоркъма, неге кьоркъаса?! Эки кьойчу бла угъай эсенг, экибизни сау взвод бла уруш этерге кьолубуздан келликди, - деп, кьара сумкасыны мюйюшонден эки лимон гранатны чыгъарды.– Терениракъ узалсам, дагыда бир затла табаргъа боллукъма, - деп гранатланы ызына салды. Семёну гранатлары мени кёлюмю бир кесек чёкдюргенликге, эрттегилени «Сакъ юйюне сау барыр» деген сёзлери уа эсимдеди...

Пётр бла Артур ол ингирде кьайтмадыла. Ашхам болгъунчу окуна, азыкъ ашап болгъанлай, Семёнга да, кесиме да батманланы ташыгъан арбаны чархларыны ышыкъ жанларында жерле этеме. Сора кесиби солуучу вагонну ичинде темир кюбюрден патрон ташы бла беш атарны чыгарып, кесим жатхан жерге салама. Семён, лакъырда этип:

– Бир кесек байыракъ болсам, сени кесими кьорууларгъа алмай кьоймам! – дейди.

Кече адам айтып айтмазча чууакъды. Кёкде ай кёрюнмегенликге, артыкъ бек кьарангы туююдю. Агъач кьыйырында терекле энчи-энчи кёрюнмеселе да, иги кьарагъанны кёзю кёп затны бир бирден айыраллыкъды. Семён жукъу арасында бир-эки кере: «Борис, сен бош тынгысызыкъ бла эте болурмуса?» – дейди.

Кече сагъат бирни жарымы болгъанды. Семён «сен быладан бош кьоркъаса» деп айтып бошар-бошамаз, кьойчу кьошдан эки кьарелди бизни таба айланганларын эслейме. Семёну жатхан жерине акъырын чөгелей барып, кьарелдилени кёрюзтеме. Семён сумкадан гранатларын чыгъара башлайды. Мен да, жатхан жериме кьайтып, ушкогума беш патрон салама. Была тюзюнлей биз солугъан вагонну кьатына жыйырма метрча бир жетмей, тохтап, инбашларында ушкокларын кьолларына аладыла. Бири, бир кесек алгъа атлап: «Сосед!» – деп кьычырады. Биз бир тюрлю бир зат айтмай, кьымылдамай, шыкъыртсыз жатабыз.

Ол кьычыргъан дагыда: «Бизге заготовитель керекди, бери чыкъсын!» - дейди. Была манга жууугъуракъ болгъанлары себепли: «Аны не этесиз?» – деп, чарх артындан жууап кьайтарама. Биз вагонда болмагъаныбизны билип, экиси да арба таба бурулуп атлай башлайдыла. Кьойчула бла бизни арабыз бир-эки жыйырма метр болур. Мен, ушкокну быргъысына бир патрон жиберип: «Энди бир атласагъыз, атарыкъма!» - деп билдиреме. Алада эки ушкок барды, алай кьарангыда не ушкок болгъанын адам айырып болурча туююдю. Алай не жаны бла да аладан биз онглубуз.

Арт жаныбыздан айланып келип атмасала, ал жаныбыздан арбаны экишер разин чархы окъ ётдюрмез деп ишаныргъа боллукъду. Быланы уа атылгъан окъдан кеслерин сакъларча бир тюрлю ышанымлы затлары жокъду. Чархны мюйюшонден кьарап, мен быланы экисин да тюз кьол аяздача кёрюп турама. Атарыгъымы билдиргенден сора: «Заготовитель керек эсе, эрттен бла келигиз!» - дейме. Манга жууугъуракъ тургъан кьойчу: «Бизге ахча тюз бюгече керекди. Кьойланы уа тамбла айтхан

жерине кесибиз сюрюп барырбыз,» - дейди. Семён, жатхан жеринден ёрге туруп, арба ышыгындан а чыкъмай, арба кюбюрюню къангасындан къолун тышына чыгъарып: «Кечгинлик, ахча бошалгъанды. Жарата эсегиз, была да бир да болмагъанча сыйлы загладыла. Неллай бир керек эседа, берейим», - деп, гранатны была тургъан жерден башха табаракъ жанына сызады. Гранат атылып, тегерекни иги кесек жарытып, мени ишда элгендирип, къаты таууш этеди. Болгъан шошайгъанлай, къойчу къошдан бизни табагъа жияу-сыйыт этип келген тиширыуну къарелдиси кёрюнеди. Былайда оюн эталмазларын ангылагъан къойчула, ушкочларын да инбашларына атып, ызларына муштухул къайтадыла. Семён, ёрге туруп, манга:

– Борис, бар да къойчу къошну башына бизни байрагыбызны такъ да, къойчуланы капитуляция этгенлерине къол салдырып кел, - деп, тешегине кирип жатады.

Бир ауукъ заманны къойчу къошдан андагъылыны ауазлары чыгъачыгъа турду, сора не да болсун, аланы лахорлары да тохтап, сенгирчегеле жырындан бла Золка суучукъну бойнундан келген макъа гъурулдагъан тауушдан башха бир тюрлю зат эшитилмей, къайгъылы кече мамырлыкъ тынчлыкъгъа бёленди.

Ол кече мен чыртанда кёз къысмайма. Семён акъойчуланы лахорлары тохтагъандан башлап танг атхынчыгъа дери жукълап, макъалагъа эжиу этгенча, аямай хурлдау тауушу чыгъады. Танг атып, тегерек жарыгъанлай, тешегимден туруп, къойчу къош таба къарайма. Къарасанг алайгъа къара – къойчу къош да, къойла да жокъ. Семённу тургъузуп, экибиз да думп болгъан къойчу къош таба барабыз. Тюбю тюшген челек бла эски буштукъдан сора бу мени болсун деп бир зат жокъ. Къара парий улуучу жерде юслери тюзетилип – эки тёбе.

Бу эки тёбени кёргенлей, чач тюклерим ёрге туруп, чабып, къошха керип, кюрек алып, ызыма къайтама. Биринчи тюзелген тёбени бир-эки къазгъанлай окъуна къара парийни мыллыгы кёрюнеди.

Аны къоюп, экинчи тёбени къаза башлайма. Терлегенлерим барып, тобукъгъа дери къазама. Женгил къазылып баргъан болмаса, бир тюрлю бир зат кёрюнмейди. Болалмагъанымы эслеп, Семён. кюрекни менден алып, кеси къазып башлайды. Семён чунгурну белине дери теренликге къазып, кюрекни да чунгур ичинде къоюп, секирип, тышына чыгып: «Мында адам ёлюк барды», - дейди. Анга ышанмай, чунгур ичине тюшюп, кюрек бла топуракъны ары-бери ышыргъанымлай, бир тюрлю ишексиз ол мискинни кийимлерин эслейме.

Семённга мен битеу билгеними башдан аякъ тюз болгъаныча айтама. Ол эки чунгурну да тюз ол къазылгъан халлеринде къоюп, къошха къайтабыз. Гранат чачдыргъан чунгурну тюзетип, жаркъа сынкъланы жъя тургъаныбызлай, Николай келеди. Мен Николайгъа ол кетгенли болгъан ишлени хапарын айтама. Николай къошха кирип, бир аякъ суу ичип, мискинни жазгъан письмосун да алып, Пятигорскеге атланады. Ол кетгенлей, кёп мычымай, алгъа Пётр машинасы бла, аны ызындан а бир ауукъ замандан Артур трактору бла жетеди.

Былагъа да битеу хапарны болгъаныча айтабыз. Пётр асыры сейирге къалгъандан, олтургъан зат этмей, аягъы юсюнде ары-бери жюриюй:

– Бу сиз айтхан затланы сынагъандан эсе, ёмюрде бал ашамай тургъан да игиди, - дейди.

– Тюгел эки сагъат да озгъунчу Пятигорскеден женгил болушлукъ бериучю – бир, эки да милиция машина – ичлериде адамдан толу - жетедиле. Ёлюкню къазып, чыгъарып, женгил болушлукъ машинагъа жюклеп шахаргъа иедиле. Ол милицияла уа, мискинни сау этерикча, биз бешибизни да бирибиз айтханны бирибиз эшитмезча, жан-жанына алып – не сорадыла, не сормайла.

Бир узун метр бла къошну тегерегине айланып, ары да, бери да ёнчелер ючюн кем этмей кюрешедиле. Таматалары кёбюсюне сорууну Семён бла манга береди ансы Николай бла Пётрну хазна къыйнамайдыла. Артурдан да бир-эки зат соруп, аны бла тохтагъандыла. Неда болсун, кюн тюшден иги кесек аууп, битеу барыбызны адреслерибизни жазып, милицияла кетедиле.

Андан сора биз да Семёну машинасын балдан жюклеп ашырабыз. Бу ачы ишледен сора, хазна ыйыкъ да ётгюнчю, чибин къоншу чаллыкъ жерлеге – тюздеги къулгъужуну огъары жанына кёчюрөбиз. Бал жыйгъан заман бошалгъынчы, сентябрьни онусуна, Артур бла манга Пятигорскеден шагъат халда сютге къатышыргъа чакъырыу къагъыт келеди. Биз, Нальчикге бурула турмай, Николай женгил машинасы бла уллу жолгъа жетдирип, алайдан а автобус бла Пятигорскеге жыйылабыз.

Сюд боллукъ юйде секретаргъа жолугъуп, къагъытларыбызны беребиз. Биз келгенден сора хазна он минут да ётген болмаз эди, Семён да жетеди. Сюд бацланып, бек алгъа шагъат халда мени чакъырадыла. Мен Семёну гранат атханындан къалгъан бир тюрлю бир зат жашырмай, ишни болгъаныча айтама. Прокурор: «Тутулгъанла сиз алагъа «гранат атхансыз» дейдиле. Аны юсюнден сен не айтырыкъса?» - дейди. Биз ол сорууну боллугъун алгъадан окъуна билип, гранат атылгъан жерде адам гурушха этерча бир зат къоймагъан эдик. Аны себепли: «Мени андан билген хапарым жокъду», - дегенни къайтарама. Прокурор да мени жанлы болуп, судьягъа: «Сизни къачыгъыз, ол битеу барыда ётюрюк хапарды. Криминалистле да, экспертле да следователь бла эки кере да барып, тинтип, ишекли болурча бир тюрлю зат тапмагъандыла. Аны юсюне уа тутулгъанла эки жол баргъанда да, гранат атылгъан жерди деп, юч-тёрт жерни кёргюзтгендиле. Аны юсюнден экинчи томну жыйырманчы чапырагъында эксперт, болмагъанча, айырымлы бегим этгенди. Ала кёргюзтген жерледен сора да къойчу къош тургъан жерде эксперт тинтип къарамагъан бир метр окъуна къалмагъанды. Алай, гурушха этер кирик бир жукъ да тапмагъандыла», - дейди.

Шагъатла битеу сорулуп бошагъандан сора судья сёзню прокуроргъа береди. Прокурор быланы терсликлерине юч статья чыгъарып, хар статьягъа энчи=энчи тохтап, тап келишдирип, иги кесек сёлешеди. Сора, статьяланы бирге къошуп, мурдарла ёмюрлерин тутмакъда ётдюрюрге керекдиле деген бегимде тохташады. Судья тутулгъанлагъа ахыр

сёз береди. Мен быланы, тутулуп, темир чалыны ичинде кёрмесем, мени «къоншуларымдыла» деп, хазна танырыкъ тнойул эдим: не айтырса, - сакъаллары да гымых жюлюнюп, юслери-башлары да – аладыла демез эдинг – таза, тизгинли.

Экиси да этген терсликлерин боюнларына алыргъа бир да унамайдыла. Судья оноу чыгъарыргъа кесини энчи отоууна кирип кетеди.

Он минут да тургъан болмаз эди, судья, ызына къайтып, прокурор быланы терсликлерине битеу келишдирген статьяланы окъуп, бардырылгъан тинтиуле экисини да мурдарлыкъларына бир тюрлю ишексиз шагъатлыкъ этгенин да баямлап, экилерине да бирча, – жашауларыны мындан ары онтогъузушар жылларын къаты низамлы тутмакъда ётдюрюрге деген оноуну бегитеди...

ТАУЖАННЫ КЕЛИНИ

(Новелла)

Жазгъа къарыу кирген заманды, жауун жау-магъанлай турады иги кесекден бери. Алай кюн аязып, къыздыра башлагъанлы уа бюгюн экинчи кюн. Тёгерекде жашил кырдык жашнап, терекле чагъып, уллу сууну чегет жанында орналгъан Ахтар элни эки орамыны эки жаны бла тизилген акъ- терекле да кём-кёк кёгерип, – хар зат да адамны кёзюне бек ариу кёрюнеди.

Таужан къолундагъы акъ быстыр чёргемни да, онг къолу талса, сол къолуна ала, элни суу таба жанындагъы орам бла терен солуу эте келеди. Ол орамны къыйырында ючюнчю юйге жетип, кёк темир къабакъны аллында сабыр болду. Ол аны юйюдю. Къолундагъы чёргемни жерге салып, къабакъны гитче эшикчигин ачып, арбазгъа кирди.

Арбазда аны баш иеси – Азамат, сора Таужанны тамата эгечини къызы Нажабат, узун шинтикге олтуруп, жарыкъ ушакъ къыздырадыла. Таужан, Нажабатны кёргенлей, хычыуун ышарды – ол аны келгенине къууанды; ёрге турду да, аллына барып, къолундан чёргемни алды, кесин къучакълады.

- Аллах-Аллах, Нажабат, жангы алай бла кёрюн! – деди Таужан.

- Угъай, мен а сизни кесиме тансыкъ этдирмейме. Сенсе бизни жокъ-ламагъан.

- Да, бошамайма, харип, Нажабат. Бюгюн да жумуш бла тюкенлеге айланып келеме.

- Къуру тюкеннге жюрюп, къумач алып тура болурса дейме?..

- Угъай, алай кёп къумач да алмайма.

- Да, кюбюрню къумачдан толтургъан хапарынг барды. Ол азымыды да?! – деп, Нажабат Азаматха кёз къысыды.

- Нажабат, къумачла керек болурла. Аллах айтса, келин келтирсек, керек болурла. Шёндюгю адет къаллай болгъанын а сен билемисе?

- Билмейме, - деп, Нажабат биягъы Азаматха кёз къыйыры бла къарады.

- Ол жангыз жашыбыз ючюн небизни да къызгъанырыкъ туйюлбюз. Алай намысны-къылыкъны билген бир келинчигибиз болгъа эди ансы... - деп, Азамат да тиширыуаны сёзлерине къошулду.

- Нажабат, сен танымагъан къыз болмаз бизни элде... Алийге бир игирегин сайлай тур! Кеси да эрттеден бери не къагъыт жазмайды, не келмейди. Ауруп къалмагъа эди деп, къоркъуп турабыз, - деди Таужан.

Бу заманда Азамат, аланы ол хапарларын бёле:

- Алан, Нажабатны арбазда олтургуп, керексиз сёзле бла жубатма,- деди.

- Да Нажабат а кьонакьмыды? Кеси кирсин да, юйде болгъан затны аяп кьоймасын. Бизни да сыйласын. Менден эсе Нажабат кичирек ушайды да...

- Угъай, сау болугъуз. Мени ауузланыр кереклим жокьду. Таужан, ол жюн сатлыкь дегенинг не эди?

- Санга уа сатмагъанлай да берирме.

- Сау бол. Алай мени кесиме керек тьойюлдю. Башха адамгъа алама.

- Алай эсе, бери кел! – деди Таужан. – Ала экиси да юйге кирдиле. Жюнню кьргюзторден алгъа Таужан кьолуна кьалам, кьагъыт алды. Сора мычмай столгъа олтурду. Ала бир кесек заманнга жюн-мюн кьайгъыны унутдула. Экиси да сагъыш этип, келин келтиргенде тьойгъа керекли затланы кьагъытха жаздыла. Тергеу этип, бири унутханны бири эсгере, кеп зат жаздыла. Тьойгъа чакьырыллыкъланы тизмелерин да этдиле. Ызы бла Таужан кьобюрню ачып, анда болгъан харекетлени бирем-бирем чыгъарып, Нажабатха былай айтды:

- Ма бу кьартны аты бла... бу да кесим ючюн...

- Аллах-Аллах, Таужан! Бу элде жюрюмеген кьумачланы да кьайдан тапханса?

- «Жокьну керек тапдырады» деген нарт сьзню эшитгенмисе?

- Эшитгенме. Была уа эки келин келтирсенг да жетерикдиле.

- Ой, санга Аллах ыразы болсун! Бирин да кьураймай турабыз... Мен айтханны бир кюнде да эсингден чыгъарма – Алий келгенлей, андан алгъа кьолубузгъа иш аллыкь тьойюлбюз.

Ол сагъатда Азамат юйге кирди да:

- Ма, биягъы кьобюр!.. Оллахий, ким не сьуйсе, аны айтсын, алай сизни – тиширыуланы, харекетден сьуйген затыгъыз жокьду.

- Сен ангыламагъанлыкьгъа, аласыз иш боллукь тьойюлдю, - деди Таужан, - телиден кюрешген сунма, хар затны хыйсабын чотха алгъанлай турама. Аллах айтса, жаш сау келсин да, ишни кьурайыкь да, кьорюсе... Мени жангыз жашымы кьууанчы башхаланы кьууанчларындан иги болмаса, унарыкь тьойюлме. Ма, сен билмегенликге, быллай ишле бардыла, - деп, Таужан, кесини хар неден да ангылауу иги болгъанын ангылата, башын ёрге кьюрюп, Азаматны бла Нажабатны кьезлерине кезиу-кезиу кьарады. Аны ол кьарамы – Азаматны эслеп, эсинде болмагъан, жукьлап, тьошонде кьермеген, оноу керекли оза тургъан ишлени оноуларын эталпырмамы деген магъанада эди.

- Тюздю, хар затны да алгъадан хазырлагъаныгъызны иги этесиз, - деди Нажабат.

Азамат да, аланы сьезлерин дурусха тергегенча:

- Охо, охо! Ким угъай дейди да, - деп, аланы кьатларындан арлакьгъа кетип, «Коммунизмге жол» газетни жангы номерин кьолуна алып, шинтикге чькдю. Таужан бла Нажабат кеп сьелешип, ахырында эрттенликде эртте сахаргъа барыргъа оноулашдыла.

Экинчи кюн Нажабат эрттенликде эртте туруп, ашыгъып, кеси кесин жолгъа кьурады. Нажабат келгенинде, Таужан, юйню тизгинин жыйып бошап, базаргъа барыргъа хазыр эди. Экиси да ашыгъып, элни ортасын-

да, автобус тохтаучу жерге бардыла. Автобус кесин кѐп сакълатмады... ишлерин мадардыла, жүнню сатдыла, шахарны тюкенлерине айланып, керекли затларын алдыла.

* * *

Таужан шахарда кѐргенлерини, анда сатыу-алыуну юсюнден да Азаматха хапар айтады. Аны кѐлю жарыкъды, жашы да кѳууанч бла келип, келин алыр заманлары жетип тургъан сунарса кирпилдегенине кѳарасанг. Несин айтаса, кѳатыныны ол халы Азаматны да кѳанатландырды.

Алай Азаматны ол кѳууанчы узакъгъа созулмады, - жашындан келген кѳагъыт аны сагъышлы этди. «Ярабий, кѳагъыт келгенин айтмай кѳоярмем Алийни анасына?» - деди ол. Азамат, иги кесек заманны сѐлешмей туруп, ахырында айтды:

- Барысы да игидиле. Алай базарны хапары бла унутдуруп кѳойгъанса да... - деп, Азамат ѳрге кѳтюрюлдю.

- Не болгъанды? – деп, Таужан тынгысыз сѐлешди.

- Хата жокъду. Алийден сурат да, кѳагъыт да келгенди, - деп, китапла тургъан шкафны юсюнден письмону алып, Таужаннга узатды.

- Атам ѳлмесин, ташжюрексе сен, - деди Таужан, - андан бери кѳалай тынгылап тураса? Кѳагъытны, эки кѳолу бла бирча тутуп, ѳшонюне кѳысды. – Не хапар айтады жашыбыз?

- Да тынчма, саума дейди. Манга сора турмагъанлай, кесинг окъусанг а. - Азамат тышына чыккъды.

Таужан, кюндюзгю кюнню жарыгъы азлыкъ этгенча, чыракъланы жандырып, стол кѳатына барды. Алгъа жашыны суратын кѳолуна алып, аямай тансыкылады.

- Оу, ананг ѳлсюн, Алий, не арыкъ болгъанса. - Ол жашыны суратына кѳарап турду да, Алийни кѳатында тиширыугъа эс окъуна бурмады алгъа.

- Алан, э киши, бу тиширыу а кимди, сабийчиги бла? – деп сорду, тынгысыз болуп, кеси да иги ангыламагъан кѳужур сагъышла башын бийлей. – Э киши, бу тиширыу кимди?

Таужан, Азаматны эшикке чыккъганын да эслемей, жаншай турады. Суратны кѳолуна алып: «Баям, биргесине ишлеген адам болур... Алий аны фатарында жашай эсе уа? – деди. – Алгъын келгенинде да, артда кѳагъыт жазгъанында да айтхан эди кеси фатар алмагъаныны юсюнден...» - деп, тиширыу кеси кесине мурулдады да, письмону окъуп башлады:

«Багъалы атам, анам! Кѳалайсыз, сау-саламат тура эсегиз? Командировкалада бола, кѳпден бери сизге кѳагъыт жазалмай тургъанма. Тилейме, жаныгъызгъа тиймесин. Тюз да отпускагъа чыккъганымлай, мен да, Нина да, Хасанчыкъ да сизге барлыкъбыз. Бир кесек ахча да иеме. Аз болса да, кереклигизге жаратырсыз. Нина да сизге соруп, салам айтады. Сизни кѳржюрге, таныргъа да бек ашыгъады...»

Сизни жаныгъыздан суйген Алийигиз».

Таужанны кѳзлери алас-булас кѳрдюле, борбайлары кѳыйылдыла.

Жашы ишни болушун ачыкъ жазмай эсе да, ана жүреги ангылаганды Нина да, Хасанчыкъ да кимле болгъанларын.

Азамат бла Таужан сабийлери болмай, сау беш жылны окъуна жашагъандыла. Орамда бара, сабий кёрселе, тохтап, аны эркетип, уллу Аллахдан бир чирчик беририн хаманда тилегенлей тургъандыла. Алий дунягъа жаратылгъан кюн а жер башында кеслеринден насыплыгъа бир жанны санамагъандыла. Ата-ананы къууанчлары андан арысында да Алий бла байламлы эди: Алийге жыл толгъаны, аны атлай башлагъан кюнню, школгъа биринчи бара башлагъаны, школну бошагъаны... Азаматны бла Таужанны жашауларында бек уллу байрам кюнле. Кийимни ариуу, ашны татлысы да – Алийни.

«Ана кёлю балада, бала кёлю - талада» - деди Таужан, олтургъан жеринден ёрге кётюроле. – Кёрмейсиз, мени теллигимми, - деди андан арысында ол, акъылын башына жыя, - Алийни къатыны, жашы да бардыла! Къууаныргъа керекме!»

Азамат, галошлары да шырт-шырт эте, кирди юйге. Ол, Таужанны къатына олтурду да, аны къалай жапсарыргъа билмей, сагъышлы болду.

- Аллахха шукур болсун! Кюн сайын жауун жаууп эрикдирген эди. Энди уа, энди уа – къалай ариу кюнле болдула! – деди ол бир заманда.

- Ийсагъан, сени жүрегинг кибик жүреги болур эди! Бир къайгъынг жокъду. Санга не да башхамыды?! – деди Таужан, къууанчын къайгъылы сагъышлары хорлай.

- Да башха болмай а, мен, кече сайын ферманы тегерегине айланып, ийнеклеге къарай турама. Къозлагъанымы бар, жыгъылгъанымы бар... Жауун жауса уа – тобукъгъа жете балчыкъ. Аллай балчыкъны ичинде этчи ишинги, киши эсенг. Ийнек саугъанлагъа да тынч туюлдо, - деди Азамат.

Азамат сют-товар фермада къалауурду. Сёзню фермадан башлагъаны да аны ючюндю. Таужанны жүрегин къыйнагъан – ол келин келтирип къайгъыгъа кирип, уллу къууанч этерикме деп тургъанлай, аны оноуу анга жетмей къалгъаныды.

Азамат, ол затны биле тургъанлай, «сант» сёзле айтханы Таужаннга къыйын кёрюндю.

- Айтама да, сени малладан башха къайгъынг жокъду. Эрттенден ингирге – ферманы хапары. ... Жангыз жашыны оноуун эталмагъан киши ферма хапар айтып кюрешеди. Сора мени жүрегим къалай жарылмасын?

- Да окъумаса, ишлемесе – иги адаммы боллукъ эди?

- Неси да кесинге ушайды жашынгы. Кеси акъылыгъызгъа бюсюрегенле экигиз да, - деди Таужан. – Не былай, не алай демегенлей!..

Эндиге дери Азаматны бла Таужанны арасында тырман этген адет бир да болмагъанды. Ма алайлыкъдан, Таужанны бюгон айтхан сёзлери Азаматны къулагъына башха адам айтханча эшитиледиле. Кёп тынгылагъандан сора:

- Кеси жыгъылгъан жаш жилямайды... Алай, не ары-бери десенг да, Алий эссиз иш этмезлигине ийнаныпма мен.

- Ол эсли адам болса, ата, анасыны къатларында олтурлукъ эди. Мен

кесими кьууанчха хазырлап туруп, жарсыугъа тюбеп къалдым,

- Андан уллу жарсыудан къал! – деди Азамат. – Жашынг, келининг, туудугъунг келгенинлей, элни жый да, аямай той эт!

_ Бу къадар ырысхыны кимге жыйганма?

- Аны уа кесинг билирге керксе. Мени оноуум бла жыймагъанса.

- Алай, аланы да, мен тюзюн айтсам а, келин келлик ушайды да! Анга бер! Не сагъышлыгъы барды?

- Бергенден сора да, алган деп да бир зат барды, - деди Таужан, кёлю толуп, башын олтурган жеринде тобукъларына тиреп.

- «Таужан, къачан келин келтирликсе?» - деп, тургъанланы кёзлерине уа къалай къарарыкъма? Огъесе мени жашым, манга сормагъанлай, кеси суйгенлей этгенди, кесини ишин депми айтыргъа керекме?

* * *

Кюн, таулу элни кюнбатыш жанында сюелген бийик, сары къаяны тѣлесине жетип, андан ары ауаргъа хазыр болгъанды. Ол артха къарап, «Хайда, таулу элчик, сау къала тур, эрттен бла жолугъурбуз», - деген кибик, ышарып къарайды. Жолну эки жанында сюелген акътереклени ауаналары да кеслеринден эсе узун кѣрюне башлагъандыла. Жайны къызыу заманы болгъанлыкъгъа, тюшден аунагъандан сора, салкъын болуучуду, ингир алада суу жагъадан сериюн тѣбенги келип, бютюнда таза болуучуду хауа.

Бюгюн Азамат ууакъ темир керекле тургъан ящикни ичинден чойлени айырып, бери чыгъара, къаллай эсе да бир эски жырны макъамын къатлап-къатлап, кеси кесине мурулдайды. Таужан да арбазны бир къыйырында узун къанга юсюнде кюннге жайылган жастыкъ-тѣшекни къагъып-согъуп, юйге элтеди.

Азаматны да, Таужанны да эслеринде болмай тургъанлай, къоншу къызчыкъ чапханлай арбазгъа кирди да:

- Таужан! Таужан! – деп къычырды. Асыры ашыкъгъандан бла, ёпке солуу этгенден, сѣзюн иги ангылаталмай. Азаматха бла Таужаннга кезиу къарай, бираз сюелди къызчыкъ. Аны кѣк кѣзчюклери къалай эсе да бир тюрю жарыкъ жылтырай, жюрекчиги кьууаннганын билдире эдиле. Ол сѣзюн айтхынчы тѣзмей, Таужан:

- Уой, ауруунгу алайым, Сакийнат, не болгъанды? – деп сорду.

- Алийлары келе турадыла, суйюнчю бер! – деди ол ахырында.

- Къайда? – деп, Таужан алда, аны ызындан а Сакийнат къабакъдан тышына чыкъдыла.

- Ма-а, къарачы! – деп, Сакийнат Таужандан алгъаракъ атлап, къолчугъун алгъа узатып, келе тургъанланы кѣргюзтдю.

Алий, къолунда да уллу чемоданы бла алда келеди. Аны ызындан а, къоюнунда да сабийи бла, сары шинли ариу тиширыу женгил-женгил атлайды.

- Ыхы, алдамагъанма да! – деди Сакийнат.

- Алдамагъанса, ауруунгу алайым, алдамгъанса, - деп, Таужан алгъа-

ракъ жёбелеп барып, Алий бла къучакълашды. Нина уа турады сирелип, къолу, аягъы къалтырай. Таужан аны да къучакълады, Хасанчыкъны къоюнуна алды, анга эслеп къарады, жаякъчыгъындан уппа этди. Ала, кюле-кюле, арбазгъа кирдиле.

Азамат а, бир къолунда чёгючю, экинчи къолунда чюйлери, акъылдан шашханча, жеринден тепмей сюеледи.

Таужан, юйге кирип, бир тюмен ахча чыгъарып:

- Ма, къызым, сүйюнчюнго! – деп, Сакийнатха узатды.

Къызчыкъны бетчиги къызарды.

Кёп турмай Таужанлагъа Нажабат да жетди.

- Бизге къайтмагъанлай, бизни юйню къаты бла озуп кетиюнго а тюз туююл эди, Алий, - деп, келип, ол аланы барысын да къучакълады, уппа этди.

Бир кесекден Алийни кесин олтуртуп, экиси кёп сёлешдиле.

Нажабат, отха-суугъа къармашып, къонакъланы кёрюрге келген къоншуланы сыйларгъа хазырланды. Къоншула кеч, къарангы болгъунчу келе-кете турдула.

Ашхамдан сора юйде тыш адам къалмады. Барысы да кетдиле. Ол заманда Алий, чемоданын чачды да, келигиз, келтирген саугъаланы берейим, - деп, къара бостон костюмну Азаматха узатды.

- Сау болсун! Огъурлу кюнде келе турсун! – деп, Азамат костюмну, алып, кийип кёрген угъай эсенг, ачып да къарамагъанлай, тапчан къулагъына салды. Къалгъан затланы уа Алий чемоданы бла Таужаннга узатды.

Таужан жюн жаулукъну, мор жыйрыкълыкъны чемодандан чыгъарып, аланы ары-бери буруп къарады да:

- Да неге къыйнала эдигиз, сизге ким кёлкъалды этерик эди! Шахарда ахчагъызны къоратып, быллай бир затны нек алгъансыз? – деди. – Муну уа Нажабатха берейим, жангъызым ёлмесин, кишмирден тигилгенди, къуанчха кий, Нажабат.

- Сау келе тургъуз! Алай неге кюреше эдигиз! – деди Нажабат да.

Таужан, Хасанчыкъны къоюнуна алып, - манга мындан уллу саугъа къайда! – деп, сабийчикни эркелетип, ёшюнюне къысып, иги кесекге дери турду.

- Оллахий, бары да игиди, алай мен ишге кеч болама, - деп, Азамат кийимлерин ашыгъышлы алышындыра башлады.

- Ата, къайда ишлейсе? – деди Алий.

- Фермада.

- Не ишди ол кечегиде?

- Кече фермагъа къарайма. Къалауурма. Айланып, саулукъ ийнеклеге да кёз жетдире туруучума, ишим къыйын туююлдою, - деди.

- Сени орунунга ишге мен барырем, ата, - деди Алий.

- Угъай, угъай. Сен жолдан арып келгенсе. Жатып, солугъан эт!

- Бир да, эки да айтма. Мен кесим ферманы кёрюрге сюеме, - деп, Алий, атасыны плащын кийип, таягъын къолуна алып, тынч кечели болугъуз деп, фермагъа кетди.

* * *

Экинчи кюн юйдегилени барысындан да Азамат эртте уянды. Ол, кийинип, халжаргъа барып, малланы жатхан жерлерин тазалады, алагъа аш салды. Къайтып юйге кирди. Таужанны от жагъада жубана айланнганын кёрюп:

- Къоншу жашланы чакъырайым, къойланы сояргъа керекбиз. Сиз да теркирек юйге къарагъыз, - деп, ашыкъгъанлай тышына чыкъды...

- Оллахий, ашыгъыргъа керекбиз, алыкъа ишибиз кёпдю, - деп, жашланы ашыкъдырады Азамат.

- Алан, быллай бир неге къычыраса? Жукълагъан адамланы уятаса! – деп, Таужан да эрине тырман этерге кюрешди.

- Да энди уа эртте туююлдо. Сен адамланы уятаса деп тургъанлыкъгъа, мен уятмасам да, заман а болгъанды. Юйюнге адамла жыйыллыкъларын унутма, Кужокъ къызы! – Билеуню да, мени ол уллу бичагъымы да бери чыгъар. Жашлагъа болушайым.

Ол бичакъны билеуге бир-эки ышыды да, жашладан бирине:

- Ма, маржа, Хашим! – деди.

- Оллахий, Азамат, боюнларын а кесинг тарт, – деди Хашим.

- Сиз а?

- Биз а андан къалгъанын этербиз.

- Тейри, жашла, ол ишни уа мен да сыймеучюме. Бери келигиз, мени ызымдан, - деп, Азамат, къой орунга барып, жашлагъа къойладан къайсыны тутаргъа керек болгъанын кёргюзтдо.

- Аттяны жаны ючюн, Таужан, жукълап къалгъан сунма, бошамай тургъанма, - деди Нажабат, эшикден кире келгенлей анасыны эгечин къуачкълап, анга иги да эркеленип.

- Да, жангыз кесинг келмегенлей, Мадинаны да ала келсенг эди уа!

- Ол да келликди. Айтханма. Бусагъат жетер. Къоншуларыгъыз а къайда кёрюнмейдиле?

- Аллах бирди, алыкъа кишиге да айтылмагъанды, - деди Таужан.

Тегерекге-башха къарай, тышына чыкъды Нажабат. Сора, кёп да мычмай, къоншу тиширыуладан ючюсю бла къайтды. Нажабат хар затха да къолу жарашхан тиширыуду. Ма ол унну элеп бошады да, тылы ийлеп башлады. Нина, олтургъан шинтигинден ёрге туруп, Нажабатха къаршыракъ келип:

- Надя, тылы бла не этериксе? – деп сорду.

- Да, кёресе. Хычин этерге керекди да, андан кюрешеме. Сен да болуш!

- Да мен хычын эте билмейме. Аны къалай жарашдырасыз? Мен тюнене ингирде хычинлени бек сыйюп ашагъанма, кесим а аланы къалай этерге билмейме...

- Къалай этилгенин а, къарап турсанг, кёрюрсе.

Бир кесек заманны ичинде арбазда ючаякъла бла орнатылгъан уллу къазанлада эт къайнай башлады, арбазны бир къыйырында уа тиширыула хычин, лёкъум биширедиле. Къой сойгъан жашла да къайын отну мыдыхында, жалбауур, шишлик биширедиле.

Бююн бу кьюанчха келгенле бек алгъа Азаматха бла Таужаннга алгъыш сёзле айтадыла, къолларын тутадыла. Ызы бла Алийни, Нинаны алгъышлайдыла. Хасанчыкны да къоюнларына алып эркелетедиле.

Адам кёп жыйылды. Эр кишиле узун столланы тегерегине олтурадыла. Тиширзула уа, сумкаларын Нажабатха узатып, юйге киредиле. Нажабат бла Нина кысха заманны ичинде туугъанлы бирге жашагъан адамлача болуп къалгъандыла; бир бирни эркелете, бир бири бла кенгеше этедиле хар ишни. Нажабат кимни сумкасы не бла келгенин айтады, Нина уа ол айтханны къагытха тюшореди:

- Зурумхан – нейлон кёлек, конфет-къалач...
- Мухажир – бир кьой бла...

Жазгъанлары узун тизме болду. Нина тынгылагъанлай жазып турду. Ахырында, ол затлагъа сейирсинип къарай:

- Надя, биз быланы жазгъан нек этебиз? – деп сорду.

- Да, жазмасакъ да боллукъду, алай дагъыда юйню иелери ким къалай намыс этгенлерин билселе игиди. Алагъа кьюанчха-затха барыргъа тюшсе, ким къалай келгенине кёре этерге керекдиле бизникиле да саугъаны, - деп ышарды Нажабат.

- Да мен билмеген кёп зат бар кёреме дуняда, – деди Нина.

* * *

Жыйылгъанланы арасында къарт Бийсо да олтурады. Тойгъа келгенлени барысындан да ол таматады. Айтыудан, анга жюз жыл болады. Алай тююн а кеси да билмейди. Ол кюлакъдан аз бегирек болгъаны себепли, кеси да кычырып селешеди:

- Азамат! – деп кычырды ол.
- Не?
- Алан...

- Бийсо, былайда сангыраула жокъдула. Аллай бир нек кычыраса? – деди Азамат. Алай Бийсо, иги ангыламай, къайтарып сорду:

- Угъай-угъай, мен санга аны байлыгъын, жарлылыгъын сормайма, тукъум аты неди дейме, - деп, Азаматны кёзюне соруулу къарады. – Къатларында олтургъанла кюлдюле.

- Айта турама да! Тукъум аты Баевады, - деп, ол уллу кычырып ангылатды.

- Ыхы, энди ангыладым. Бизни миллетде аллай тукъум а бармыды? – деди биягъы Бийсо.

- Эшитмегенме. Келин таулу кыз туююлдю, - деди Азамат.

- Сора уа?

- Оруслу кызды.

- Охо-охо! Кесим да ишекли болгъан эдим. Энди орус тилни билмеген жокъ менден сора. Бир бирлери бла селешалмай къаллыкъ туююлдюле. Бусагъат дуняда хар миллет да жууукъ, хар миллет да – къарындаш.

- Алайды, - деди Азамат.

- Алайды-алай, - деди Бийсо.

- Оллахий деп кьаргъанама, Бийсо, бу ишге бизни оноубуз кьатышмагъанына. Жаш бла кьыз бир бирлерин суююп, бир бирлерини акьылларын ангылап жашасынла ансы, бизге не керекди?

- Охо, охо, сау бол да кьал! Мени акьылым да алайды. Жашха бла кьызгъа быллай ишни юсюнде чырмау болгъанны мен да сюемейме. Шёндю алгъыннгы адетле кьала барадыла, Азамат! Мен юйдегили болгъан заманда – кьызны таныгъан да этмегенлей, жалан бир кьарап кёргенлей, ага-анабыз оноу этип кьойгъан эдиле. Кьыз да алай... Ол заманда адет алай эди, - деп, Бийсо андан ары жерге кьарады. Ким билсин, ол кесини жаш заманын эсинеми тюшюрдю, огъесе алгъыннгы заманны бла бусагъатда заманны тенглеширпми сагъышланды, иги кесекге дери тынгылап, сёз айтмай олтурду. Жашлада Бийсону бла Азаматны хапарына тынгылагъан да жокь эди.

Азамат тегерекге кёз жетдирди да, жашланы, экиден-ючден жокку болуп, хапар айта суюлгенлерин кёрюп:

- Айдемир! – деп кьычырды.

- Уой! – деп, ол, кёп мычымай, Азаматны кьатына жетди.

- Адамланы олтуртугъуз, хар кимни тийишли... кьарагъыз да...

- Бусагъат, - деди да, Айдемир, арлакьда, берлакьда да, кими отуруп, кими ёретинлей хапарны кьыздыргъанланы чакьыра башлады:

- Аланла, столгъа жанлагъыз! – деди да, кеси от жагъа таба кетди. Жашла жерлерин кёп мычымай тапдыла.

Шапа жашла женгил жюрюйдюле. Ала Айдемирни оноуу бла бирери бирер жыйыннга кьуллукь этедиле: аракьы, кимге чагъыр кьуядыла.

Таматалагъа шапалыкь этген Айдемир кесиди. Ол узун бойлу, субай санлы, жашды. Къара мыйыкълары гымых кьыркылыпдыла, жютюу къара кёзчюклери хар затха эслеп кьарайдыла.

- Азамат, сени кьууанчынга жыйылгъанбыз. Адамла кьуруда кьууанчха жыйыла туруп кибик, ма бюгюнча кьууанчлы кюнлеринг кёп болсунла! Алай, айтханыма айып этмесенг, жыйылгъанлагъа бир-эки сёз айтсанг эди, - деди Айдемир.

- Энди, - деди Азамат, кьонгур мыйыкъларын онг кьолу бла сылай, - Айдемир, айтханынг тюздю, сау бол, алай а, таматабыз – Бийсо быллайда тургъанлай, манга сёз жетмейди. Сёзю таматагъа берейик.

Эндиге дери тынгылагъанлай, Азаматны бла Айдемирни кёзлерине кезиу кьарай тургъан Бийсо, бозадан толгъан гоппанны эки кьолуна алып, ёрге кётюрюлдю. Олтургъанла барысы да ёрге турдула. «Олтургъанлай айт, тамата», - дегенле да болдула. Алай аланы айтханларын эшитмеди Бийсо. Ол агъышын былай башлады:

- Келинигиз огъурлу болсун,
Юйюнг балдан-жаудан толсун!

Уланла анасы болсун,
Тогъуз жаш, тогъуз кьыз туусун.

Ала жашаулу болсунла,
Жюзюшер жыл жашасынла.

Жашла насыпдан толсунла,
Къартла ийманлы болсунла.

Мен кѣп айта билмейме,
Аз айтсам да, тилейме:

Адамлыкъ бизден кетмесин,
Аманлыкъ бизге жетмесин,
(Къайтарып айтды).

Берекет юйден кетмесин –
Душман аякъ тюп этмесин.

Кюфле мирзеуден толсунла,
Жайлыкъла маллы болсунла,

Келин огъурлу кюн келсин,
Тейри ахшылыгъын берсин.

Замансыз ажал жетмесин,
Тюзлюк бизден кетмесин!

Аны суймеген бар эсе –
Терсликте тюбесин кеси.

Ол къыйын ауруудан аурусун,
Хар палах да ангы къонсун.

Юйюнден тютюн чыкъмасын,
Атлагъан сайын чырмалсын.

Кетгени къаядан болсун,
Ол тик болсун, бийик болсун,

Тийгени уа ташха болсун,
Сюеклери башха болсун,

Айтханыма файгъамбар «Амин» десин,
Аллах а аны къабыл этсин.

Бу юй къонакъсыз болмасын,
Дунияда тюзлюк хорласын,

Дунияда уруш къурусун,
Мамырлыкъ бузулмайтурсун!

Къарт Бийсо сёзюн бошады. Къалгъанла «Амин» деп, ичгиден толу аякъланы «оноун» этдиле.

Бираздан олтургъанланы ауазлары жарыгъыракъ чыгъа башлады.

- Айдемир, къуру ичип-ашап тургъандан башха зат а боллукъ тьюйл-мюдю? – деди жашладан къайсы эсе да.

Ол алай айтханлай, Айдемир къобузну къолуна алып, Ханийфаны арбазгъа чыгъарып, шинтикге олтуртду да, къобузун къолуна тутдурду.

Жашла, Бийсодан эркинлик алып, ёрге турдула да, къобузчуну тегерегине жыйылдыла. Къобуз, къарс таууш тау ауузун толтурду.

Бир заманда арбазда башха музыка таууш чыкъды. Тепсерге хазыр болуп тургъан жашла, «бу уа неди?» дегенча, бир бирлерине сескенип къарадыла. Магнитофондан тюрлю-тюрлю тартыула, орус халкъ жырла, ийнарла эшитиледиле. Аланы ызындан «вальс» согъулду. Жаш тёлю ол тепсеуге барады.

Сары чачлы, талгъыр кёзлю жаш, олтургъан жеринден ёрге туруп, акъ кёлегини жагъасын ёрге этип тюзетди да, къызыл галстугуну бир къыйырындан тартып, боюнун игрек къысдырып, «Ярабий, ким бла тепсерге болукъду!» дегенча, тепсей тургъанлагъа, сюелип къарагъан къызлагъа кёз жетдире барып, къарамын Нинада тохтатды.

- Эркин этигиз сизин бла тепсерге, - деди да, Нина Алийге соруулу къарады. Ол, башын аз энишгерек этип, угъай демегенин билдиргенден сора, Нина тепсерге чыкъды.

- Къалай женгил тепсейсиз! – деди жаш Нинагъа.

- Бир заманда кертиси бла да иги тепсеучю эдим...

- Энтта иги тепсейсиз.

- Энди уа угъай, алгъынча тепсеялмайма, къарт болгъанма.

- Мен кёзбау этген сунмагъыз, керти айтама.

- Сиз мындамы жашайсыз? – деп сорду Нина.

- Хау, мен эки жылдан бери мындама.

- Зоотехник болурсуз?..

- Угъай, мен школда устазма. Таулу сабийчиклени орус тилден бла адабиятдан окъутама.

- Къалай ахшы хунеригиз барды!

- Да, къалай эсе да, анга окъугъанма. Аны бла кюрешеме. Башха хунерим а жокъду.

- Игиди. Ол да аз тьюйлдю. Кертиси бла, мен устазны ишин бек жаратама.

- Сиз а къайда ишлейсиз?

- Одесса шахарда.

- Не къуллугъугъуз барды ?

- Мен врачма. Терапевт.

- Эригиз а?

- Инженерди. Юйле ишлейди.

- Бары да игиди. Алай...

- Сора уа не зат иги тьюйлдю?

- Да, къалай айтыргъа да билмейме. Мен кеси миллетимден башха миллетни адамы бла бир юйор къураялмаз эдим, ёмюрде да.

- Кечгинлик беригиз, атыгъыз къалайды?
- Николай... Николай Гаврилович.
- Игиди. Алай устазны миллет айыргъанына бек сейирсиндим.
- Угъай, иш анда туйюлдо. Миллетчи туйюлме. Башханы къой да, мен таулу сабийчиклени бек суюме. Аланы суюмей амалым да жокъду. Малкъарлы жашчыкъланы бла къызчыкъланы билимли этер ючюн къолумдан келгенни аярыкъ туйюлме.

Николай Гаврилович Нинаны Алийни къатына дери ашырды да: «Сау болугъуз!» - деп, кеси да узакъ кетмегенлей, алайда суюлди.

Магнитафондан энди «Фокстротну» музыкасы эшитиле башлады. Биягъы Николай Гаврилович Нинаны аллында суюлди да:

- Эркин этигиз! – деп, башын энишгерек ийип тиледи. Бу жол Нина Алийге да сорамагъанлай чыкъды.

- Николай Гаврилович, биягъы ушакъгъа къайтайыкъ...

- Сиз мени атымы билдигиз. Мен а билмейме. Қъалайды атыгъыз?

- Нина Ивановнады.

- Бек игиди, Нина Ивановна. Чынтты да орус ат, атагъызны аты да алай...

- Кечгинлик беригиз. Мен сизни сёзюгюзню бёлдюрюп къойгъанма. Аитыгъыз. Тынгылайма.

- «Биягъы ушакъгъа къайтайыкъ» - деген эдим.

- Ыразыма. Алай сёзню бошагъан ушай эдик да!

- Алайды. Болсада, сиз таулу сабийлени суюме дедигиз.

- Алайды.

- Алай эсе, оруслу тиширыу таулу жашны суюгенине, аны бла жашагъанына аллай бир нек сейир этесиз?

- Кертисин айтханда, адамла барысы да – адамладыла. Хар миллетни арасында бек игилери, осаллары да тубей болурла. Бир юйюрлю болуп жашагъан адамланы жашауларында окъуна аз тюрлю затла болмаидыла. Хар миллетни кесини иги, осал адети да болмай амалы да жокъ... Эр бла къатын а – бир бирлерини жүрек сырларын ангылаялмасала, аланы жашаулары жашау туйюлдо.

Кертиди, мен алыкъа юйдегили да болмагъанма. Алай мени кесими жашаудан ангылауум болгъанына ишекли туйюлме, айып этмегиз! Ма алып айтсакъ – сиз эригиз бла не затны юсюнден сёлеширге боллукъсуз?

- О-о, кечгинлик беригиз, Николай Гаврилович! Алий – бек билимли, акъыллы адамды. Орус тилде сенден, менден да ариу сёлешеди. Алий хар затдан иги ангылауу, хапар, жыр айтыргъа да фахмусу болгъан адамды. Мен жашауумда Алийге тубегеним ючюн кесими бек насыплыгъа санайма.

«Фокстрот» бошалгъанлай, Николай Гаврилович Нинаны биягъы Алийни къатына дери ашырды.

Магнитафонну тауушу тохтагъанлай, таулу тартыула башландыла. Нинагъа ол бютюнда сейир кёрюнеди. Ол, Алийни къатында тохтап, ышара, хапар айтады.

Бу жол Николай Гаврилович, Нинаны къатына алгъындан эсе таукел

атлай келип, сёз да айтмагъанлай, анга кьолун узатды.

- Кечгинлик беригиз! Арыгъанма, - дегенни айтып, ол жеринден теп-меди. Николай Гаврилович, сёз да айтмай, алайда бир кеск сөөлди. Сора бир жанлыракъ тепчип, бир бош тургъан шинтикге олтурду. Дагъыда ёрге кётюрюлдю да:

- Къалай иги ингирди! – деди, Нинагъа къарап.

- Алайды, - деп, къысха жууап берди ол да. Ызы бла:

- Алий Азаматович! Танышыгъыз. Николай Гаврилович мында устаз болуп ишлейди, - деди Нина.

Жашла бир бири кьолларын тутуп, саламлашдыла да, адетде болу-учусуча, атларын айтдыла. Ызы бла ала, шинтикге олтуруп, тойгъа къарайдыла.

- Алий Азаматович, - деди Николай бир заманда, - шахардан, элден къайсын бек жаратасыз?

- Билемисиз, Николай Гаврилович! Таулу адамны кесини туугъан элине кьошханы болмайды.

- Да, туугъан жери кимге да иги кёрюне болур. Алай сиз, Нина Ивановна айтханнга кёре, Одессада жашайсыз. Туугъан жеригизни сөө эсегиз, бери нек кёчмейсиз да?

- Окъуууму бошагъанлай, мени Одессагъа ишлерге ийгендиле. Бююнуа салыннган борчну толтурургъа керекме.

- Тюзсюз, - деп, Николай Гаврилович бир кесекге сагъышлы болду. Ол заманда орамда ойнай айланнган жашчыкъладан бири:

- «Аныуар, Аныуар!» - деп къычырды.

Нина Ивановна, Алийге къарап:

- «Авуары» - депми къычырады? – деди.

- Угъай, угъай! «Аныуар» - дейди. Ол кесини нёгерчигин излей болур, - деди Алий.

Биягъы Нина Ивановна, устаз таба бурулуп:

- Николай Гаврилович! Сиз устаз тюйюлмюсюз! Тилни иги биле болурсуз башхаладан, «Авуары» деген сёз бармыды дуняда? – деп сорду. – Бар эсе уа, ол не магъананы ангылатады?

- Да Алий Азаматович бек тынгылы ангылатды аны уа – айта турады да, «Аныуар» деген адамны атыды. Кычыргъан жашчыкъ нёгерчигин чакъыра болур... «Авуары» деген сёз а жокъду, - деди.

- Угъай, Николай Гаврилович! Алий Аныуар деген адамны атыды дегенди. Аны ангылагъанма. Анга даулашмайма. Мен а бусагъатда «Авуары» деген сёз не магъананы тутады? – деп сорама.

Устазны бети къызарды. Бир кесекге сагъышланып:

- Аллай сёз жокъду, - деди ол.

- Устаз айтханнга кёре, «Авуары» деген сёз жокъду. Инженер а не айтырыкъ болур? – деп, Нина Ивановна кесини эрттеден юйреннген адетиндеча, кёк кёзлерин аз къысаракъ этип, Алийге кюлюмсюреп къарады.

- «Авуары» - деп, бир къауум адамланы, учрежденияланы тыш къыраллада банклагъа салыннган ахчаларына, аны кибик тыш къы-

раллы валюта бла жарашдырылып, ол банклагъа ётдюрюлген чеклеге, вексельеге, аккредитивлеге айтадыла. Алай мен билмейме аланы бусагъатда айтыргъа не кереклиси болгъанын?... – Нина, башха сёз айтмагъанлай, Алийни жууабына ыразы болду.

Николай Гаврилович а, шош туруп, алайдан тайды. Ол арлакь кетгенден сора уа, Нина харх этип кюлдю.

Аны алай жарыкь болгъанын кёргенде, ичген затмы этгенди огъесе мынга не болгъанды деген оюм келди Алийге.

- Нина Ивановна, къарайма да, ичгенинг а суу болмаз дейме.

- Багъалы Алий, мени таныгъанлы, ненча кере кёргенсиз ичип, эсирип?

- Сора бюгюн санга не болгъанды?

- Хоу-хоу, багъалы устазым, ким бла къалай сёлеширге керегимиз ангылатдыгъыз.

Нина Ивановна акъылында болгъанны айыртып айтмады эсе да, Алий аны нек кюлгенин артда ангылады, баям.

- Мен а бу хар затны да не къадалып сорургъа къалгъанды деп турганма. Кёремисе, къалай аман акъыллыса сен!

- Эндими билесе мени къаллай болгъанымы? – деп, Нина Ивановна, кюле-кюле, отоугъа кирди.

- Ниночка, кел-кел! Къайры чыгъып кетдинг эсенг да, - деди Нажабат.

- Не керекди, Надя?

- Къатымда турсанг сюеме, ариу келиним.

Юйде этилирге керекли ишлени Таужаннга сора эселе да, ишни мажаргъан а – Нажабатды. Ол келген тиширыулагъа ариу айтып, столгъа олтуртады, сыйлайды, кетерге тебирегенлени уа, сумкаларына да бир затла салып, къабакь эшикге дери ашырады.

Алай эте, кезиу бир къара сумкагъа жетди, Нажабат аны къатында сархош болуп бир кесек сюелди да, Таужанны къулагъына шыбырдады:

- Таужан, къара сумка – Кермаханни сумкасы болур дейме.

- Алайды.

- Аны сёзю кёбюрек болуучуду.

- Да не этериксе да? Кеси келтирген къумачны сумкасында турмакьой да, къарап, аны юсюне да бир сыйлыракь зат сал, - деди Таужан.

- Хо, сен айтханлай этерме. Алай, аз келтиргенни юсюне жарагъан жыйрыкьлыкь салыргъа кереклисиз а ангыламайма?

- Аны ючюн къайгырмаз. Не да болсун, былайдан ол бир къаугъасыз кетсин ансы...

- Да не къаугъа этерикди алай а?

- «Мен иги харекет салгъан эдим. Сен а манга осал затланы салгъанса», - деп, элни юсюбюзге къаратыр, Аллах бирди.

Нажабат быллай адетлени иги ангылагъан адамды. Ол къайсы сумкагъа, чемоданнга не саллыгъын иги биледи. Болсада бир-бирде уа, Ниночка, къагъытха къарачы деп, кимни не келтиргенин билирге сюеди.

* * *

Сакийнатчыкъ, аш юйге кирип, төгерегине къарады да, Нажабатны къатына жууукъ барып :

- Алий къайдады? – деп, шыбырдап сорду.

- Билмейме. Алий санга неге керекди? – деди Нажабат.

- Керек эди... - дегенден башха сёз айтмады къыз.

- Агтяны жаны ючюн, сен бир ишинг болмай, бошуна излерик тыйюлсе... Келчи бери! – деп, Нажабат Сакийнатчыкъ бла бирге къонакъ отоугъа кирди.

Алий, чурукъларындан башха кийимлерин тешмегенлей, ундурукъда таянып эди.

- Жукълап тура болур, - деди Нажабат.

Алий, Нажабатны ауазын эшитгенлей, ёрге турду.

- Кел, Нажабат, кел, жукълап тыйюлме. Ары-бериге къараргъамы керекди?

- Да, жукълагъанынга да айып этмейме. Сау кечени атангы орунуна сен ишлеп келгенсе... Жукъламай къалай турлукъса? Ары-бериге къараргъа сенден къалгъанла жетиширикдиле, Сакийнатчыкъ излейди сени.

Алий, Нажабат бла сёлеширге болуп, Сакинатны эслемей тургъанды.
- Шинтикге олтур, ариу къызчыкъ, - деди Алий, ундурукъдан ёрге кётюрюле. Ол къызчыкъгъа нек келген болур деген акуюлда сейирсинип къарады. Сакийнат алайда тургъанлай, къол-бет да жуууду Алий.

- Конфетле аша, - деди Алий, къызгъа табакъ толу татлы затла узата.

Сакинат конфет ашаргъа унамады.

- Муну Земфира санга жибергенди, - деп, Сакинат башын энишге этип узатды Алийге бир къагъытны

- Ким Земфира?

- Кермаханланы Земфира. «Башха адамгъа кёргюзтмей бер», - дегенди.

- О, сен къалай залим адамчыкъса! – деп сейирсине, тышына чыгъа баргъан къызчыкъны ызындан къарап, башын булгъады Алий.

Жаш къагъытны ачды да, терезеге жууукъ барып окъуду. Анда бир къауум сёз къырылып, жангыдан жазылгъанларына да эс бурду. Письмону хар тизгининде уллу тынгысызлыкъны ауазы:

«Алий, алгъышлайма! Сени къууанчынгы кесими къууанчымча кёрдюм. Келгенинги эшитип, жолугъургъа ашыкъгъан эдим. Болсада, къатын алып келгенинги билгенимлей, къызыу темирни сууукъ суугъа атханлай, жүрегим суууп къалды. Да не этерикбиз, жазыу, къадар деген зат керти болур. Сени бла суу боюнунда сюелип сёлешген кюнлерибизни кесимлей кёп кере сагъыныучума. Сен къачан келлик болурса деп, аллынга къарагъанлай кёп кюнлерими ашыргъанма. Сени аладан хапарынг да болмаз... Энди жалаңда бир айтырым: насыплы – ахшы жашаулу, узакъ ёмюрлю бол!..»

Алий, юйню ичинде кеси жангыз ары-бери атлай, «Насыплы бол!» деген сёзлени кёп кере къатлады.

Ол заманда Нажабат отоугъа кирди да:

- Сакийнатчыкь нек келген эди, Алий? – деп сорду.

- Бек уллу жумуш бла келген эди кызычыкь. Ма ол манга келтирген саугьаны сен да кёр.

- Аллах сюерик, не бек сюеди сени, - деди Нажабат, ауазы кьалтырай, - атам ёлмесин, гюняхына киргенсе.

- Да, Нажабат, менде терслик жокъду. Земфираны жаланда кьоншу кыыз кьадарында эркетип жашаганма – башха зат акылыма окьуна келмегенди. Одессадан келгенде, былайда бир-эки кере кёргенме. Андан башха экибизни арабызда бир тюрлю сёз болмагьанды. Шахар жашауну юсюнден соргьанына билгеними айтханма.

- Да сен «телибаш» ангыламагьанса ол сыйюп, ёле тургьанын.

- Аны манга тутхан жүрек тазалыгьын ёмюрде унутмам, - деди Алий. – Не адамлыгьына, не ариулугьуна киши чурум табарыкь тьююлдю аны. «Озгьан жауунну жамычы бла кьуума», - дейдиле таулула. - Алий терен сагьышха кетип, отоуну ортасында иги кесек заманны сюелди.

- Хайда, кийин да, тышына чыкь! Жукьлагьанынг боллукьду, - кьарайма да Земфираны кьагьыты сагьышлы этгенди сени. Унут аны!

* * *

Таматала юйлерине кетгенликге, жаш тёлю тойну кечени бир кезиуюне дери тохтатмады. Азаматны кенг арбазы кьобуз, жыр, кьарс тауушладан толгьанлай турду. Таужан бла Азамат да тычайыр акьылда тьююлдюле, тойгьа да кьарай, шапалагьа да кёл этдирир сёз айта, дуния зауукьлугьун алып олтурадыла, аш юйден чыкьгьан жерде, кызыл кьатапа бла тышланган шинтиклеге олтуруп.

- Нажабат, иги кыыз кибик, бу ахлула чачылгьынчы, ол келинге берликчиклерибизни да берип кьоярмы эдик? – деди Таужан.

- Да-а! Аттяны жаны ючюн, керти айтаса, - деп, Нажабат ашыгьып юйге кирди. Ол эки-юч такьыйкьаны ичинде бир уллу сары кюбюрню эки жаш эки жанындан кётюрюп, Нажабат да кьаты чулгьанган уллу кюйюзню инбашына салып, жашланы алларында, Таужанны кьатына жетдиле.

- Былайгьа салыгьыз, жашла! – деп кёргюзтдю Нажабат. Кюйюзню кюбюр юсюне салды. Кеси уа, келинни чакьырып келди да:

- Ниночка! Ма былайда тур бир кесекчикни, - деди.

Нина, энди уа биягьы сени эсинге не тюшдю дегенча, Нажабатха кьарап сюеледи.

Тиширыула, сейирсинип кьарай, Нажабатны тегерегине жыйылдыла. Эр кишиле да, олтургьан жерлеринден таймай, ырахат олтуруп кьарайдыла.

Бир кесекден Нажабатны ауазы эшитиледи:

- Ма, багьалы келинчигибиз, Азамат бла Таужан, аладан кьалгьанларыбыз да сени бек жаратханбыз, кьууаннганбыз. Кьайын атанг бла кьайын ананг санга этген саугьала быладыла, хар затха эс буруп кьарарынгы тилейме. Кьайын атанг – Азамат алгьан затла: кюмюш бел бау, алтын жүзюк, кремплин жыйрыкьлыкь, понбархат жыйрыкьлыкь, лаки-

роvanный чурукъла...

Къайын ананг алгъан затла: гыранча жалукъ, чурукъла, жыйрыкъ-лыкъла, - деп, тюрлю-тюрлю къумачланы къюбурден чыгъарып, жерге жайылгъан акъ жабыу юсюне къалады. Персидский кюйюз деп, къюбур къатында тургъан кюйюзню да кёргюзтдю. – Ма, Ниночка! Алайды сени жууукъларынгы санга этген саугъалары, - деди ахырында Нажабат.

Саугъала къаланган уллу тѣбеге къарап, абызырагъан Нина не айтыргъа да билмей сюеле эди... Насыплы эди ол!

Кермахан юйюнден экинчи кере да келген эди тойгъа къараргъа. Ол, Акъбашлары келинлерине этген саугъалагъа къарай келди да, къобузчу къыз таба бурулуп, былай айтды:

- Ханифа, бу тауушну бир кесекге шош этчи! Бир сѣз айтыргъа да къоймагъанлай, къулакъларыбызны сангырау этесе, бюгюнлю, бюгечели да бир тохтамай...

Ханифа терк ёрге турду да, къобузну кеси олтургъан шинтикни юсюне салып, юйге кирди.

Тепсей тургъан жашла, къызла, тѣгерекге къарап, шош болдула.

- Аллах Акъбашланы арбазгъа мындан иги, намыслы, къылыкълы келинни аягъын басдырмасын! – деди къаражух Кермахан. – Къайын атасыны, къайын анасыны алларында жалан башлай сюелген келин башхалагъа не намыс этерикди? Адетлерибиз бла ойнамысын бир киши да.

- Къой, къой, Кермахан! Андан санга жетген жокъду. Сен къайда да бир къаугъа чыгъармай къоймаучуса, - деди Нажабат.

- Да къоймай а, ма-а къойдум. Къолундан тартып бармайма. Сен хыкки- кѣзсе, барын да къатышдырып айланган. Къоймай а, къойдум, - деп мурулдай, Кермахан къабакъдан тышына чыкъды.

- Аланла, Кермаханны нек чочутхансыз? – дегенле болдула.

- Да аны адети алайды, не жарыкъ тойну да суу къуйгъанлай этичюдю, - дедиле башхала.

Жашла сары къюбюрню кѣтюрюп жапма тюбюне салдыла. Къууанча келгенле да, экеу-ючеу бола, тойдан чачылдыла. Ханифа бла Нажабат аланы къобуз тауушлары, ариу сѣзлери бла ашырдыла орамгъа дери.

КЪУШ УЯМ

(жыр)

*Яникоюм къуш уям,
Мени тёрде дуниям.
Санга баргъан жолумда,
Насыбыма къууана.*

*Жигит Алим да бизни,
Яникойну баласы.
Жерибизни сакълады,
Бола аны къаласы.*

*Адамларынг иш кёллю,
Фазикача – аламат.
Сыйлы ёсген жаш тёллю,
Сау жашасын саламат.*

*Къайгъы этме бир жукъгъа,
Чабакълы суу бойнунда.
Кече сайын тынч жукъла,
Насыбынгы къойнунда.*

Эжиу:

*Эрирейли Яникой
Жаша, жашна хар кюнде.
Этилсинле байрам, той
Хар арбазда, хар юйде.*

ЯНИКОЙНУ ТАРИХЫ

Бек эртте алынган суратла кеси заманларындан тынгылы хапар айтадыла бизге. Алада тюрлю-тюрлю къадарлары болган адамла, жангы элле, жангы орамла – жангы жашау. Мен, жыл саным сексенден атлаган эр киши, бюгюнню хапарымда аллай суратлагъа кеп кере эс бурлукъма. Ала бизни емюрде акъылыбызда болмаган шартлагъа терилтирикдиле. Андан сора уа – «Эй а, таланган, къалай билмей турганбыз жашаган жерибизни тарыхын эндиге дери?» - деп окъуна айтырыкъбыз.

Яникой элде жашаган адам - тизгинлигине, оюмлу сезюне ким да эс бурган инсан, майор, ИТК-І –ни начальнигини политика ишле жаны бла алгыннгы заместители Малкъондуланы Исмайыл, кесини юйюнде эрттеден сакъланган суратланы манга кергюзтюп, хар бирини юсюнден тынгылы хапар айтып башлады. Ала аны аппасыны, акъ-сакълалны жашларыны, къызларыны, туудукъларыны суратлардыдыла – жашаууну эсгермелери.

Озган заманла

Гелястанланы Мазанны жашы Шамил эртте Чегем ауузунда Гюдюргю деген элде жашаганды. Кюнлени биринде ол Тюркге атланады, жашау этерге тынгылы жер излеп. Анда Шамил бюсюреген жашау онгла таулуну кеслерине тартадыла. Алай тууган журтун – Малкъарын башха жерге алышындыралмазлыгын ангылайды ахырында, - артха къайтады.

Ол, кеп тюрлю жашау халланы тенгледире келгенден сора, кесине, эллигерине да бир иги иш этер акъылгъа келип тохтайды – таудан ёзеннге тигелеуню тюзге санайды. Алай таулуну таудан айырганны къыйынлыгын да ангыламаган эр киши туююл эди Шамил. Нальчик шахардан узакъ болмай, жангы эл ишлеуню дурус керюп, арсарлыгын таукеллиги хорлап, ол акъылын ахырына жетдириуню къолгъа алады. Аны жангы эл ишлерге кереклисини юсюнден тилеги Россейни патчахына дери жетеди. Алай бла, 1885 жылда Кавказны генерал-губернатору эл ишлерге жер сатып алыргъа эркинлик береди тауда жашаган чегемлилеге.

Сайлаган жерлерини игилигине сылтау жокъ эди. Алайгъа Чалман деп айтадыла ала кеслери. Несин айтаса, алайдан узакъ болмай къалын агъач, таза тау суу, жерни битимли болганын да сормай ангыларыкъды адам. Тау суучукъгъа да Чабакълы деген ат бердиле чегемлиле. Иги да жашаулары келген тиширыула, озган заманланы эсгере келип, Чабакълыны хапарын айтып, кезлери бла керген затлагъа окъуна сейирсинедиле: андан суу алсала, чабакъла челекге секирип болгандыла. Аллай кезиуледе челекде сууну артха тегюп, жангыдан алып болгандыла.

Гелястанланы Шамил агъачдан уллу юй ишлейди – къабыргълары

уа чалы. Юйюннo тeгeрeгинe хунa кьaлaйдy, aрбaзгьa киргeн жeргe гe-зeнeк, aтлa турлукь ышыкьгьa куудушлa, мaл, кьoй oрунлa дa ишлeйдy. Сoрa, aлaйдa иги кeсeк aдaмгьa жaшaу этeргe oнг бoллугьун aнгьлaп, кьуaнaдy.

Биринчи журтла

Ол жыл окьуна ары Шахмырзаланы Абу, Хархаланы Байрай, Мал-кьондуладан бла Газаладан да бир кьауумла юйюрлери бла кeчeдилe. Хархалада биринчи сабий да тууады анда. Анга Исхакь деп атайдыла.

Яникой деп атайдыла таулула жангы элге. Ол «жангы эл» деген сeздю тюркча. Ол атны элге Гелястанланы Шамил бергени белгилиди тарыхда. Гелястан улу Тюркде аллай эл болгьанын эсинде тутуп тургьанды – аны бек жаратып.

Мында адам саны eсe, жашау кьoлaйлy бoлa бaргьaньнa зaрлaньп, ол жерни артха сыйьырыргьа кюрешгенле болгьандыла. Алай Шамилни жашы Исмайыл, Беш Тауда (Пятигорскеде) сюдде чегемлилеге кьажау сюелген адамланы хорлап чыкьгьанды.

Алай инсан уруш жангы элни адамларын бек жунчутханды. Элге Яникой деп да ол заманда аталгьанды.

Исмайыл Шамилни Сагид деген жашыны юсюнден да хапар айтханды бизге. Аны эгиз эгечини аты Кьанитат эди. Ала сабий заманларындан бир бирлеринден айырылып киши кeрмeгeндy. Сагид гитчелей окьуна бек жигитчик, жумушчу да болгьанды. Тютюн ичерге да юйренеди ата-анадан жашыртын. Шамил жашыны ол затын ушатмайды. Алай урушхан а этмейди. Кьатына чакьырып, айтады: «Сени кибик иги жашха ушагьан зат тьoйoлдю ол. Тютюн ичгенинги кьoйсaнг, кьaмaмa сaугьaгьa бeрeмe...»

Атасыны айтханын этеди Сагид, кьама кьоллу да болады.

Эл eсгeндy, кoлхoз aйньгьaндy

Мен Яникойну юсюнден, аны адамларыны жашауларындан кeп зaт билeмe. Яникойчула бла бир коллективде 42 жылны ичинде ишлегенме. Ала бла уллу шуeхлукь да жюрютгенме. Аны себепли Исмайылны юсюнден хапарымы андан ары бардырлыкьма.

1919 жылда 15-чи майда Яникойда Байсолтанланы юйюрлерине жашчыкь тууады. Анга Алим деп атайдыла. Ол гитче заманчыгьында тик тeшлeгe, тaулaгьa тoхтaусуз чaбып eрлeучюсюн кeплe эслеринде тутадыла. Алим, тау тeппeсиндe сьртындан жатып, кeкдe aэpoплaн учуп бaргьaньн кeрсe, ол кeз туурaдaн тaшaйгьынчy, кирпик кьaкьмaй кьaрaгьaнлaй тургьaндy. Кьушну учханына да алай. Ол кьушну кьaнaт-лaрьнy кьaрьулукьлaрьнa, aнy eхтeмлeлигинe дa сукьлaннaндy.

Алим да, аны тенглери да, кьышхыда бузда, кьарда учаргьа бек сьoй-

гендиле. Чабакълы уа (къышхыда бузлап) аланы бек суйген жерлери болганды. Агъачдан кеслери конькийле ишлеп, ала бла учуп эришгендиле. Тюкенде сатылгъан конькийлери уа жаланда Мусукаланы Азгорну болганды. Ол жыл саны бла бирсиледен кичи эди дейдиле яникойчула. Уллу, кичи да суйгендиле Азгорну. Ол конькийлерин кишиге къызгъанмагъанды. Алимге уа бютюнда. Алимге тилетип кюрешмегенди Азгор: «Ма, сен да уч, менден эсе сен иги учаса», - дегенди тенглиги болгъан жаш.

Яникойда колхоз 1930 жылда къуралгъанды. Ол терк айныйды, эл ёседи, жаш тёлю окъуп, билим алады. Гелястанланы Шамилни жашларыны къадарлары да ким да энчи магъана берирча тюрлене баргъандыла. Исмайылны ишлерге НКВД-гъа аладыла. Аны да бар эди магъанасы – ол Совет властхъа къажау суюлген къауумланы акъылларын башларына жыйдырыргъа къолундан келген адам болганды. Ол алгъа Яникойда эл Советни таматасы (Гелястанланы Зулкъайдан сора) болганды. Андан баргъанды органлада ишлерге.

Элде Сагидни уа тюз боюнлу, хар кимге кёзбаусуз сёзюн айтхан адамныча эсгередиле бюгюн-бюгече да. 1935 жылда Яникойда школ ишленип, сабийле ары жюрюп башлагъанларында, биринчи устаз Гелястанланы Шамилни къызы Шахидат болганды. Байсолтанланы Алим да окъугъанды ол заманда эл школда. Андан сора Нальчикде педучилищеге кирип, анда билим алады. Алим Нальчикде аэроклуб ишлегенин эшитгенден арысында ары жюрюп башлагъынчы, бир кюн да тынчлыкъ тапмайды. Анда эки жыл юйренип, ызы бла Ейскеде аскер-тенгиз училищеге эки жыл окъуп, ахшы муратына жетип, къадарына ыразы болуп тохтайды. Балтиканы айтхылыкъ лётчиклери – Белов, Володин, Антоненко таулу жашны - Байсолтанланы Алимни, кеслерине нёгерге бек ыразы болуп аладыла. Ол жашланы командирлери Брынько Алимге былай айтады:

- Мени бла бирге учарыкъса. Эсингде болсун – кёк къоркъакъланы суймеучюдо. Жунчума, кёлсюзлюк этме...

Былайда айта кетейим, Яникойда ол заманда жюзден артыкъ юйор жашагъанды, хар иште да алгъа барыу эсленгенди. Колхоз а байлыгъы бла атын республикагъа окъуна айтдырып тургъанды.

Жерни сарнатхан боран

Уруш... Атын сагъынсанг окъуна, аркъа жиклеринг къалтырайдыла. Къарап-къарагъынчы эл хайт деген жашларын аскерге ашырды. Менде болгъан тизме былайды: урушну биринчи айларында Ата журтларын душмандан къоруулай 52 яникойчу ёлгенди. Аты кенг белгили лётчик – Байсолтанланы Алим Уллу Ата журт урушну ал жылында фашист-

Гелястановы:
Сагид, Шахидат и Къанитат.

*Сурадда (солдан онгига):
Гелястанланы Шахида,
Сагъит, Къанитат.*

*Сурадда
Гелястанланы Шамил*

*Яникойда таулу юйюрню адамлары.
Сурат 1912 жылда алыннганды.*

*Байсолтанланы
Алим*

*Янкойда
Байсолтанланы Алимни
эсгертмеси.*

*Яникой элни
кёрюмдюсю*

*Нальчикде
Байсолтанланы
Алимни
атын эрютген
19-чу школ*

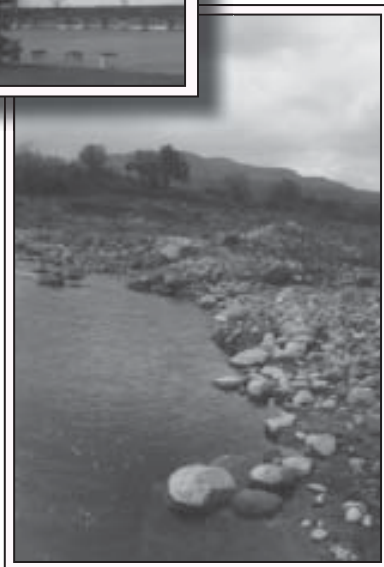
*Яникойда
культура юй.*

*Нальчикде
Байсолтанланы
Алимни
атын жюрютген
орам*

Янкойну школу

Чабакълы суу

ле бла сермешир ючюн юч жюз кере учханды кёкге, кесини нёгерлери бла бирге душманны 19 самолётун агъызганды. 1942 жылда 25-чи октябрьда Байсолтанланы Юсюпню жашы Алимге Совет Союзну Жигити деген ат аталганды. Ол Къабарты-Малкъардан биринчи адам эди аллай атха тийишли болган. Экинчи Ата журт урушну кезиуонде бизни кыралда 11,5 минг адам алганды Совет Союзну Жигити деген атны. Байсолтанланы Алим а ол тизмеде онтугузунчуду.

Алим кезиуолу учууларындан биринде, башындан къарап, агъачны ичине жюз жарымдан артыкъ душман аскерчини кёреди. Ала, мотоциклге минип, жаяу жолчукъ бла кыстау бара эдиле. Байсолтан улу, кёп сагъыш эте турмай, самолётун аланы башларына жууукъ элтип, пулемётдан от ачады. Фашистле мотоцикллери къатыш жыгъыладыла жерге. Ол затны Алим терк-терк эсгере турганды аскерчи тенглерини арасында.

1943 жылда Байсолтан улуна Балтиканы «Лячини» деген атны атайдыла лётчик тенглерини, аскерчи журналистле да. Фашист лётчикле аны самолётун кёргенлей танып болгандыла эм мычымай бир бирге хапар берип да.

Сермешде этген бир сейирлик кишилик бла Алим кеси да ёхтемленип болганды. Балтика флотну ВВС-ни командуючиси полкга келеди. Сора Байсолтанланы Алимни полкну штабына чакъыртады. Генерал, Алимге картада бир точканы кёргюзтюп: «Былай душман бла сермеширге тюшсе, сен кесинги борчунгу къалай ангылайса?» - деп сорады.

Генерал таулу жашдан алай терк да, тынгылы да жууап алганды, анга ол кёп заманнга дери сейир этгенлей турганды. Алим душман бла сермешде кеси айтхан оюмну тюзлюгюн кёргюзтеди. Ол эди аны ёхтемлендирген.

Бу аламат адамыбызны – Байсолтанланы Юсюпню жашы Алимни, Ата журт урушда этген жигитлигини юсюнден кёп айтылганды, жазылганды. Сау кыралгъа белгиледи аны кишилиги, ётгюрлюгю, адамлыгъы. Ол кесини нёгерин жаш лейтенант Алпатовну къаты сермешде палахдан кьутхара ёлгенди. Фашистлени эки самолётлары жашны кьуршоугъа алганларын эслеп, Алим самолётун ала таба бурады. Бирлерин терк окъуна агъызады. Алай кёзню жумуп-ачхынчы заманны ичинде фашист самолётладан экиси Алимни баш жанындан келип, юсюне от жаудурадыла. Алпатов, жанына кьоркьуу болганын да ангылай турганлай, отну ичине кирип, немецли самолётладан бирин агъызады. Алай Алимни ёлюмден сакъляялмайды – аны самолёту, кююп, Балтий тенгизге кёмюледи.

Къабарты-Малкъарны «Эсгериуле китабын» ачып, окъуй келген сагъатында бек кёп яникойчуну тукъумуна, атына тюбейсе. Ма аланы бир къаууму: Габаланы Азрет, Алий, Биттир, Бияз, Юсюп, Газаланы Адилгерий, Магомет, Мажир, Хамит, Хасан, Юсюп... иги кесек аскерчини къайда жоулганлары белгисизди.

Бизни республикада тамата тёлуде Къойчуланы Иосифни атын

эшитмеген алай кёп адам табарыкъ туююлсе. Бек сейирлик къадары болгъан адам, Ата Журт урушну чынтты жигити, тасхачылары командири; Кючюкланы Махмут да урушну башындан ахырына дери кишиликти юлгюсюн кёргюзтген адам, Яникойда орта школу директору болуп 27 жыл ишлеген инсан, бюгюн да жаш тёлуге насийхатлыкъ эте жашайды. Залийханлары Магометни, Мирзоланы Мухаметни, Аккайлары Далхатны юслеринден айтырыгыбыз да алайды. Бу адамла урушда этген жигитликлерини юсюнден кёп жыллары ичинде бир тёлү экинчисине хапар айта барлыкъларына толу ийянама мен. Алай яникойчу жашла, малкъар халкъны бирси фронтчулары да урушдан кеси эллерине къайтып, анда адамларын тапмай, аланы Къыргъыстанны, Къазахстанны жерлеринде излеп айланганлары уа не уллу къыйынлыкълары да унутдургъанын эсендн кетерип жарамаз.

Яникойда 1944 жылда 8-чи мартда жаланда бир юйюр къалгъанды кёчюрюлмей – ол да къумукълу юйюр. Аны сагъыннганым, элни чакъгъанын-ёсгенин кёрюп, къууанып жашарыкъ халкъ ызына къарай кетген эди азап жолоучулукълу къынаркъа.

Тамыры къурумагъан терек чакъмай къалмайды

1957 жылда Малкъар халкъ туугъан журтуна къайтханында, жер жангыдан жашнады, таула, ташла да къууандыла, къарт терекле иги да силкинип тюзетдиле беллерин, тамырлары жангыдан кюч алып, ариу чакъдыла. Юйлери оюлмай тургъанла аланы сатып алыргъа онглары болгъанына да къууандыла, онюч жылны сюрюлмей тургъан бахчаларын сургенле уа бютюнда къууанч сагъатлы эдиле. Яникой эл кюнден-кюннге тюрлене, орамлары адамдан тола, сюрюуде маллары кёпден-кёп бола бара эди. Яникойчула, ата-бабаладан къала келген адетни отун тиргизип – изеу къурап – бир бирге болушуп, жашау журтла, колхоз фермала ишлейдиле, орамланы тизгинлерин жыядыла, сабан суредиле... Бир бёлек жылдан элни тюз ортасында жарагъан культура юй сюейдиле яникойчула, школ, элни администрациясына бла колхозну правление жангы мекам да, тюкенле да. Быргъыла бла элге суу келтиредиле, хар юйде хауа чыракъла жанадыла. Асфальт салыннган жоллары эки жанларында омакълыкълар салыннган терекле ариу чагъадыла. Байсолтанлары Алимге сейирлик эсертме ишлетип орнатадыла тюз элни ортасында. Колхозгъа да аны атын атайдыла. Нальчик сахарны бек ариу орамларындан бири, анда 19-чу орта школ да Байсолтанлары Алимни атын журютедиле. Алимге аталып жырла, китапла жазылгъандыла. Аны 90-жыллыгына жораланып «Полёт в бессмертие» деген ат бла кинофильм алыннганды.

Эли бек кьууанчлы заманы

Орта школну эли тюз ортасында заманны излемина тийишли ишленнген межамыны юсюнден сагъыннганбыз алгъаракъда. Аны ара залында урушну ветеранларыны юслеринден хапар айтхан жазыулагъа бла суратлагъа бери келгенле бек эс буруп къарайдыла, аланы кими мудах болады, кими жилимукъларын тыялмай сюеледи, айтыр сёзюн тышына чыгъаралмай. Бу сейирлик мюзейни кьурагъанлагъа уа уллу да, гитче да жүрек ыразылыкъларын билдиредиле. Байсолтанланы Алимни бюстюна бла суратларына, аны юсюнден хапарлагъан документлеге энчи эс бурадыла бери келгенле. Школну окъуучулары музейдеги загланы жыйышдырыугъа уллу къыйын салгъанларын да белгилеге керекбиз.

2009 жылда бу школгъа Байсолтанланы Алимни аты аталгъаны да кьууанчлы ишти. Яникойчула иги ангылайдыла аллай адамларын сансыз этселе, намыслары жүрюмезлигин.

Бусагъатда бу школда 460 сабий окъуйду, билимли, сынаулу устазла ишлейдиле ала бла, бир бирге болуша, бир бирге эс тапдыра. Аланы арасында «Билим бериуню отличниги» деген сыйлы атны онбир адам, Къудайланы Афуажан халкъ устаз, Къудайланы Софья бла Малкъондуланы Зоя сыйлы устаз деген атланы жүрютедиле эртгеден бери.

2007 жылда Яникойну школу, республикада баргъан эришиуде хорлап, бир миллион сом бла саугъаланнганды.

Бу элден дагъыда кёп белгили адамла чыкъгандыла. Ол санда физика илмуланы доктору, профессор, Къабарты-Малкъар къырал университетни физика факультетини деканы Ахкобекланы Анатолий, республиканы Конституция сюдюню председатели Гиляхланы Абдуллах, республиканы клиника больницасыны баш врачыны экинчиси Къудайланы Шамил, Бёзюланы Жабраил - аты къыралгъа айтылгъан алим. Ол билимини теренлиги бла кесин Европада, Америкада да танытханды. Дагъыда бардыла эллилерин кьууандыргъан яникойчула.

Ма ол эди бюгюн Яникойну юсюнден айтыр сёзюм.

Геннадий КОММОДОВ

МАЛКЪАР ЭЛЛЕНИ АЙНУ ЖОЛЛАРЫ

Белгилисича, республиканы малкъар эллеринде ишсиз тургъан халкъ артыкъда кѣпдю, алай эсе уа, адамла терс жолгъа тюшерле деген къоркъуу да уллуду. Аны хар ким да биледи - адамны жашауу тап болмаса, ол ишлеп, кесин да, юйюрюн да къайгъысыз кечиндиралмаса, сора ол адам мен былай осал халгъа кимни хатасындан тюшгенме деп, терслени излеп башлайды. Ким биледи, кесим а терс иш болурмамы деб а аны акъылына да келмейди. Асламында уа, ачыкъ айтхан заманда, адамла кеслери терсдиле ишсиз тургъанлары ючюн. Нек дегенде, къыралны жашауунда уллу тюрлениуле болгъандыла, таулу эллени адамларыны асламы уа, тюрленмей, алгъынча колхозчула болгъанлай турадыла. Башха тюрлю айтханда уа - къырал бир мадар этсин, бизге бир иш тапсын деп, сакълап турадыла. Ала «мадар этсенг - къадар этерме» деген заман келгенини магъанасын алыкъа да толу ангыламай турадыла. Ол а неди деген заманда, ачыкъ айтыргъа керекди: «Ол а сиз кесигиз, не мадар да этип, жашауугъузну тап къурама сагъыз, бир киши да сизге алай уллу болушлукъ этерик тюйюлдю!» - дегенди деп. Ол санда ол биз бир бек ышаныргъа юйреннген къырал окъуна да. Малкъар элдеде къырал заводла, фабрикала къурап да, алада ишлербиз деп умут этиу - ол болмачы умутду. Нек дегенде, дунияда бир къырал да таула ичинде заводла, фабрика да ишлемейди. Тырнаузда кибик, жер байлыкъланы хайырланган комбинат болмаса. Алайды да, тау элдеде адам ишлерча жерле быладыла: шkolла, эллени администрациялары, почта бѣлюмле, сора оюла тургъан КХСП-ла (коллективное сельхозпредприятие), КХСП дегенни да «колхоз» деген къысха да, ангылашыныулу да сѣзден неси иги эсе да. Ол жерлени барында да асламында жашау ортасына келген, андан да атлагъан эсли адамла ишлейдиле, жашла бла къызла бек аздыла. Не да болсун, ол жерлени барында да бир 120-150 адам ишлей болур. Эллени асламында 5-6 минг адам жашайды. Аладан, не азындан да, бир неда эки минги ишге жараулу адамладыла. Алайды да, тергеу кибик этип къарасакъ, тау элдеде ишсизлик 80 процентден да озуп кетгенчады. Алай, тюзюн айтхан заманда уа, айхай да, ол халкъ къадар ишсиз турмайды - адамла кеслерини бахчаларында ишлейдиле, мал тутадыла, бирле уа, башха жерлеге кетип, анда ишлейдиле. Хау, алайды, элдеде халкъны иги да асламы, айхай да, бош турмайды - ишлейди, мадар этип къорешеди.

Алай, аны бла бирге уа, жашау халны сунмай тургъанлай былай бурулуп кетгенине тюзелалмай, абызырап тургъанла да, ол угъай эсенг а, кѣлсюзлюк этип, хомухлукъ этип, ичгиге, башха осал ишлеге да алданганла бардыла. Алай бла уа ишсизлик деген затны хатасы халкъны жашау къолайлыгъына жетгени бла къалмай, аны ниетине, таукеллигине да жетеди. Башха тюрлю айтханда уа - ол политика, адет-къылыкъ деген затлагъа да жетдиреди хатасын. Алай эсе уа - ол уллу ишди, анга къырал да, халкъны эсли къаууму да тийишли эс буругъа керекдиле. Былайда къырал дегени-

биз - ол Къабарты-Малкъар Республиканы Правительствосуду, районланы, эллени таматаларыдыла.

Биринчиден, баям, къармашхан, бир иш къуаргъа итинген адамлагъа, юйюрлеге да болушургъа керек болур, бютюнда бурун заманладан бери да халкъны жашау мурдору болуп келген иш бла - малчылыкъ бла къорешгенлеге.

Хау, таулу элдеде колхозлада малчылыкъ асламында айдалы болмагъан эди, алай ол шарт бизде ишни къурауну колхоз амалыны болмачылыкъын кёргозте болур эди, баям, ансы, малчылыкъ - хайырлы иш тыйюлдо деп айтталыкъ тыйюлдо. Нек дегенде, ёмюрледен бери да таулу халкъны жашауну мурдору малчылыкъ болуп келгенди. Минг адамгъа къаллай бир мал жетеди деп терегенде, XIX ёмюрню экинчи жарымында, XX ёмюрню аллында да улуу Россейде окъуна таулулагъа жетген халкъ болмагъанды. Алайды да, мал ырысхы жаны бла малкъарлыла бла къарачайлыла къыралда бек къолайлы халкъ болгъандыла. Таулула хар не кереклерин да табып тургъандыла малны кёп тутханларыны хайырындан. Мал дегенинг а, белгилисича, къуру эт, сют тыйюлдо, малдан жюн да, тери да тышеди, жюнден саулай къыралда да бек суралгъан чепкен, жамычыла, башлыкъла этип болгъандыла, териден а - тонла, башха затла да. Аны айтханым - элдеде жашагъан адамла бары да бир кибик иш кёлло болсала, мал туугъа тийишли эс бурсала, ол иш бютюнда аланы къолайлы жашаугъа чыгъарлыкъды. Алай малчылыкъ бла къорешген - ол бек ауур ишди, аны ким да биледи. Бизни элдеде бир къауумла уа ауур ишними дейсе, мындан женгил иш не хазна табылсын деген ишинги да этерге суймей тохтагъандыла. Ишлемеген - тишлемез деп, бош айтылгъан болмаз. Эрингенден хайыр жокъду, ишлерге керекди. Къармашхан, мал тутуп, къолайлы жашагъан юйюрлени элде намысларын кётюрюрге керекди, алагъа кютюу, чаллыкъ жерле бла да болушургъа керекди.

Эшген затларындан да бизни халкъыбыз тийишли хайыр тышюралмайды, нек дегенде, шёндю курортха узакъдан, Сибирь жанындан алай кёп адам келмейди, этилген затла сатылгъан базарчыкъда уа алыучуладан эсе сатыучула кёпдоле. Ол халда уа сатылгъан затны багъасы чыкъмайды. Ишни къурай билген, къармашхан жашла, къызла эки-юч да сатыу-алыу фирмала къурап, таза жюнден этилген иги затланы къыралыбызны узагъыракъ жерлерине элтп, анда сага турсала эди, халкъгъа да, кеслерине да бек тап боллукъ эди. Бу къоркъуулу, къайгъылы заман да бошалыр, ол ишни къолгъа алыргъа керекди...

Хау, тау элдеде сюрго жерле къытдыла, минг-минг гектар жерледе будай, нартох ёсдюрюп, андан улуу хайыр алырча онгубуз жокъду, алай болгъан сюрго жерлерибизден да иги айда тышюрюрге боллукъду, эринмей, ишлеп, аланы башыбызгъа жаратсакъ. Бир атауул неда бир-бирге жууукъ жетген 3-4 юйюр биригип, фермер мюлкле къурап, 2-3 неда 4-5 гектар жерде - аллай сюрго жерле - талала уа тау элдеде аз тыйюлдоле - иги кесек хобуста, картоф неда алма, кертме, эрик неда дугъум, уркен, зюдюр ёсдюрюрге боллукъдула. Шёндю окъуна кёп да юйюрле кеслерини юйлерини къатларында болгъан бахчачыкъларындан окъуна да иги кесек

тирлик аладыла. Сёз ючюн, Огъары Малкъарда кёпле да кеслерини терек бахчаларындан 50-60 ящик, андан кёп окъуна алма жыяддыла. Ол а иги кесек ахча болады. Огъары Малкъарда, Быллымда, башха тау элдеде да иги кесек картоф, хобуста ёсдюредиле, сора кеч кюз артында, кышхыда, Нальникге келтирип сатадыла. Кёплени тирликлерин а саудюгерчиле элгеге барып окъуна аладыла. Къысхасы - бюгюн окъуна, не къыйын эсе да, эринмей ишлеген, къармашхан адамла, юйюрле бек тап, къолайлы жашайдыла. Битеу да бахча этерге жарарыкъ жерлени, чырпыгъа, хансха алдырып турмай, хайырланып башласакъ - иш иги да онгуна барлыкъды.

Малчылыкъда, жерчиликде да, иги ишлегенден сора да, къумалы малланы жаяргъа, иги тирлик берген, ауруулагъа тёзюмлю битимлени сайларгъа юйренирге керекди.

Элде дагъыда халкъны тюрлю-тюрлю жумушларын тынгылы жалчыгъхан жерле да къуаргъа боллукъду - быстыр тикген, чурукъ жамагъан, чач ишлетген, дарманла сатхан жерле.

Жер башында жашагъан адамла бары да, таулула уа артыкъда, кеслерини битеу да ахшы мурагларын дуняны бек кючлю кыралларыны да, кеси республикабызны оноучуларыны да халкъланы араларында бола тургъан даулаш ишлени урушха, ачыкъ демлешге жетдирмей турургъа, тынч-ырахат жашауну жалчытыргъа акыллари, билимлери, адамлыкълары да жетер деген умут бла байламлыдыла. Боллугъу да алайды, биз адамла ушайбыз да, урушдан-тюйюшден эсе, жарашып, тынч-ырахат жашагъан иги болгъанын бюгюн телиле окъуна биледиле деп, халкъла ол затха ийнангандыла. Алай эсе уа, жашауларын да анга кёре къурай барыргъа керекдиле. Ол оюм бла кесибизни алып къарасакъ – кюнден-кюнге, жылдан-жылгъа тау элдеде жашагъан халкъ туризм-альпинизм деген затланы юсюнден бек къаты сагъыш этип башларгъа керекди. Элерибизни, жерлерибизни къалай бла ариу этейик, таза этейик, дунягъа аты айтылгъан Эльбрус ханны кёрейик, аны гара сууларындан бир татайыкъ деп, кёп да къыралладан келген къонакъланы, айып келтирмей, къалай кечиндирейик деп. Андан да бег а - къонакълагъа эриши кёрюнюрча, аланы юркютюрча ичгичи, былхымсыз адамларыбыз болмазча не этейик деп. Ол келген кюн алагъа бет жарыкылы тюбеп, алагъа иги къонакъбайлыкъ этиу, артда уа аланы жолгъа намыслы ашырыгъа юйрениу шёндю бизни халкъны бек уллу ишлеринден бири болуп тебирегенди. Нек дегенде, баям, кёп да бармай, къыралда, Кавказда да хал тюзелир, бизни Элбрус ханыбыз бла, аны къатында сюелген башха алапат тауларыбыз бла, бизни дуня сейирлик жерлерибиз бла танышыргъа кёпден-кёп адамла келе башларла, кеси къыралырыбыздан да, тышындан да.

Бюгюн а биз алыкъа ол ишге толусунлай хазыр туююлбюз. Къуруда узакъдан келген къонакъланы сыйындырырча ариу, тап юйлерибиз, ала эрикмей турурча затларыбыз жетишмегенлери бла угъай, бек биринчиден а - ниетибиз бла, къылыгъыбыз бла. Биз ол жаны бла Швейцарияны, Австрияны, Турцияны окъуна да адамларындан юлгю алыргъа керекбиз. Биз да андан осал къонакъбайла боллукъ туююлбюз деп арсарсыз айтыр ючюн биз элдеде бу арт кезиуледе кенг жайылгъан къылыкъсызлыкъны,

ичгичиликни, былхымсызлыккыны, уручулуккыну да тамырлары бла кырутдук дегенча халгъа жетерге керекбиз. Ол а уллу да, кыйын да ишти. Ол ишни, бир болуп, халкъ да, кырал да кьолгъа алмасала, киши да тамам эталлык тыйюлдо. Бу иш, жашырмай, тюзюн айтханда, мюлк жаны бла кыйынлыккадан эсе да ауууракъды. Нек дегенде, халкъ, эринмей, хайт деп ишлесе, мюлк кыйынлыккланы хораялыккыды. Алай адамла кеслери кеслерин ичгиден тьялмасала, осал ишлеге берилселе, кылыккысызлыккыгъа кьалсала, халккыны уа кеси арасында осал ишле бла кюрешгенлени низамгъа салыргъа кючю жетмесе, элдеде тюзлюк, законлук угай, осал ишлени сюрюп айланган кыаумла бийлик этип башласала - сора ол халккыны жашау тамыры кырууп барады де да кьой. Иш шендо алайгъа жетип турады да - не халкъ да, кырал да бир болуп, ичгичиликни, уручулуккыну, кезбаулуккыну, дин жаны бла да терсине тартханланы хорларла, алайсыз а, ала бары да аз-аздан халккыны, кырал дегенинги да (законлуккыну) хорларла, малтарла.

Бу арт 10-15 жылны бу палах затла тау элдеде уллу хата болуп тохтагъанларын ачыкъ айтыргъа керекди. Элдеде бузоуланы талагъа окыуна сюрюрге кьоркъадыла - урлап кетерге боллуккыдула. . .

Таулу элдеден биринде алгъаракълада быллай бир иш болгъан эди. Жаш адамла, эр бла кьатын, Сибирь жанына 2-3 жылгъа кетедиле, юй ишлерге бир зат мажарайыкъ деп. 4-5 жыл да туруп, кьайтадыла. Жарагъан юй да ишлейдиле, ичине да керекли затла аладыла. Хы, энди тамбла-бирси кюн жангы юйге кечейик деп тургъанларынлай, юйлерин тонайдыла. Телевизор, кюйюз, магнитофон дегенча, багъалы адырла дегенча - юйде зат кьоймай, урлап кетедиле. Ол адамла милициягъа зат да билдирмей, элге да уллу хапар этмей, бу ишни алайлай кьоюп кьоядыла. Сылтауу - ол урлагъан адамланы башчылары кеслерини кьаршы жууукълары болуп чыгъады. Элге, тукьумгъа да бедешлик болмасын ансы, ырысхы дегенинг дагъыда табылыр деп, ол адамла алай оноу этип кьоядыла.

Бу тапсыз иш эки да затха шагъатлыккы этеди. Биринчиси - ол жарсылу ишти: тау элдеде уручулуккы чекден ёте башлагъанды. Экинчиси - ол кыууанырча затды: тау элдеде элни, тукьумну, юйюрно намысын бийикде тутаргъа, анга кир кьондурмазгъа кюрешген адамла, Аллахах шукур, бюгюн да аз тыйюлдоле. Ай медет а - аллай адамлагъа бере турурча «Эл багъасы адамыбыз» деген алтын майдалла нек эте болмазла?

Керексиз кезбаулуккыну кьоюп, бюгюн биз ачыкъ айтыргъа керекбиз - терт да жаныбыздан тегерегибизни алып, ол «массовая культура» деген бетсиз, кылыккысыз да зат халккыбызгъа уллу заран сала турады. Революцияны, граждан урушну, андан сора тохташдырылгъан зулму низамны кезиуонде гэпоула (ГПУ-чула) сен бийсе, байса, алай эсе уа, бизни жаубуса деп, халккыбызны чирчигин кырутуп бир кюреше эдиле, аллайын ол «массовая культура» деген обур да телевиденияны, газетлени, радиону юслери бла да халккыбызны жашау тамырын кырутургъа кюрешеди - бизни ариу тау адетлерибизни, ниетибизни сансыз этип, малтап, кесини «кока-кола» ниетин жая, жашланы, кызланы да хаулесине, ичгиге юйрете. Запад жанындан келген ол: «Жашаудан алагъанынги ал!», «Бек алгъа кеси

кьадарынгы юсюнден сагъыш эт!»), «Кесинге тап болсун ансы!») - деген ниетлени хаталары бюгюн окъуна эслене тебирегендиле: энди таулу юйюрледе да кѣпден-кѣп бола барадыла таматаланы, ата-аналаны айтханларына уллу къулакь салмагъан, кеслеринден акъыллы, билимли да жер башында адам болмагъанча суннган жашла бла къызла; юйюрлерине, сабийлерине кереклисича къайгъырмагъан ата-анала; къарт аталарына, аналарына кереклисича къарамагъан, алагъа намыс этмеген адамла.

Къыралыбызны уллу телекомпаниялары бары да Запада бийлик этген «Кесиме тап болсун ансы» деген ниетлеге берилип тохтагъанларын, алай эсе уа, ала бизни халкъны минг жылла бла жыйышдырыла келген ариу ниетлерине, тѳрелерине нечик уллу заран сала тургъанларын эсге алып, халкъыбызны эслиси, бек алгъа устазла, жазычула, журналистле бу къара палах зат бла дайымда кюреш бардырыргъа керекдиле. Не да этип, таулу жашланы бла къызланы биз бир затха ийнандырыргъа керекбиз - ол кюн сайын да телевизорла ичинден бизни кѳзюбюзге тебинип кюрешген «массовая культура» деген зат культура тѳйюлдю, кесин культурагъа ушашдыргъан жаныуарды ансы, андан хата болмаса, хайыр жокъду деп. Керти да культурадан юлголе келтирип, дуния сейирлик культура Запада, Востока да болгъанын туура кѳргюзторге керекди. Минги тауну ариу бузлары нечик бийик эселе да Европаны тауларыны ичинде, таулу халкъны ниети, адети, кылыгы да анга ушаш ариудула, бийикдиле. Алайды да, биз ол жаны бла кишиге да сукъланырча тѳйюлбюз.

Кертиди, адамла кеслерини ата-бабалары кибики, тукъумну намысын да бийикде тутсулла, жууукъларын жюрютсюнле, юйюрню бирлигин не къадар кючлесинле, бир бирлерине болушадыла деп, шѳндю биз не къадар кюрешсек да, ол болмачы ишди: жашау хал озгъан кезиуге къайтмайды, тюз да аллынча болмайды. Андан сора да биз бир затха кеси кесибизни женгдирирге керекбиз - не десек да, адамны ѳз сейирлеридиле адам улуну айныууну чархын бургъан. Биз да бюгюн, аны унутуп, не ахшылыкъны да бек алгъа тукъумгъа эте туругъуз демейбиз. Алай эки жюз жыл мындан алда да киши айтмагъанды не Малкърда, не Къарачайда алай. Ол заманда да адамла бек алгъа юйюрлерини, кеслерини сагъышларын этгендиле, алай жууукълыкъ-тенглик жюрютюп, тукъумну, элни намысын сакълау шѳндюден игирек эди. Аны себепли уа Тауда ѳз адамларыбыздан факъыра-ла болмагъандыла, ачдан амалсызла да болмагъандыла. Ол жарлы юйюрле жокъ эдиле деген тѳйюлдю, бар эдиле жарлы юйюрле, алай алагъа тукъум-эл да, жууукъла-тенгле да болушуп тургъандыла. Аны ючюн а байла жарлы болмагъандыла, жарлыла уа садакъа кыяргъа жетмегендиле.

Алайды да, къарыулула, къолайлыла, къармаша билгенле, онгсузуракъ жууукъларыгъызгъа, эллилеригизге болуша туругъуз! Ол сууаплыкъ ишигизни хайырын сиз къуру хакъ дунияда угъай да, бюгюн окъуна да, бу хаух дунияда да кѳрлюксюз: сиз кесигизни аллындан да иги адам болгъаныгъызны сезип, ѳхтемленириксиз. Ол а алай бош зат тѳйюлдю!

Батыр ас АЛАНСКИЙ.

СЮРГЮНДЕ ЖИГИТИБИЗ

Кёчгюнчюлюкню юсюнден сёз бар-
гъанда, 1944-жылдан эсе 1948 жылда уллу
кысыулукук этилген эди сюргюннге тюшген
миллетлеге. Комендантлагъа къол салыргъа
адамла, бир элден бир элге бармазгъа деген
оноу да ол заманда чыкыгъан эди. Ма аллай
къаты кысыулукук болгъан заманда бизни
жерлешибиз Келеметланы Шохайыбха кыралны эм сыйлы саугъасы
Социалист Урунууну Жигити деген ат- къалай бла берилгенине сейир
этеме. Къуру мен угъай, кёплени да сейир этдиреди ол шарт.

Бу кюнледе Шохайыбны жууукъ адамы келтирген саргъылдым,
кыйырлары седиреген къагъытлада жазулагъа къарай, анга, хал-
къына да алай азап жетдирген кыралгъа аныча кертичилей къалыр,
аны къой, айныуна къайгырып, арымай-талмай ишлер ючюн нечик
огъурлу,халал жүреккли болургъа керекди деп, сагъыш этеме. Власть-
ла аны ызындан кулакса деп эрте болгъан эдиле. Отузунчу жыллада
жарашдырылгъан къагъытладан биринде аны Тёбен Чегемде 49 гектар
жери, сегиз отоулу юйю, жау чайкъагъан, крупа этген предприятияла-
ры, кирпич заводу, тюкени, 67 аты, 80 ийнеги, 26 ёгюзю, 900 кюю,60
эчкиси, башха ырысхысы, мюлкю болгъаны жазылыпды.

СССР-ни Халкъ комиссарларыны Советини бла ЦИК-ни кулаклары
юслеринден бегимлери чыкыгъандан сора, Шохайыб, репрессияладан
къоркъуп, юй бийчесин,эки къарындашын,эки эгечин да биргесине алып,
Дагъыстаннга кёчюп кетеди. Юйюр архивде Ленинградны потребитель
обществоларыны Союзуну Север-Кавказ крайда уполномоченный Ни-
колай Стуколкин Келемет улугъа берген доверенность сакъланыпды.
Анга кёре Шохайыб потребитель обществону Буйнак районда уполно-
моченныйни къуллугъун толтургъанды.

Алай ЦИК-ни оноуу бери да жетгенди. Буйнак шахарны Совети
Келеметланы Шохайыбны кёчюрюню юсюнден буйрукъ чыгъаргъан-
ды. Аллай оноу чыгъаргъан жыйылыуну протоколу да сакъланыпды.
Алай бла 1935 жылда 8-чи мартда ол беш башлы юйюрю бла башха
«дагъыстанлы кулакла» бла бирге Къазахстаннга Джамбул областъ-
ны Мерке элине тюшеди. Кёчгюнчюле кюндюз чюгюндюр сабанлада
ишлеп, ингирликде уа саман этгендиле, аладан юйчюкле сиегендиле.
Мындагъы чюгюндюр совхозну да кёчгюнчю кулакла: таулула, аварлы-
ла, даргинлиле,лаклыла, чеченлиле да къурагъандыла. Аланы ёлюмден

чюгюндюр сакълагъанды. Аны сууда, отда биширип да ашагъандыла.

Келемет улу къалай ишлегенине аны производство характеристикалары шагъатлыкъ этедиле. Аладан биринде жазылгъаныча, жигер урунууу бла барысын да озгъаныны, жамауат ишлеге да тири къатышханыны юсюнден айтылады. Башхасында уа 1946 жылда аны башламчылыгы бла Меркени балтуз чыгъаргъан комбинатында чюгюндюр ёсдюрген биринчи звено къуралады эмда аны уста башчылыкъ этгенини хайырындан бир заманда да болмагъанча бай тирлик алып турады. Аны башхалагъа дайымда юлгюге келтиредиле, сураты Сыйлылыкъны къангасындан кетерилмейди, дирекция уа кёп кере саугъалайды.

1947 жылда Шохайыбны звеносу бир гектардан 836 центнер балтуз чюгюндюр алады. 1948 жылда 8-чи майда уа СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла анга Социалист Урунууну Жигити деген ат аталгъаны бла бирге «Серп и молот» алтын жулдуз, Ленинни ордени да бериледиле. Ол кюнледе СССР-ни аш-азыкъ промышленность министри Зотовну анга жиберген алгъышлау письмосунда: «Бу сыйлы саугъагъа Сиз кесигизни аямай,арымай-талмай ишлегенигиз, агроном илмуну шёндюгю хайырлы амалларын уста хайырлана билгенигиз, Ата журтха уллу суймеклигигиз ючюн тийишли болгъансыз», -деп жазылып эди. Ызы бла уа Битеусоюз эл мюлк общество Шохайыбны анга член болургъа чакъырады, академик Вильяминов атлы эл мюлк институтда окъутургъа да айтады.

Алгъын производство характеристикалада «кёчгюнчю Келеметов» деп жазылгъан эсе, ол сыйлы къырал саугъа берилгенден сора анга «жолдаш Келеметов» дейдиле. Аладан биринде «Баш Советге, жержерли советлеге да айырыулагъа хазырланыугъа, партияны политикасын ангылатыугъа, совхозну жамауат ишине тири къагышады», -деп, алай багъа бичгендиле.

Шохайыб 1952 жылда 6-чы майда ёлгенди, аны Къазахстанны Джамбул областыны Мерке элинде асырагъандыла. 1993 жылда 31-чи майда уа КЪМР-де МВД-ны оноуу бла ол реабилитация этилгенди.

ТЕКУЛАНЫ Хауа.

ТӨРТ УРУШНУ ДА ЖИТИЛТИ

*Генерал-полковник
Магометланы Солтан туугъанлы – 90 жыл*

*Атангы атына бла
адамлыкъгъа кертичи бол.
(Халкъ сёз).*

Магометланы Кёккёзню жашы Солтан Совет Союзну Саутлан-нган Кючлерини айтхылыкъ адамларындан бирлери болгъанды. Ол ХХ ёмюрде төрт урушну да жигити эди, Къарачай-Черкес Республикада биринчи генерал, кюнчыгъыш кыраллада белгили аскер дипломат къа-дарында да айтылады тарыхда аты.

Солтан Кавказда уллу намысы жюрюген бий тукъумну - Къырым-шаухалланы жашлары эди. Къарачайны таматасы Къырымшаухалланы Ислам 1828 жылда орус аскерни командующиси генерал Эммануэл бла мамыр келишим этип, Къарачайны Россейге къошулуун жалчытхан адам болгъаны тарыхда эрттеден белгиледи. Ол заманда этген антын

*Суратда: Магометланы Солтан бла Суююнчланы Азамат
юй бийчелери бла. Москва. 1988 жыл*

Къарачай бир заманда бузмагъанды – Россейге кертичи болгъанлай, къарындаш байламлыкны къаты жюрютгенлей келеди. Уллу орус жазыучу Л.Н. Толстой эртте былай айтханды: «Къарачай халкъ, Минги Тауну этегинде жашаган миллет, сёзюне кертичилиги, жигитлиги эмда ариу-лугъу бла танытханды кесин».

Къырымшаухалланы жашладан кёпле Россейни аскеринде офицер болургъа дери жетишип, тюз боюнлу къуллукъ этгендиле къыралгъа. Патчакхны атчылары болуп тургъан къарачайлы жашла да миллетлерине тасха тюшюрмегендиле. Ала ол жумушну Октябрь революциягъа дери намыслы толтургъандыла.

Кёккёзню жашы Солтан да, аталаны ахшы төрелерин андан ары бардыра, къыралны Къоруулануы Кючлеринде кеси заманына тийшли къуллукъ этгенди.

Бу огъурлу адам 1920 жылда 20-чы декабрьде Хурзук элде туугъанды. Нарсанада школда окъугъанды, андан сора Къарачай шахарда устазла хазырагъан институтха кирип, аны 1939 жылда айырма бошагъанды. Ызы бла Дондагъы Ростовну къырал университетине тюшеди окъургъа. Болсада, кёп турмай, аскерге чакъырадыла Солтанны инсан борчун толтурургъа. Ол анда да кесин иги жаны бла танытады офицерлеге, нёгерлерине да. Билимин ёсдюрюрге, аскер техникагъа тохтамай юйренирге итингенлей турады. Ариу халлы жаш, кичи командирлени хазырагъан школда окъуй тургъанлай, фин урушха къатышады, анда этген жигитлиги ючюн «Отличник РККА» деген белги бла саугъаланады. 1940 жылда Запад Украинаны жерин эркин этер ючюн баргъан сермешледе да кесин танытады.

Магометланы Солтан Уллу Ата журт урушну отуна бек алгъа 1942 жылда 22-чи июльда Зенит артиллерия полкну къауумунда Львов шахарны къатында киреди. Андан сора Украинада, Смоленскде къаты сермешледе чынтты жигитлигин кёргюзтген эди.

1943 жылда июнь айда лейтенант Магометланы Солтан генерал Пухов командирлик этген аскерни къауумунда Курск Дугагъа тюшеди. Курско-Орловский Дугада баргъан къаты сермешде Пуховну аскери кёп операцияда душманланы онгун алады. Аны юсюнден «Известия» газетде басмаланган «Люди и тигры» деген статьяда (автору Ё. Кригер) тынгылы хапар айтхан эди. Ол сермешде Солтан кеси бир «тигрни» кюйдюргени да белгиленмей къалмагъанды статьяда.

Ол жыл октябрь айда Солтаннга капитан чын бериледи эм аны Белоруссияны жеринде тохташхан танк артиллерия полкну штабыны начальнигини болушлукъчусуна саладыла. Къарачайлы жашны аскер къуллукъда уллу жетишимлеге жолу ол замандан башланган эди.

Сёзсюз, Солтан Кёккёзович жашауунда жан къоркъууларын унутдургъан къыйынлыкълагъа тюбегенди. Ол фронтда эшитеди тамата къарындашыны урушда жоюлгъанын, миллетини кёчгюнчюлюк сынагъанын да. Къарачайлы офицерлени бла солдатланы аскерден эркин этерге деп, башында этилген оноу а кемсиз учузлукъ сынаатады ол миллетни уруш аулакълада болгъан адамларына. Алай уллу адамлыгъы болгъан,

фашистле бла кимни кыалай сермешгенине тынгылы багъа бичерге кыолундан келген офицер, полкнун командири подполковник Пальчевский, кеп кюрешип, Солтанны аскерде кыалырча этеди.

Майор Магометланы Кёккёзню жашы Солтан 1944 жылда гвардия самоходный артиллерия полкнун 336-чы штабыны начальниги кыада-рында совет солдатланы бла офицерлени Понежевес, Шауляй, Тукумск шахарланы душмандан эркин этер ючюн сермешлеге кыурауда чынтты командир болганын кёргюзтеди. Восточный Пруссияны чегине да ала киргендиле алгъа.

1945 жылда февраль айда артиллерияны Маршалы Говоровну приказы бла гвардияны майоруну Солтан Кёккёзовични полкнун командирини экинчисине саладыла. Солтан Кёккёзович ол кыуллугъун толтура, Совет Союзну Маршаллары Г.Жуков, К. Рокоссовский бла, дагыда башха айтхылыкъ аскер башчыла бла тубешген кезиулери болгандыла. Геннадий Карпушкин «Помнит сердце» деген китабында Магометланы Солтаннга бек иги багъа бичеди. Ол урушда Магомет улуну биргесине болганды.

1945 жылда май айда Солтан Кёккёзович фашист аскерни бёлюмлерин кыолгъа этиу сермешлеге да кыатышханды.

Солтан Уллу Ата журт уруш бизни хорламыбыз бла бошалгандан сора да аскер кыуллугъун ГДР-де, ызы бла кеси кыыралыбызда бардырганды. Тюзюн айтыргъа керекбиз, андан ары Солтанны аскер жашау тынч болмаганды. Бир-бир оночула – бийик аскер чынлары болган адамла, кечгюнчю халкыны инсаныды дегенни айтып, муну алгъа атларгъа кыоймай тургандыла. Аскер академиягъа кирирге окъуна чырмау болгандыла. Артда Солтан академиягъа заочно кирип, билим алып, кесини ким болганын танытады ол адамлагъа.

Полковник Магометланы Кёккёзню жашы Солтанны 1959 жылда, 23-чю танк дивизиягъа командир этип, Прикарпатский аскер округга жибердиле. 1964 жылда генерал-майор Магометланы Солтан аскер академияны алтын майдалгъа бошайды. Андан сора муну, ючюнчю танк армияны штабыны начальги этип, Германиягъа жибердиле. Андан а (1967 жылда) Белоруссия округну бешинчи Кызыл байракълы танк армиясыны командирине салынады. Солтан анда 1971 жылгъа дери турады.

Бек кеп заманны Солтан Забайкалье аскер округну командующисини биринчи заместители болуп кыуллукъ этгенди. Ол заманда Магомет улу бютюнда ачыкъ этеди аскер кыуллукъда чынтты башчы эм юйретиучю болганын. Кыысхасы, Солтан Кёккёзович кесини бийик аскер чынына, уллу кыуллукъларына кертичи болганлай келгенди хар заманда.Л. И. Брежнев, Ю.В. Андропов, А.А. Гречко, Д.Ф. Устинов, Д.Т. Язов кибик уллу адамла бла тубеп, ушакъ этген заманында аланы – кыырал, аскер башчылары, оюмлу, ушагъы, билими, сынауу бла да сейирсиндиргенди таулу жаш. Забайкалье аскер округну командующиси П. Беликаны бла кыыралны Кыоруулау министрлерини тилеклерин толтура, СССР-ни Привительствосу Магометланы Кёккёзню жашы Солтаннга Генерал-полковник деген кезиулю аскер чынны берген заманда бу сейирлик

адамны таныгъанла болуп ол ишге къууанмагъан къалмагъанды. Къырал башчыланы алгъышлаулары кёлюн бютюнда кётюрген эдиле Солтан Кёккёзовични.

Былайда Магометланы Солтанны 90-жыллыкъ байрамы бла байламлы 1987-1991 жыллада СССР-ни къоруулау министри болуп тургъан адам – Совет Союзну Маршалы Язов Дмитрий Тимофеевич Къарачай-Черкес Республикагаъа жиберген къагъытны тау тилге кёчюре айланмай басмалайбыз.

«Генерал-полковник Солтан Кёккёзович Магометов – служил в Вооруженных Силах длительное время .

Я знаю, что Ваша республика отмечает 90-летие своего земляка генерала Магометова.

Этот человек действительно достоин, чтобы его отметили как отважного воина Родины, верного сына республики, человека, преданного своему народу. Он достоин этого трижды.

И кланяюсь Вам за мужественного человека, горца, который своим именем украсил наши Вооружённые Силы.

Мы все хорошо знали его судьбу. Солтан Кёккёзович служил во многих областях на весьма ответственных должностях. Магометов был заместителем командующего войсками Забайкальского военного округа. Это очень сложный округ. Я там в свое время командовал Даурской дивизией. Морозы зимой да 50 градусов, жара летом до 40 градусов. Очень тяжёлый климат. Он был и Советником в Афганистане, а это – непростая работа.

Я знаю генерала Магометова и по другой работе, когда он был заместителем начальника Академии имени Фрунзе. Я даже не представляю, откуда талант у человека, который никогда до этого преподавателем не работал, а тут становится наставником, учит учёных, занимается со слушателями и показывает образцы ведения учебных занятий. И новые формы, и новые методы, и какие-то придумывает интересные операции. Просто удивляться приходилось его умению подходить к слушателям как педагог.

Любой военный – это не просто человек, который учит военному искусству: стрелять, водить танки и боевые машины. Это, прежде всего – воспитатель. Если не воспитаешь солдата, не воспитаешь офицера в духе преданности Родине, он не будет достаточно хорошо служить.

Солтан Кёккёзович служил Отчеству образцово. Он достоин того глубокого уважения, которое испытывают всегда к человеку, который заслужил это.

Генерал-полковник Солтан Магометов служил не где-то в удобном для него месте, он служил в самых горячих точках. Что такое Забайкалье, что такое Афганистан вы это прекрасно знаете.

И везде он показывал образцы мужества, выносливости, храбрости».

Бизни очеркибизни баш жигити Солтан Кёккёзовични жашау жолунда аскер-дипломат къуллугъу да белгили жерни алгъанын билирге

керекбиз. Ол 1969-1972 жыллада Сирия Араб Респбуликада аскер советник болгъанды, 1978-1980 жыллада уа аллай иште Афган Демократ Республикада болгъанды. Бек кыйын эди ол заманлада бу кыраллада болум. Алай Солтан Кёккёзович деменгили кыралыбызны намысына, кесини аскер чынына тийишли толтургъанды уллу да, жууаплы да борчун. Анга толу шагъатдыла ол кезиуде СССР-ни Сирияда посолу Н. Мухитдиновну, анда совет аппаратны политотделини начальниги С. Тутушкинни, аскер илмуланы кандидаты полковник И. Ерёминни эсгериулеринде Магометланы Солтанны юсюнден айтылгъан керти сёзле.

Совет Союзну Жигити, Бронетанк академияны начальниги, бронетанк аскерни Маршалы О.А.Лосик 1980 жылда «Военная мысль» деген журналда былай жазады. «СССР-ни Къоруулануу кючлерини бийик билим берген окъуу юйлерини арасында Ленинни ордени бла саугъаланган, Къызыл байракълы бронетанк аскер академия белгили жерни алады. Анда быллай адамла окъугъандыла: Совет Союзну Маршаллары: О.П. Соколов, В.И. Чуйков, армияны генераллары: А.А. Епишев, И.А. Герасимов, генерал-полковникле: В. А. Беликов, С.К. Магометов, Ю.М. Потапов эм башхала».

Солтан Кёкёзович 1980-1983 жыллада М. В. Фрунзе атлы аскер академияны начальнигини заместители болуп ишлейди; жаш офицерлени окъутууда, юйретиуде аны кыйыны бек уллуду. Магомет улу саулугъу осал болгъаны бла байламлы 1983 жылда отставкага чыгады эм Москвада жашап турады.

Северокавказ аскер округну командуючисини биринчи заместители генерал-майор А. Серов, Магометланы Солтанны 80-жыллыкъ юбилейине аталгъан къууанчда селеше, былай айтхан эди: «Мне в своей жизни выпала большая честь знать Солтана Кёккёзовича. Он был первым заместителем начальника академии им. Фрунзе. Мы тогда ещё майоры, капитаны восхищались, что за такой могучей фигурой скрывался высокоорганизованный, спокойный, выдержанный, культурный человек. Он не разделял офицеров на старшего и младшего, на генерала и рядового, он со всеми разговаривал одинаково. К нему мог подойти любой, спросить, побеседовать, он всегда находил время, отвлекаясь от всего.

Этот человек пользовался огромным уважением среди воинского коллектива. Это действительно человек – легенда, человек, который заслуживает подражания во всём и для военных, и для политиков, и для детей, и для родителей, для всех подряд».

Ата журту Магометланы Солтанны кыйынына тийишли багъа биче келгенди деп таукел айтыргъа боллукъма. Ол Ленинни ордени бла, Къызыл Байракъны ордени бла эки кере, Къызыл Жулдузну ордени бла да алай, Ата журт урушну ордени бла юч кере саугъаланганды. Тыш кыраллы саугъаларын да санасакъ, ала бары да 38 боладыла.

Бизни Солтан туугъан жерини адамларын, тауун, ташын, сууун да бек суйгенди. Кёп кере келгенди Кавказга аланы кёрюрге, жууукъ-тенг бла тюбеширге, ушакъ этерге. Солтан Кёккёзович Къарачай шахарны сыйлы инсаны эди.

Магометланы Солтан Кавказгъа келип тургъанлай, 1989 жылда 31-чи августда ауушханды. Ол къыйынлыкъ Солтан Къарачай шахарда Кавказны душмандан къоруулай ёлгенини намысларына ишленген мемориалны къатында афган урушну Ставропольдан келген ветеранлары бла тубешген сагъатда болгъанды. Солтан Кёккёзовични асырагъан кюн тышындан келгенлени санамай, саулай Къарачай-Черкес Республиканы халкъы анда сунар эдинг. Аны къабырына ариу ишленген бюст орнатылгъанды.

Генерал-полковникни юй бийчеси Уллу Ата журт урушха къатышхан адам – Александра Ивановна Магометова пенсиядады, къызы Лилия Солтановна биология илмуланы кандидаты, Москваны къырал университетини доценти.

Солтан Кёккёзовичге атап поэтле назмула, композиторла жырла жазгъандыла, шахарлада, туугъан элинде орамлагъа, школгъа аны аты аталгъанды. Мен да жазгъанма назму Солтаннга атап.

Энтта да бир загны окъуучуну эсине салыргъа сюеме. Солтан кибик адамланы жашаулары кёплеге юлгю болгъандыла. Къарачайлыла: Семенланы Владимир генерал армияды, Боташланы Къанамат авиацияны генерал-майоруду.

***СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат,
Къарачай-Черкесни халкъ поэти.***

«АМАЛЫМ БОЛСА, ОФИЦЕРТЕ НЕДА ТАРЫХЧЫГЪА ОКЪУРУКЪ ЭДИМ»

Толгъурланы Бекмырза халкыбызда намысы жюриген, адет-тѳребизни да ахшы билген эсли адамларыбыздан эди. Аны ала бла байламлы статьялары «Заман» газетде терк-терк басмалангандыла, телевиденияда да бир къауум бериу хазырлагъанды.

2008 жылны жайында Бекмырза бла «Минги-Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскерге тюбеп къалама. Редакцияны буйругъу бла интервью этерге кереклими билдире да, ол угъай демеиди. Узакъгъа созмай, аны бла тюбешип, диктофоннга ушагъыбызны жаздырама.

Тюзю, ол бюгюнлюкде халкыбызда болгъан кемчиликлени юслеринден сѳлеширге ыразы эди. Жарсыугъа, мен эринчеклики, уллу

кѳллонокму этдим (адамны къуруда жашап турлукъ сунабыз да), касетадагъы ушагъыбызны къагъытха жазып алмай кѳп къалама. Сора огъурлу Бекмырзаны жашадан кетген хапары келеди...

Аны айтханлары, мени оюмуна кѳре, бюгюнлюкде кѳплени сагъыш этдирликдиле. Ала бла (кечирек болса да) «Минги-Тауну» окъуучуларын да шагъырей этерге сюеме.

Хар нени да кезиуя болады

Уллу окъууум, билимим да жокъду, халкъымы юсюнден терс сѳз айтылса, тѳзаламгандан айланама ансы. Ётюрюкчюню, тенгин тутмагъанны, алдагъанны сюймейме. Сора танышларымы араларында да тюзлюкню кѳрмесем, чыдаямайма. Аны себепли кюрешеме жазаргъа, айтыргъа да. Халкыбызда акъыллы адамла болгъандыла. Мен да кесимден таматаладан эшитгенни билдирирге кюрешеме жаш тѳлюге.

Бушууда, къууанчда да адам кесин анга тийишли жюриютюрге керекди. Бир жол Быллымда жууукъларыма дууагъа барама. Олтуруп, хапарлаша кетгенибизде, ол жууугъум:

- Сен бизни жашха урушсанг эди. Эки жыйырмадан атлагъанды, юйюрлю болур къайгъысы уа жокъду.

- Да санга тынгыламай эсе, мен айтхандан сора этгени да керекмейди, - дейме.

Ол жаш кеси кирип кяалады да, саламлашады. Аны арлагыракчаккырама да, атасыны жарсыгъанын билдиреме.

- Уялмай айтайым, жаш заманымда бир кызыны жаратама да, бизге тийишли туйюлдю дедиле. Экинчисин сагъынама да, анга да аллай бир сылтау тапдыла. Алай бла кяала-кяала, бюгюннге дери жетгенме. Энди уа, мындан да кетип, кимни да келтирлик эдим.

Кесим таныгъан жашлагъа: «Мынга кыыз табыгъыз!» - деп буюрама. Узакъгъа созмай, кыыз да табып, тойлары да болады. Аны жашы университетге ол пенсиягъа чыккыгъанында кире айланнганды. Хар затны да кезиуо барды: заманында ашагъан ашынг да татлы, юйленсенг да иги.

Дагъыда бирин эсгерейим. Биягъы бир жашха юйленсе эди, сен айт деп кысадыла. Селешеме аны бла да. Аны айтханы уа быллайды:

- Бир кыызгъа селешеме да: «Уллу юйюнг бармыды?» - деп сорады. Экинчиси да тюз алай: «Иномарка машинанг бармыды?» Экисине да: «Угъай», - дедим. Ишлесек, бирге кьармашсакъ, юй, машина да болурла деп кюрешгенimde, кьатларына да кьоймагъандыла. Энди кыыз кьатына барыргъа кьорккыгъан окъуна этесе.

Ол жашны уа уллу юйю, иги машинасы да бардыла. Къызланы аллай сорууларын жаратмайды ансы.

«Мен ёлмейим, ич», - деп кьадаладыла

Терслик эр кишиледе да барды. Алгынча болмай, жер эркинди. Алай анда ишлеп, башын тутаргъа суйген а азды. Ала да биреуде иномарка машинаны кёрселе, урлап, тырнап болса да, аллайгъа олтурургъа кюрешедиле. Аны кечиндиралмай, юйюрюне тюшеди машинаны кьыйынлыгъы да.

Дагъыда халккыбызда болмагъан адет – юйюрлени чачылыулары. Анала кызларын юйюр жашаугъа юйретмедиле. Эр кишини адам этген, аман, иги этген да тиширыу болгъанды. Энди уа юйюр кьурайдыла да, бир ненча айдан айырыладыла да кяаладыла. Ол айып ишди. Алгын юйдегисинден айырылганнга бедиш этгендиле. Быллымда бюгюн да айтадыла: «Тели Хамитни окъуна адам этген эди кьатыны», - деп.

Мен эллерибизге терк-терк барама, алада ичгичилик аман жайылгъанды. Тойлада, кьууанчлада кьарт кишиле окъуна: «Мен ёлмейим, ич!» - деп кьадаладыла. Аланы алай кёрген жашха уа не айып? Мен кесим да ичгенме, Аллах кечсин. Алай аны бла кишиге бузукълукъ этгенме деп билмейме.

Элдеде уручулукъ да кенг жайылгъанды. Биреуню кьыйынын, малын сюрюп кетедиле. Наркоманлыкъ не болгъанын билмегендиле бизде. Энди уа не кьадар таулу жаш барды жашауларын бузуп айланган, аталарын, аналарын жиятхан.

Аланы кеслеринден да кёп кяалады. Сабийлени юсю жаланнгач туйюл эсе, кьарны токъ эсе, ата-ана борчларын толтургъан сунадыла. Адамгъа билимни кереклисин ангылатып, адетге, ызгъа да ала юйретирге керекдиле. Артда ачыу этгенден не файда? «Къуш уясында не кёрсе да, учханында да аны этеди», - деп бошдан айтылмайды.

«Къадаргъа, Аллахха да ийнанама»

Сен: «Къадаргъа, Аллахха да ийнанамыса?» - деп сораса. Ийнанама къадаргъа, Аллахха да. Жашаумда кѣп тюрлю болумланы кѣргенме, кѣп ахшы адамлагъа да тюбегенме. Аланы эсге тюшюрюп, сагъыш этсенг, аз-аздан тюшюнесе, къадар болмаса, бир атлам да эталмазынга.

Бизни Орта Азиягъа кѣчюрюрден алгъа элибизге ючеулен келген эдиле. Аладан бири ногъайлы жаш эди, аты Камал, тамата лейтенант. Жашлагъа бизни юйню башында жер береди. Юйюбюзню кѣргюзтюп: «Кто здесь живёт?» - деп сорадыла. Айтама да, азыкъ этерге сауутла келтир дейдиле. Анабыз а, ала ач болурла деп, чоюн, айран, жау да береди. Алып барама. Камал, бизни тилибизни ангылап, болушур умут этеди. Нѣгерлерин ары-бери ашырады да, анангы, аны эгечлерин да терк чакъыр дейди. Ала жыйыладыла. Сора айтады: «Сизни 8-чи мартда кѣчюрген этерикдиле. Негизни да сатып, алалгъаныгъызны да алып, хазыр болугъуз».

Ол ногъайлы жашны излеп, «Жди меня» деген бериуге эки кере да жазгъанма. Жууап келмейди. Аны сабийлери бар эселе, аталары ючюн сау болугъуз дерик эдим.

Азияда да биз, кыйналгъан эсек да, башхалача апчымагъанбыз. Ал кезиуде анда таулула: «Мында къаллыкъ туююлбюз, артха къайтарлыкъдыла», - деп, мадарларын кѣрюп, жашап башлар орунуна кеслерин алдап тургъандыла. Бызынгыда Холамханланы Сахай бар эди. Ол: «Кишиге ышанмагъыз, урлукъ салыгъыз», - дейди да, бир гектар жерге

Бекмырза, юй бийчеси, жашы

нартох салабыз. Нартохю, къабугъу да жарагъан эдиле.

Мен да колхозда учётчик болама, кече атлагъа къарайма, артда бригадирге саладыла. Окъуу алыр амалым болса уа, не офицер, не да рыхчы боллукъ эдим.

Орта Азиягъа кёчюргенлеринде, манга тамам онтёрт жыл бола эди. Мен, арбачы бир элни ичи бла ётюрп барабыз. Нёгерим а жылы келген Мырзаланы Таукъан эди. Ол: «Тохтачы былай. Бу буслийман къабырды, баям, таулу болур», - дейди, бир дуппурну кёргюзте. Таукъан алайда дууа тутдурады. Жол узуну ол Аллахны, фыйгъамбарны юслеринден да кёп хапар айтады.

Биз сабий заманда, школгъа барсакъ, ораза тутханлагъа, конфетчикле берип, ачдырып къойгъандыла. Таматала Аллах барды деп, школда жокъду деп, биз алай ёсгенбиз. Атасы, анасы тутхан дин бла барыргъа керекди ким да. Дин жаны бла билимим болмагъанлыкъгъа, кесим кюрешип, дууаланы алай билгенме. Дууа алдыртама, кесими таза тутаргъа кюрешеме.

Къартха, къарыусузгъа, юй ишлегеннге билек бол

Барыбыз да барабыз дууагъа. Анда кесибизни жюрюте уа билебизми? Тюнене дууада эдим, жашла келдиле, башларында уа бёрклер жокъ. Энди ол гюнях, сууап да туююлдо, алай ушамайды. Бушууу болгъан адам да, башхалагъа къошулуп, хапар айтыргъа керекмейди.

Тыш къыралада окъуп келген, дин жаны бла тынгылы билимлери болгъан эфендиле бардыла. Алай ала быллай жерде ким кесин къалай жюрютюрге кереклисин юйретмей, гюнях, сууап деп, аладан башлайдыла. Иги адетинги тутсанг а, дининг да бютюн къаты боллукъду.

Кесими туугъан элим Быллымды. Анда кюрешеме ёлген жерде столла салмагъыз деп. Бир бирине эришип, малла союп, тойгъа жыйылгъанлай.

Садакъаны да тийишлисича этерге керекди, ёлгенни ызындан юлешгенни да. Биягъы бир жууукъларымы аналары ёлюп барама. Аталарын а Азияда тутхан эдиле. Юч жашлары, бир къызлары бар эдиле. Таматары айтады:

- Малла сатып алгъанма, атама, анама да юлеширге деп. Келчи, Бекмырза, къара.

- Анангы къарындашын да чакъыр, - дейме.

Ол да келеди. Алай тынгылап турады, мен айтсам суююп.

- Да мен ыразы туююлме. Атанга, ананга да бир жолгъа этме. Малны сойсанг да, къарыусуз жашагъанлагъа юлеш. Атангы жумушун этер заман да болур, - дейме.

Уллу ыразы болмайды да, эгечин чакъырады. Анга да билдиреме мени, анагъызны къарындашыны оюумубуз да былайды деп. Къатына да къоймайды.

- Угъай, угъай. Бир да, эки да айтма. Ол кесини къол къыйыныды. Бизни юй этгенди...

Ыразы б олмагъанымы билдиреме да, кетеме. Артда женгдирген эдиле, сен тюз эдинг деп.

Багъалы ташлада суратларын да ишлетип, бийик, омакъ сын таш салгъанланы да тюзге санамайма. Кёп болмай Къарачайгъа барабыз. Домбайгъа жетгинчи, бир элге кире баргъанлай, былайда тохтайыкъ дейдиле. Сора айтадыла: «Арлакъда бир таш барды да, аны юсюнден Лермонтов окъуна жазгъанды». Барабыз. Арлакъда уа – къабырла. «Къабырлада дууа алдыра кетейик», - дейме. Аны да этебиз. Бек башы уа - мен аланы къабырларына къараргъа суюгенме. Ала уа бары да тюз бир формада ишленип. Сейир этеме, жугъ а айтмайма. Черкесскде жыйылыу бола эди да, сорама къабырланы юслеринден. Къонакъбайла айтадыла: «Аллай оноубуз барды, сын ташланы суратсыз этип, бир халли ишлерге деп. Аны мастерскойланы барына да билдиргенбиз». Мен аны тюзге санайма.

Акъ-Сууда эгечим ёлгенли беш жыл болду. Эгечлериме, аладан туугъанлагъа да айтама: «Элде адамладан бир сом да алмагъыз. Кесибиз а хар ким къолундан келгенича болушабыз». Нек? Кеслерини къолларында барды. Элден келгенлеге айтадыла, Бекмырза унамайды деп.

Сора ыйыкъ да ётгюнчю эшитеме бу хапарны. Бир тиширыуну адамы ёлгенде, бизникиле да баргъан болур эдиле. Ол да, харип, къолунда болмай, ёнкюч алып келгенди. Биз ахчасын алмагъанда, алай айтхан эди: «Ой, мен анга къор болайым. Ёнкюч алып келген эдим да, кесине къайтарайым».

Ол садакъамыды? Биреуню алай амалсыз этип, къарыусузгъа, къартха, юй ишлегеннге болуш. Адетге, диннге да ол тап келеди, аны суабы барды...

***САРАККУЛАНЫ Асият
жазып алгъанды.***

ХАЛКЪ УСТА

Мокъаланы Владимир Россейни халкъ устасы, назмучу, музыкант, Россейни Ар-тиада комитетини лауреаты, КЪМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусуду. Кёп болмай суратлау музейде аны ишлерини энчи кёрмючю къуралгъанды.

Асламысында Володяны агъач устагъа санайдыла, алай ол кеси анга толу жууап бералмайды.

« Назмучу, уста, жырчы-макъамчы, философ дейдиле да, аладан бири озады деп билалмайма»,- дейди.

Агъачдан ишленген аякъларын, аш къангаларын, шинтиклерин, музыка инструментлерин кёрген шагъатлыкъ этерикди аланы барысында да энчи, сейирлик макъам болгъанын. Философ агъач кесген бичакъны къолуна алса, баям, башхала эселеген магъананы чыгъара болур.

« Мен алыкъа бир терекни да кесмегенме. Терекни да жаны барды. Не бийик искусство да болсун, аны ючюн жаны болгъан затны бууаргъа, тылпыусуз, жылыусуз этип къояргъамы керекди? Ол гюняхды. Мен не уугъа, не чабакъ тутаргъа да бармайма. Жан алгъан жаланда Аллахны къолундады. Мен къуругъан терек болмаса, башхасын алыкъа хайырланмагъанма. Юсюне къар, жауун жаууп турса, ол терк чирип къалады. Мен а анга экинчи жашау береме. Мен Уралда туугъанма, анда агъач кёпдю . Юйлени да агъачдан ишлеп тургъандыла. Эсимдеди, къарт адамла терекни кесерден алгъа: «Башха амалыбыз жокъду, юй ишлерге керекди, сууукъдан сакъланыргъа.Бизге сени болушлугъунг керекди»,- деп , терекден тилеп, алай кесип болгъандыла. Мен аны тюзге санайма. Терек мудах да болур, къууаннган, жырлагъан да этер. Жаланда аны сезе, эшите билирге керекди».

Володя бу сезлени айта туруп , жеринде тынч олтуралмай, айтханын кёзю, къашы бла, къолларын да булгъап ангылатыргъа къорешеди.

Шёндю агъачдан ишленген адырла эм юйде керекли башха затла таууланы жашауларында жокъдула. Алай аланы ата- бабаларыбыз жюротгендиле, агъачны ариулугъун кёре билгендиле.

« Бир жол жыл саны жюзге жууукълашхан Шахмырзаладан бир жууугъубуз, эсли тиширыу келген эди. Мен агъачдан этген адырланы кёрюп, аланы кёжюрегине къысып: « Бизникиледеди была, бизникиледеди», - деп , жиягъан да этгени эсимдеди,- деди Владимир. Аны оюмуна кёре, быллай затла биреге иллеуча кёрюннгенликге, халкъны теренде сакъланнган тарых сезимин уятхан этедиле, ким болгъанын унутмазгъа себеплик этедиле.

Устаны сёзлерине шагъатлыкъ этген бир шарт келтирейик. Андан

бери жыйырмадан артыкъ жыл ётгенди. Володя таулулада жюриген тегерек сай къанга ишлеген эди. Аны къатына келгенле ол жылыу беренин эслегендиле. Экстрасенсле окъуна келип, ёнчелеп, сынап да кюрешгендиле. Бек башында столчук ёсгени ачыкъланганды. Биринчи ишленген формасындан 2,5 см чакълы кенгирек болганды. Суйсегиз ийнаныгъыз, суйсегиз ийнанмагъыз.

« Бутакълары сейир чалдишген, ариу ёсген, кенг жайылгъан терекни кёрсем, озуп кеталмайма. Кёп болмагъанлай Нальчикни солуу паркында тегерекни тазалай тургъанда кесилген жууа кёргенме да, ахча тёлеп, сатып алгъанма. Тачкагъа салып, сахарны ичи бла юйге алып келгенме. Уялмаймыса, тачканы зынгырдатып айланыргъа дегенле да болгандыла. Угъай, уялмайма. Ол манга илхам берген затды, андан не зат ишлениринин ала да, мен да билмейбиз. Артдан эшитиллик ауазына уа бир кишини да ишеги болмасын.» Ма алайды Володяны терекге хурмети. Сёз ючюн, ишлеген къамасыны къыны агъачданды, миллет накъышлары бла. Нек деп соргъанма.

-Ариулукъну чеги бармыды ? - деп жууаплайды . Бир сёз бла айтханда , гитче кюрюрчек болсун, картош чыракъ тюр болсун, жууадан ишленген юй иеси болсун, бири да къайтарылмайды. Агъач мюйюзню ариулугъу кёргенни сейирге къалдырады, шынжыры да агъачданды, аны къошулгъан , жабышдырылгъан жери жокъду,сау терек бутакъдан этилгенди. Агъачдан сора темирден, доммакъдан, къурчдан, сюекден ишленген затлары да барды.

Башда айтханыбызча, Володяны хунери агъач усталыкъ бла чекленип къалмайды. Ол тёрт назму китапны авторуду. « Спасение», « Чёрное окно», « Сон во сне», «Кругами Кроноса».

-Сезге суймеклигим юйюрюбюзде туугъанды,- деп жууаплайды сорууума - Тенгизни жашы атам Аллахберди бек билимли эди. Биз Уралда жашагъаныбызда , атам школну директору, амам а Анна Ивановна, устаз болуп ишлегендиле.Тюбешген да Уралда этгендиле. Атам малкъар тилде назмула жазганды, эки китап да басмалагъанды. Анам орус тил бла литератураны устазы эди. Юйде бек иги библиотекабыз бар эди. Школ заманымда, букъдуруп, «Пионерская правда» газетге жиберген эдим тырнаргъа кюрешгенлерими. Басмаладыла, манга уа саугъа бла бирге къагъыт жибердиле. Аперим, Володя! Алай санга алыкъа кёп окъургъа керекди деп. Бери кёчгенибизде, Къулийланы Къайсын, Тёппеланы Алим, Бабаланы Ибрагим, Толгъурланы Зейтун, Сергей Михалков, Алим Кешоков, Самуил Маршак къонакъгъа келиучюлери эсимдеди. Айхай да, литератураны юсюнден ушакъсыз, даулашсыз болмай эди. Белла Ахмадулина бла тюбешгенден сора уа теренирек узалып башлагъанма назму ише. Минги тауну тийресинде Владимир Высоцкийге жолукъгъаным да себеплик этгенин да унутмагъанма.

Володя жазуу ишини юсюнден къысха айтханлыкъгъа, назмуларын окъугъан «жашау арытхан адамды»дерикди.

Тиширугъа , туугъан жерге суймеклик, игилик, ахшылыкъ дегенча затла кёпдюле. Алай дин ауанасы жарыкълыкъны басханча,

мудахлыкъ, чюйрелик, кюч да бардыла. Тюзлюк бла зорлукъ демлешедиле. « Жашаргъа тюз кёзден къараргъа керекбиз, кёп кемчилик барды. Жашау неди? Къазауат , аманлыкъ бла игилик кзуруда бир бири бла къазауатдыла»,- дейди Володя « Заманны тузагъында» деген назмусунда.

*Заманны, ёмюрлюкню тузагъында
Ич дунябызгъа жюген салабыз.
Мамырлыкъ тилей, урушну байрамлайбыз,
Ушкюкланы сыйлы жерде сакълайбыз.*

*Огъурсуз шошлукъну заман кесеги
Жылагъа, айлагъа сыйынып.
Тауушсуз жиялугъа жол бериледи,
Урланган азатлыкъгъа алланып.*

*Хар такъыйкъа урланган ёмюрлюк,
Жашил кёкню тейри къылыч бийлер.
Жияу, сыйыт, кюлкю болмай ётюрюк,
Жылла ташлап, жангыдан къайтып келир.*

*Жаз башыны ышаргъаны жарыкъ
Таулагъа, тюзлеге да сингенди.
Боллукъ зат болгъанды, базлыкъ
Болгъаны уа жаныбызгъа киргенди.*

« Сабийле ачдан ёлген дуняда, къарыулу къарыусузну теплегенде, урушла тохтамагъанда, къолуна къалам алгъан кесин насыплыгъа къалай санар?»- деген сорууума жууап тапмаса да, игиликге ийнаныуун тас этмейди.

*Игиликге ийнанганла ариу тюшле кёрсюнле,
Жарыкълыкъдан ышарсын чууакъ эрттен.
Уруш окъла быргъылада кюйсюнле
Къууанч къалып, кери болсун зорлукъ бизден.*

Искусстволаны барындан да бек бийикге Володя поэзияны санайды. «Сёзню багъалай билирге керекди», - дегенни кёпле эшитген болурла. «Сёз болгъанды алгъа, сёз болгъанды Аллах...»Дуняда динле да назму сёзле бла жазылгъандыла.

- Диннге табынама,- деп, ачыкъ айтады Володя,- ол адамны эсин айнытхан кючдю. Адам жашауда бола тургъан затланы улуу алимле тохташдыргъан физика законлагъа кёре ангылайды. Алай адамны ич дунясында дин нюрю жер алса, аны кёз къарамы тюрленмей амалы жокъду. Дин кючю болгъанлыкъгъа, адам бир къауум затха ишекли да болады. Аны ючюн анга терс къарар кереги жокъду. Ол айныуну, алгъа барыуну жолуду. Аллай сезими болмагъан бир тюрлю бир жангы зат

кыураяллыкъ тыйюлдою. Кимге кыуллукъ этесе деген соруугъа: «Аллах кыуллукъ этерге излейме,- дейме.

Алай эркинлик жанлы болгъанымы да жашырмайма. Адамгъа бугъоу салгъан не зат да болсун, манга келиширик тыйюлдою!

Ма алайды жашаугъа кез къарамы Володяны. Кёрмючде кыыл къобузну къатында тохтап, тюрслеп къарагъанла кеп эдиле. Жаш заманында агъач уста жырчы болгъанын да унутмайыкъ. Жетмишинчи жыллада инструментли ансамблге кеп эдиле. Аллай бир жыр къауум, « Виорентос» деген аты бла ресторанланы биринде согъуп, музыка искусствону бу тюрлюсюне уллу эс бургъанлай келеди. Айхай да, агъачха жан салычу уста кыыл къобузну, сыбызгыны ишлеуде кесин сынамай къоярыкъ тыйюл эди. Аны уа жашырынлыкълары кепдюле, ариу ишлегенден сора да ачыкъ таушун да чыгъара билирге керекди.

- Бир жол,- деп эсгереди Володя,-телевиденияда бериуге къатышама да, чыгып келе тургъанлай, Жеттеланы Мустафир, жаннетли болсун, кыыл къобузчу кыйын ишди, узалма, маржа, ол затха дейди. Мен, кеп сагъыш эте турмагъанлай, алып, согъуп башлайма. Тынгылап туруп : «Стравинскийни Половчулары тыйюлмюдо?»- деп сорады.

-Угъай, ол арталлыда жангы макъамды , къайтар десенг, къайтараллыкъ тыйюлме,- дегенимде, башын булгъагъаны эсимдеди. Мен жашауну макъамын кесим ишлеген кыыл къобузда чыгъарыгъа излегенледиме. Бийикликге жол жерден башланады. Тохтаусуз баргъан заманны кыууп жетген да кыйынды, биргесине атлагъан да, озгъан да. Ол зат фахмуну бийиклигине жетген, гъарш бла байламлы болгъан, Аллах белгилеген адамны къолундан келликди. Мен а ата-бабаларыбызны жолу бла барыгъа кюрешеме. Алагъа ушаргъа. Ала этгенни этерге.

- Миллетибиз келген тарых жолунда кеп кыйынлыкъ кёргенди. Табийгъат кыуру къара жазыу этип турмайды, алай болса, жашау юзюллюгю баямды. Аны ючюн бергенди Аллах халкъыбызгъа Кязимни, Къайсынны да,- деп, Володя сагъышлы къарайды кабинетинде Къайсынны суратына.

Мени эсиме уа « Малкъарны жырчылары» деген назму тышеди.

*Аллах берген жерибиз
Къалмасын тирменсиз.
Хар нени да барды кезиую,
Къыш да болмаз къарсыз,
Жаз башы келтирир жылыуун.*

*Аз зат да къайтыр жерине,
Заман келтирир аланы эбине.
Тюннеги жаула бирге олтуруп,
Алгъыш аякъны ичгиден толтуруп,
Сабий ауазы неден да багъалы,
Дуня башында болурму сыйлы*

Аллах берген мамырлыкдан татлы?

*Заманга бойсунмайын сагъышлы таула,
Бийикликни азатлыгъын сайлагъан къушла.
Кёгергенди тёгерек-баи,
Терк суулагъа тёзалмагъан таи.
Эски журтну сайлагъаны тюзлюк,
Бурун къалалада жукълайды ёмюрлюк.*

*Ариулукъну магъанасы къайда,
Жюрек хошлукъ болмаса арада,
Къарангыны хорлялмаса жарыкъ,
Ниетлеге жетмесе жилтин ачыкъ?*

*Аллах акъылман Кязимни берди,
Азат жырны тауушу келди.*

*Ол айтды бизге шауданны жырын,
Бурун халкъны жюрегин, сырын.
Чёгючден, темирден сескенген жилтинле,
Азатлыкъ, суймеклик жыр болуп,
Акъ башлы Минги тау келгенге
Бугъейден , бузладан да толуп.*

*Темирчи берген ууазла
Болдула назмула бла жырла.*

*Тас болмаз тюзлюкню урлугъу,
Халкъ къалыр аламны тюзюнде.
Байракъды Кязим, Къайсын назмучу,
Саид Шахмырза жашауну жюзюнде.
Халкъны ийнагъы, тохтатма жырынгы,
Суймеклик жолгъа тиз халкъынгы.*

- Сен кёчгюнчюлюкден узагъыракъ тюйюлмюсе, Володя?- деп сорама.

- Атам танкчы эди урушда, Уралда уа танкла ишлеген заводла бар эдиле, аны ючюн жиберген эдиле ары да. Малкъар халкъны кёчюргенден сора уа, агъач кесерге тохтагъан эдиле. Школ директор артдан болганды. Бек къыйналгъаны эсимдеди халкъгъа жетген зарауатлыкъгъа. Не гитче бушуу да битеудуния бушууну даражасына жетеди деп, алай оюмлайма.

Болсада къуру къара кийип турууну мен терсге санайма. Не къыйынлыкъ, учузлукъ сынагъан эсе да, халкъ жутулмады, тас болмады, кюч-къарыу тапды, журтуна къайтды. Ма ол кючню андан кючлю этип, неден да юлюш алыргъа керекди халкъ. Унутургъа уа жарарыкъ тюйюл-

дю, алай болса, кыйынлыкъ кыйтып келеди дейдиле. Адамны эси кеп затны сыйындырады, ол жигитлени, сатхычланы да ачыкъ этип, игиликден учхара болгъандан да хыйсап этип, жарыкълыкълны кере билирге керекди. Ачыу, ёрелеш, дерт- ала адамгъа ниет кыяу берген затладыла. Бюгюн халкъыбызда фахмулу, хунерли алимле, жазычула, сурагчыла, башхала да бардыла. Ала, болуп кетген затладан дерс алып, кез къарамлары тохташхан адамладыла. Алай эсе уа, халкъны ниет кючю барды, ол а айныуну жолуну белгисиди.

Володя бла ушагъыбызгъа мен къошарыгъ а - ол жюзден артыкъ кёрмючге къатышханды, ол санда Сирияда, Германияда, Америкада, Японияда, Скандинавия къыралда да. Ол ишлеген затла Б.Ельцинни, В. Черномырдинни, И.Кобзонну юйлеринде жер тапхандыла. Ол бусагъатда къара сёз бла жазылгъан повестьни бошай турады. Ол басмадан чыкъса, биз дагъыда бир сейир-тамаша затха жолугъурукъбуз. Ахшы жолгъа дейик.

БОТТА улу Мухтар,
журналист

Мурадин ЁЛМЕЗ

КИШТИК ЭСЕНГ, АШЫНГ ЧЫЧХАНДЫ

ТЕКЕ ЁЛА ЭЧКИ

Ол сен да, мен да таныгъан Ючкюмелде
Жашап болгъанды бир кока Эчки.
Бир жаш Теке да жашагъанды ол элде.
Уруш-түйюш, тютюн, ичги
Дегенча затладан узакъ эди,
Ёз башына, хоншулагъа да сакъ эди.

Сабан сюрдю, ол юй салды,
Чалы эшди, чалгъы чалды,
Хуна да къалады, бош турмады.
Ырысхылы эди Теке, чомарт, берекетли,
Түйюл эди эки бетли.
Алай къадар анга насып бунормады.

Эчки уа жумушакъ эди, бир акъ.
Тюгю кюнде, окъача, дуу жана,
Къууанч шауданындан къана,
Жашай эди. Анга жашау – жомакъ.

Теке, насып сынап, Эчкичикни тилей,
Бирде келечиле ийгенди...
Жюрекчиги булбулча кирпилдей:
«Ханым, нанымса!» – дей,
Эчки аны кемсиз суюгенди.

Алайды да ёмюрледен келген төре,
Бизни Теке дунья кёре,
Аслан да сукъланырча, той этгенди,
Алай а той, къууанч да терк ётгенди.
Болсада Эчкичик, ата юйдеча, тынчайып
Тюшге дери жатады, турмай,
Хоншу-тийре анга тырман-айып
Этгенликге, эс бурмай.

Элге кыйсы таудан эсе да
 Бир Жугьутур энип келгенди.
 Хангуш* сунарса, тапды да юсю, кеси да,
 Тогъай кетип жохар мюйюзлери,
 Ойнай-кюле дугьумча кезлери,
 Уллу саугдады, сыйды энди
 Кимни арбазында да кийикни аякъ ызы.
 «Ах, ох!» - деп юсюне ёлгенди
 Элни эрге барлыкь кызы.

Жугьутургъа кока эчки да эс бургъанды.
 Анга ол бел буууп тургъанды.
 Бирде уа Эчкичик, бийчеча, тизгинин жыйып,
 Эринлерин бояп, къашчыкъларын кыйып,
 Ингир ала Жугьутургъа баргъанды.

Бир ауукъдан а: «Эчкичик къачып кетгенди
 Жугьутур бла!» - деген хапар чыкъгъанды.
 Теке керти да апчыгъанды:
 Уялмай, тышына къалай чыкъсын ол энди?

Заман озуп, боран борай кече,
 Эшиклени биреу арсар къакъгъанды.
 Теке Эчкичикни кёрюп чыкъгъанды.
 Алай Теке аны юйге къоярмы?
 Жан аурутурму? Къучагъын жаярма?
 Къайдам? Кюйген жүрек билемиди кече?

*Теке бла эчки, къарынлары токъда,
 Бу тамсилден хапарлары жокъда,
 Бишнър эте, рахат жаталла халжарда.
 Алай саякъ къатынчыкъла барда,
 Мени бу тамсилим ишсиз къалмаз:
 Ол жашырын къапхан къурур,
 Къакъды-сокъду этип турур,
 Талмаз!*

КЪАЯ ЖАРКЪА

Къая жаркъа турады сюелип.
 Къайсы жерден эсе да биреулен, келип,
 Аны къудрет бла бирлешлигин бузгъанды:

* Хангуш - принц

«Здесь был Кацюба» деп жазганды
Жаягына, бир жигитлик этгенча.

Бир кёрчю, тенгим, энди ненча
Жалынжюрек адам анга салганды эн,
Келип уллу Арисейден.

Биреу: «Алина + Амур =
Лямур!»

Биреу а: «Я тебя люблю, Наташа»,

Биреу а: «Гриша из Сибмаша»,

Биреу а: «Громовержец Глеб»,

Биреу а: «Гуго-молдованин» деп,

Къойганды къашында къызыл хатын.

Биреу а (къоюлган къатын

Болур эди, баям): «Ты, сволочь, Верт!» -

Деп жетдиргенди дерт.

Къая ташны адамлагъа
Кёлю къалып,
Жарасындан къаны агъа,
Турады энди ол каманчи къартча боялып,
Тюрлю-мюрлю бояулагъа.

ЖЫР ЭРИШУУ

Къанат таууш этип, ёхтем Хораз
Дуугъа къоннганды да бирде:
«Жыр эришиу боллукъду ингирде,
Эшитмей къалмагъыз ёгюз, чычхан да, -
Деп къычырганды, -
Хазырды жыр эришиуге арбаз!».

Ингир болганды.
Кенг арбаз толганды
Мюйюзледен, къанатладан, къарынладан.
Хоншу тауукъ орунладан
Келгенди талай къанатлы,
Халжарладан а – тууарла, атла.

Сахна жарыкъды. Жыр айта, жохар
Мюйюзлерин булгъайды гынтылы Къочхар.
Жыры уа «ме-ме-меди», «бе-бе-беди»,
Бир жаш къойчукъ чабып анга гюлле береди,
Бугъа уа, огъурамай, ёкюреди.

Сахна кюзгюча жылтырайды.
 Гырайт узун созуп жырлайды.
 Итле, тёзалмай хахайгъа,
 Юредиле, улуйдула айгъа.
 Алай а эшекле: - Булбул ёнлю Гырайт,
 Айт, энтда жырынгы, айт энтда, айт! –
 Деп кычыралла,
 «Угъай-угъай!» - дегенлени уралла.

Кезиу Маскечикге жетип,
 «Гау-гуу» эте, ары-бери чабады,
 Ол, жин ургъанча, силкине кетип,
 Жубу къуйрукъчугъун къабады.

Макъамчыла къобуз согъа, дауурбасла къагъа,
 Эришчиле кезиу-кезиу чыгъалла сахнагъа.
 Хораз чыкыгъанды сора жырларгъа,
 Сырыйнасын алып чыкыгъанды:
 «Кукурий-кук! Кукурий-кук!» – деп кычыргъанды,
 Ол къаст этгенди бюгюн хорларгъа.
 Шашар кепге жетип тауукъ
 Халкы: «Хораз! Хораз!» – деп бир зауукъ
 Къакыгъанды да къанат, аны ёрге-ёрге атханды.

«Угъай, эришиуде Гырайт кытханды!» –
 Деп окъугъанды он эшек бирге.
 «Къыт-къыт-къыт-къыт! Хоразды ёмюрге
 Жыр сахнада патчах да, хан да» -
 Деп бир кибик къангкъылдагъанды
 Тауукъ жыйын. Дауур-даулаш башланыргъа,
 Бир алапат, сейир да иш болгъанды:

Дунья жаннет макъамладан толгъанды,
 Арбаз тынгылагъанды, шум болуп, жыргъа.
 Булбул эди жырчы. Алай, зарлыкъ буууп, Гырайт:
 Къулагъымы сасытма да, бир айт,
 Былай къужур къалай жарайды жырларгъа?! –
 Дегенди. Сейирге къарап тургъан къаргъа
 Узункъулакъ заргъа:
 «Оу-эй, хариб, шашхан этгенсе ансы
 Сен не аманына къалгъанса?!» -
 Дегенди да, халжар халкы дауур этгенди.
 Къаргъа, кюле-кюле, учуп кетгенди.

Булбул а кирпилдейди. Алапатды жаз.
 Анга «уш-уш!» деп кычыргъанды Къаз.
 «Кыш-кыш!» деп – махтанчакъ Хораз,
 «Уш-уш! Кыш-кыш!» деп – тууарла.

*Бу тамсилде жанууарла
Кимле болганларын билебиз,
Булбулчукдан ёзгелеге кюлебиз.
Алай Гырайтды, нек эсе да, махталган,
Къуру да жыр эришуде «Гран-При» алган!*

ЖАЛГЪАН НАСЫП

Тюлкюнайчыкъ ариуду, бир субайды.
Кюсегени миллионерди, байды.

«Сени тилей Борсукъ келечиле ийгенди,
Ол къолайлыды, бай. Юйю, мюлкю», -
Дегенди кызына Ана Тюлкю.
Алай кызы анга былай дегенди:

«Борсукъ берекетлдиди, огъурлу, билеме.
Бёрю уа бир къаничди, ол мурдарды.
Алай а вилласы да, яхтасы да барды,
Мен Бёрюге барама, барма деме!»

«Да, кызым, ол бёрюлюгюн къоймаз, -
Дегенди анасы, - къарны тойса да, жут кёзю тоймаз.
Тонап башлар да, тереннге кетер,
Сени да, кызым, насыпсыз этер».

«Бош къоркъма, тутулуп чыгъган эсе да,
Алгынча къой, эчки элтсе да,
Анга дау жокъ: ол энди депутатды, -
Дегенди кызы, - ол тюремеден азатды.
Бергендиле анга уллу къуллукъ да.
Бара-бара министр да боллукъду!»

«Бергендиле» угъай, сатып алгъанды,
Окъуп, ишлеп ол къачан къыйналгъанды?! –
Деп чамланнганды атасы Тюлкю, -
Харамды, хау, ырысхысы, мюлкю!
Тюшлерингде Багамлада солуп,
Файруз толкъунлада жюзесе, жууунаса,
Бир айтчы, кызым, депутат болуп
Ол къаллай бир турлукъ сунаса?!»

Ата-ана айтхан сёзге эс бурмай,
Ол Бёрюге баргъанды, кёп да турмай.
Алай жангылгъанын ол кеч билгенди,
Бёрю тузагъындан къутулалырма энди?

Тюрмеди да бийик къала анга,
Жияп чыгъады тюлкюнай тангнга.

*Харам ахча келтирмейди насып,
Бирде къояды, таишча, башынгдан басып.*

АЙГЪЫР УЛУ КЪАДЫР

«Къадыр бийик жерде уллу къуллукъ алгъанды!», –
Деген хапар мычымай жайылгъанды.
Бир-бирине ал бермейин хайыуанла,
Къойла, атла, ёзге малла,
Жетгендиле этип анга уллу хурмет-пачот.
*(Къайдан сюйсенг андан мажар
Саугъа уа бер. Алайды чот!)*

Байракъчукуй бийик Халжар
Кюнде жанады-жылтырайды.
Къадыр къонакълагъа менсиниулю къарайды,
Кимлелле бучукъла дегенча,
Кеси бир деуча, эмегенча.

Къочхар, Атны, Ууаныкны тюртюп
«Ме-ме, ме-мен санга чынты къажар кюйюз
Алып келгенме. Бир къарачы, тюз
Алтынча жылтырайды, дуу жанады.
Уллуду къуллугъунг. Къутлу болсун санга,
Менден уллу салам айтырса атанга», -
Дегенди да артха тургъанды, баш ийип.

Ууаныкга ачыу тийип
Тура эди да Къочхарны халсызлыгъы,
Анга эслетмей жетдиргенди мюйюзюн.
Жиян ургъанча, амалсызлыгъы
Унутдургъанды кюйюзюн.

Къадыр а биягъы къаш-баш туююп
Турады, чартларгъа хазыр.
Ынгырдагъанды Ууанык да, баш ийип:
«Уллуду хурметим санга, Айгъыр улу Къадыр,
Саугъам а буду, алтынданды бу адыр, -
Дегенди, - хайырын бийченг кёрсюн.
Уллуду къуллугъунг, Аллах уллу насып берсин!».

Хораз чыкыгъанды сора: «Къуш да
Жеталмагъан бийиклеге чыкыгъанса.
«Сиз билмейсиз Айгъыр улу хангушду,
Дечю эди атам, сен энди ханса.
Кёкде жулдуз да, кюн да, ай да -
Тейри, алайды! –
Санга къуллукъ этер кибик бир жанса.
Чырайынга, акъылынга жетмез багъа», –
Дегенди. Жугъ а бермегенди саугъагъа.

Айгъыр улу Къадыр жумушагъанды,
Ахыр сёз эшекни эди. Эшек да башлагъанды:
«Ий-я, ий-я» деп. Ол да намысын кёргенди,
Анга алтын налчыкъ бергенди.

Менсиниюлу Айгъыр улу Къадыр, урлай,
Ёрге чыкыгъан эди. Кёзбау анга – балдан татлы.
Къуллукъ къоллу болгъанды къанатлы -
Хораз дейме – башхалары къайтхандыла къурлай.

*Алтын бла кюнюш ачмаз эшик къайда!
Алай кёзбау кючлю болгъанды былайда.*

БАТЫР КЪОЯН

Бир жаш Къоян жыйылыгууда
Соргъанды, дейдиле, хыны туруп:
«Бир айтчыгъыз, кёкде болсун, жерде, суда, –
Бизден къоркъакъ халкъ бармыды?! Къуру
Жаныбызны къолубузгъа алып
Жашайбыз, палахха къалып,
Макъаладан, гургунладан да уялып.
Мен, жамауат, батыр Къоянма,
Мен айыуну ахын алып къойгъанма,
Чарглап чыгып бирси кюн юлкюден!», -
Деп сёлешгенди да Къоян:
«Уян, - дегендиле, - акъжегейчик, уян!
Сен тюш кёре тураса!» - Кюлкюден,
Масхарадан толгъанды тегерек.

Алайлайын жёге терек,
Аяз ургъанча, чайкъалгъанды.
(Анга бир къуш къонуп болгъанды).
Къоян жыйын мычымай думп болгъанды.

Бизни Къоян – кьоркъмаз Къоянды.
 Артыктылыкны кёрсе, башлайды тройюшюп.
 Къушдан ол къачмагъанды. Сыртындан тюшюп,
 Табанлаша, Къушну кьуру кьойгъанды,

*Бу тамсилни магъанасы баямды, хау.
 Батыр къоянлагъа ыспас, махтау!*

«КИРЛИ ЖЁРМЕ»

Ынна къатыкъ тутхан юйде,
 Узун агъач чюйде,
 Киштик Жёрме кёрюп, аууз сууу келгенди.
 Ол бу кюйде,
 Къайдам, аз-кёпмю сирелгенди,
 Алай анга жеталмазын билгенди.

Къажый, къамай билсе уа чычхансой!
 - Татлы тенгим, эй, Жёрме, той
 Этеме да, кесим келгенме чакъыра,
 Сакълатма, бол! - дегенди макъыра, -
 Тюш, хайда. Келмесенг разы болмам,
 Салам бермем, саламынгы алмам.
 Бол, хайда, татлым, че!
 Къонакъларым ашай-иче
 Къалгъандыла. Ашыкъмасанг, санга
 Къаллыкъ – кьуру гоппан, кьуру къанга.

Жукъусурап тургъан жаулу Жёрме:
 «Эй, бюрчетон, къш-къш, кьора!», - дегенди.
 Чийи чыгып: «Тохта-тохта, чеги чёрме,
 Уллуму сёлешесе сен да?!» -

Былай айтып Киштик ачыууланнганды,
 Эки кёзю мыдыхча от жаннганды.
 Ол топча чартлагъанды, секиргенди,
 Бу сейирни чычхан тешигинден кёргенди.
 Зауукъ этип: «Жетерсе, хатлама, -
 Дегенди, - бир уял, къама,
 Жийиргенчли къара Гырнау,
 Сени ишинг чабыу-къабыу, урлау-тырнау!

«Ачыу-ачыу, секир, серме!» -
Деп кьакь Жёрме да хыликья этгенди.
Жеталмазын кёрюп Киштик: «Кирли Жёрме!» -
Дегенди да, кьуйрукь булгъап кетгенди.

*Таныйма мен да, шуёхум, бу тамсилде
Гырнау Киштикча биреуню элде.
Аны да мыйыгыгы – узун!
Алай кьуру да ол хатдан таяды:
«Кирли жёрмеди», деп хапар жаяды,
Алалмай жаратхан кьызын.*

ЭКИ КИШТИК

Эки киштик, бири – къара, бири уа – акъ,
Тенгиз жагъасында рахат жашап
Болгъандыла. Къара киштик чычхан ашап,
Кока Акъчыгъ а – вискас, эриксе - къаймакъ.

Акъны юйю – бийик мермер къала.
Кирсенг, тюкен сунарса, сукълана.
Алтын-кюмюш, сыйлы миялала,
Кёзюнг къамарча, жылтырай-жана...

Бирде, Акъчыкь кьууанырыкь сунуп,
Къара киштик семиз чычхан тутуп келгенди.
Кокачыкьны уа кёлчюгю сынып,
Жюрекчиги жилий:
«Къара кишиу, ыйлыкьмайын къалай
Чычхан ашар эдим. Мен энди
Бийчеме, акъсюек!» - дегенди...

Чычхан жыл биягы талай-тонай жетгенди,
Аскер-аскер тешикледен чыгып.
Къара киштик чычхан уруш этгенди,
Акъчыгъ а тиймегенди, ыйлыгып.

Агъач, бетон айырмай, кемиргендиле ала,
Кокачыкьны ырысхысыз-мюлксюз кьойгъандыла.
Къайдады энди ол бийик къала?
Аны да ичине ойгъандыла.

Акъчыкъ Къара киштик бла жашайды энди,
 Ыйлыкъмайды, чычхан тутуп ашайды энди.
 Жашау сыры алайды, хау. Ол энди кез ачханды.

Киштик эсенг, ашынг чычханды.

КЪАРТАЙГЪАН ЛОХБАЙ

Ингир ала тебен ыстауатда
 Уллу дауур, тынмазча, къозгъалгъанды.
 Эки ирик, Улакь ойнакълагъан чатда,
 Къалай-алай эсе да, тас болгъанды.

Кёкбаш Эшек къаты окъуп, былай
 Айтханды: «Жолдашла, Лохбай
 Ишин эталмайды. Ол къартды энди.
 Ириклени, сёзсюз, Бёрю элтгенди.

Къочхар да макъыргъанды: «Да анга къошар
 Затым мени да барды:
 Лохбай хыбылды, эринчек. Алай мухарды.
 Былай барса, Бёрю бизни къырып бошар!».

«Бизге кючлю Парий керекди, хау! –
 Дегенди къылыкъсыз Къадыр да. –
 Лохбай бизге къайгъырмайды ахыр да,
 Кетсин! Бизни къыргъынчы жау!»

Теке айтханды сора: «Тамаша,
 Сейир этип турама бюгюнлю сизге.
 Тюшюрчюгюз, эй, жолдашла, эсигизге
 Къазакъ Бёрю бла, аямай талаша,
 Кесинми къоругъан эди Лохбай?»

«Угъай, ме-ме, ме-ни, - дегенди да Къочхар
 Артха тургъанды уялыш. Алай,
 Кёкбаш Эшек биягъынлай:
 «Сюйсенг – къычыр, сюйсенг – чочу,
 Бизни сакълау – аны борчу!
 Аны ючюн анга майдал
 Керек эсе, угъаймы дейме?!»

Къуушалагъанды да Байтал:
 «Даулашмагъыз, - дегенди, - бек тилейме.

Лохбай бизни ючюн артха сала
Тургъанмыды жанын? Угъай!
Жардан кетгенлерин ала
Эчки кѳргенди, сора некди терс Лохбай?!»

«Къой, Байтал, тюздю даулары», - дегенди
Лохбай мудах, - мен къартайгъанма энди.
Башха итге сакълагыгъыз кесигизни». –
Алай айтып, Лохбай кетип къалгъанды.

Тангнга дери да турмайын бизни
Эшегибиз бѳрю ашы болгъанды.

*Тамсил, кесибизни юсюбюзден тамсилди,
Эшек, Къочхар, Лохбай... десе да.
Игиликни билген къыйын туюлюдю,
Тергей билген къыйынды, нек эсе да.*

САЯКЪ КЪОЧХАР

Къочхар Тегенекли башы ыстауатдан
Элге энип, бир тап Токълучукъну кѳргенди.
Тая-тая тургъанды да хатдан,
Сюрюю излегенин бергенди:
Ургъанды, харипни туюгенди,
Ыстауатдан элге къуууп ийгенди.

Ариуду жаш Къочхар. Уллу, тогъай мюйюзлери.
Тону да акъ. Мырхык кѳрмезсе юсюнде.
Токълучукъну андалла энди кѳзлери,
Кече да, кюн да олду эсинде.

Токълу, къала кибик – юйде жангыз бала.
Халал ата, татлы ана. Ала
Есдюрдюле, анга балдан ачы къапдырмай,
Аяз къакъдырмай.

Юйсюз-кюйсюз Къочхар а башына
Игиликни ашхы билген Къочхарды:
«Чурумчугъум болса да къашына,
Уллу юйю да, базары да барды.

Манга Тейри кеси берген насыпды ол», -
Дегенди да, Токълучукъну алгъанды,

Уллу мюлкге, ырысхыгъа ие болгъанды.
Анга ачыкъды энди хар эшик, эркинди жол.
Алай саякъ Къочхар саякълыгъын къоямыды,
Татлы токълуладан кёзю тоямыды?

Ол кеч къалып, ол кеф болуп келе юйге,
Тагъалмай башлагъанды къалпагъын чойге.

Жюрегине тийген гъашыкъ угъай, ол окъду да,
Токълу жилийды, къозусун да къойнуна къысып.
Башха эди ол термилген насып.
Ол аманнга сёзю ётер жан жокъмуду?!

«Болгъан а дейсе!» – деп Таякъ
Хауле хатерсизни аякъ
Жолгъа къачып кирирча бек тюйгенди.
Акъыл кирген Токълу саякъ,
Бетсиз да Къочхарны къыстап ийгенди.

*Бу тамсилни магъанасы: саякъ
Эсенг, санга да табыльыр таякъ.*

ЁХТЕМ ХОРАЗ

Бир къошакълы Хораз багуш
Къаза, чучхуй тургъанлайын бирде,
Таула башы чынгыл ёрде
Булуладан чыкъгъанды Къуш.

Зада Хораз, ёхтем къарап анга:
«Къалай ушайды ол манга!» –
Дегенди Текеге (*къалкъып эди Теке*) –
Аны да къанаты – эки,
Бурну къынгыр, тырнакълары – бизле,
Кукурый-кук! Биз – эгизле!
Алай!.. Алай а Къуш
Менича чучхуялмайды багуш,
Менича къычыралмайды, къанат къагъа!».

Бу сейирге-тамашагъа
Шагъат Бойнакъ кюлгенди Хоразгъа,
Былай эшитдиргенди сора арбазгъа:
«Жети кёкню да патчахыды Къуш!
Сени бийменлигинг а, шуёхум, багуш.

*Тамсил айтхан былайды: Къуш
Боллукъ чучхумайды багуш.*

ЗАДА ХОРАЗ

Зада Хораз, тѣзюп болмазча, эригип,
(Тауукъчукъларындан болур эди, баям),
Ресторандан этгенди да байрам,
Келе болгъанды эсирип.

«Кукурый-кук! Сизсиз да тарды жол!
Эй, Маске, кет! Эй, Эчкичик, думп бол!
Жетгинчи къол!» –
Деп къычыргъанды ол. –
Тутхан-тутханымы барлыкъма, ма былай, буууп!»

Хоншу хоразланы арбазладан къуууп,
Зада Хораз кезиу-кезиу тауукъ
Орунлагъа кирип, зауукъ
Этгенди, суйгенича жубаннганды.
Суусап эди. Да, суусабы къаннганды.

Ырмах болуп, бурну, къанатлары да салынып
Келе, анга сюдю Бойнакъмы тюбегенди?
Хау, тюбегенди. Сора алынып:
«Уфф-Уфф! Ичипсе да, гяуур аман!» – дегенди.

Маске уа, тарыгъа:
«Биягъынлай хоразланы тюйгенди,
Гау-гау, тауукъларын суйгенди!» -
Деп от салгъанды арагъа.

Саякъ Хораз тебирегенди жалынып:
«Да жашаусуз этгендиле къатынларым,
Тейри, чагъыр угъай да, от ичерсе.
Анданды кефлигим, къатылгъаным.
Бужолчукъну, Сюдю Бойнакъ, манга кечерсе.

Радим, Судам, Асли, Бусли, Кураца, Люба –
Къайсын айтып, къайсын къойгъун –
Фан Вей, Ли Ши, Мэй Ну, Сѣй Гун. . .
Айгюл «Рено» тилейд, Анита – шуба.
Айна уа – бриллиант сыргъа.
Лейсан Версачиден - жыйрыкъ.

Бу хайырсыз кьадар-буйрукъ
Тебирегенди акьылдан шашдырыгъа.

Милен - жинли, Мирей – саякъ.
Жамий – ургъуч, Маро – таякъ
Алып чабалла юсюме.
Тейри, кьоркьгъан этеме, Сюдю, кесиме.

Элен - Канадагъа, Зули а – Парижге
Кетеме дейд, киргенд да хайырлы ишге.
Мари Багамлагъа,
Селин – Канарлагъа.
Мындан эсе тюшген кьолайды нарлагъа.
Таний Истамбулгъа –
Жылы кьыбылагъа.
Хайран башым бир жукъ эталмайд былагъа.

Катрин доппанбашчыкъ:
«Ах, ханчыгъым, сау кьал жазгъа дери,
Уппа-чуппа» - деди да... Жокъ андан бери.

Сандрин кьыйгъанкъашчыкъ:
«Римде симпозиум болады да, ары барама.
Уппа-чуппа, айдан алгъа сен аллыма кьарама».

Саний – ары, Ханий – бери...
Тиши кырдык болуп мендеди озгъуру, сери.
Эртгенликден ингирликге дери
ГУМ-гъа, ЦУМ-гъа, базарлагъа...
Ой, Сюдю, жан аурут, мен жарлыгъа.
Бири татып, бири – тюртюп,
Элли да кьан губу мени саудан жойгъанды».

*Бойнакъ, жаягъындан жилиямугъун сюртюп,
Зада Хоразчыкъны ийип кьойгъанды.*

ЗУККУ ЧИБИН

Амалсызлыкъ башларындан басып
Тургъанына, агъач халкъы жарсып
Келгенди Укугъа, оноу сурап.

Терек тешигинде жукъусурап
Тургъан Уку былай дегенди:

«Бизге болушаллыкъ чѳрчек Эрленди.
Аны башчы этсек элибизге,
Ийнаныгъыз, жетер Эрлен кѳлюбюзге.
Ол школ да, клуб да, стадион да этдирир,
Бизни насып кюннге чайыр жол жетдирир!»

Эрлен керти да иш кѳллю,
Арый, тала да билмеген уланды.
Ол Укуну эгечинден туугъанды,
Кесин да бек сюеди жаш тѳлю.

Жарыкъ кабинети, «мерседеси».
Жарлы элни кѳп бармай бай сахар этгенди.
Алай а уллугъа кетгенди,
Бу журтлагъа ие болуп кеси.

Уллу жумуш бла кирген да ишди,
Ангылатхан да ишди энди Эрленнге.
Санамайды кѳоян-моянланы тенгнге.
Борсукъ салам берсе - анга беишди.
Бѳрюдю шуѳху – Къабанды.
Жюрек халаллыгъы къайда къалгъанды?
Аны иши да, къайгъысы да энди
Ариу эрленчикле, шишлик, тенгиз жагъа.
Кѳкге жетген къала да ишлегенди.
Къонады ай сайын жангы мешинагъа.

Агъач халкъы жарсыйды биягъы.
Иш тохтагъанды. Несине этсин хычин?
Айыгу къайда? Къайдады таягъы?!
Къуш а? Къуш бийикде! Жердегиле ючюн
Аурурму дейсе кѳклоню башы?
Алтын къалалада жаннет ашы
Алтын къашыкъ бла кеси келеди аузуна,
Биледи да хыйлалыкъны эбин.

Жарлы халкъгъа уа не? Зукку чибин!
Кюрек сапны да узуну!

*Агъач халкъы къайнайды! Бизбиз факъыра.
Агъач халкъы къайнайды! Бизбиз, биз жазыкъ.
Къайда къалгъанды ол Базыкъ Къазыкъ?!
Кесим барырем чакъыра!*

ЖАБЫШМАКЪ КЪАГЪЫТ

Бир тынгылагъыз бу тамсил кибикчикге.

Башхамыды уялмагъан чибинчикге
 Мешхут да, бал да, халыуа да?!
 Ол бетчигин ариу жууа да,
 Къонады зуулдап тууар кирге,
 Кирден а – шекерге.
 Анга башха туююлдоу бир да
 Шекер да, кир да!

Кюн таякъла ойнай эрттен чыкъда,
 Ол гюл тахтачыкъда
 Бир Бал Чибинчикни кѳргенди,
 Туурасындан къарап анга былай дегенди:

«Ах, эгечим, ах, ах! Къалай
 Къыйнайса кесинги былай?
 Санларынга къыяу саласа,
 Ичинг куююп, ёлюп къаласа.
 Эгешчигимсе да, келсенг мени бла бирге,
 Санга этерме алапат саугъа.
 Суюсенг кирге,
 Суюсенг а – шимирге,
 Суюсенг а, эгечим, балгъа, жаугъа
 Къонуп, зауукъ этербиз. Кел, тартынма!».

«Угъай-угъай. Кирге къоннган чибинледен,
 Туююлма, къой, чалпытма гюлледен.

Къажымай, талмай, тынмай,
 Биреу этген ашха
 Бисмиллячыкъ, сен кесинге башха
 Нѳгер изле, - деп Бал Чибин жауап этгенди.

«Гыз-гыз! Гырт-гырт! Кырты болуренг да менлей
 Жашай билсенг!» - деп Зуккучукъ учуп кетгенди.
 Жепи бла ол аш юйге ѳтгенди.

Алай, кокаларын бир бирине зауукъ ышып,
 Хонтачыгъы* бла татлы къабама дегенлей,
 Жабышмакъгъа къалгъанды жабышып.

*Хонта – хобот.

*Адам, бети барын ахыр да унутса,
Анга да табылыр бир Жабышмакъ Къагъыт.
Тёре Таякъча, бир-эки къагъыт,
Ийип къоймаз, тейри, ол бир тутса.*

ТЮЛКЮ ДЕРС

«Уллу Юйде татлы, омакъ ашла
Ашай, олтурургъа сую эсенг төрде,
Гитчеликден кёзбау этип башла:
Ачы къапмазса, абынмазса ёмюрде, -
Дегенди «дерсинде» Борсукъчукъгъа мюлкю,
Харакети болгъан кока Тюлкю. –
Жюрегине бал-жау жагъа,
Алай сёлеш таматагъа.
Къатынына саугъа да элт, сыйын да кёр,
Байрам сайын жюзюк-минчакъ ултха да бер.
Ишде махта кесин,
Арбазында уа – маскесин.
Саулугъуна да сакъ
Болгъанынги билдир,
Сабийчигин эркелете, кюлдюр.
Ол чючкюрсе уа, жалынчакъ
Намыс эте, ышар гуппуш къоба.
Алай этсенг, тоба,
Айлыгъынги да кётюрюр,
Жангы ишге да ётдюрюр.
Чага да эт бахчасына,
Заран келтирмей тыкъ бохчасына.
Кюлген кюле берсин, чурукъларын жала,
Артда, зарлыкъ бууа, санга сукъланырла ала.

«Сау бол!» - дегенди да Борсукъ,
Атасыны ахчасына
Школда алтын майдал алгъанды,
Универге да киралгъанды.
Ала тонлу
Къызыл диплом къоллу
Болгъанды, билмесе да жукъ.

Ол энди уллугъа кетгенди,
Аны Айбу сахар башчы этгенди.
Ол энди Бёрюню да нек кёрсюн!
Хыйла-кёзбау Тюлкюнайны дерсин
Ол энди, иш этип, жашчыгъына береди.

Тобукъланыу, чурукъ жалау да неди
Патчакча жашагъанынгы алсанг эсге?!

*Жюрюй эсе тенгинг тюлкю дерсге,
Адам туююлдю ол... немеди!*

КЪЫЛЫКЪСЫЗ КЪАБАН

Бу мен сизге айтыр хапар-таурух
Агъач халкы бла болгъанды.
Къабан къажымай, талмай, хар жерге да жух
Ура кетип, бирде уллу къуллукъ алгъанды.

«Къара Къабан больницагъа тюшгенди,
Ол биягъыча банкетде артыкъ ичгенди.
Кел, биз да барайыкъ аны кёре, -
Дегенди Айыугъа Бёрю, -
Тюлкю андады, дейдиле, тюненели бери».

«Угъай! – дегенди Бёрюге Баймакъ, -
Аман къарнын тыялмай,
Больницагъа тюшгенди ол, уялмай.
Къайда балчыкъ болса – ары жете да,
Бизни жерге кирилик этеди.
Кёзбау дибилдиреп бетибизни жоймакъ».

«Ойламай селешесе, шуёхум, тейри», -
Дегенди да къуртакъулакъ Бёрю,
Сыйлы ашла алып баргъанды Къабаннга.
Жарыкъ болгъандыла анга
Къабан, аны Мегежини, сабийлери.

Тюлкюнайчыгъ а жюз кере кюннге
Къаймакъ да, жау да, бал да
Болады, жагъыла Мегежиннге.
*(Жашау – жашауду. Ол да бир амалды
Бу къырс, кёзбау да дуняда кечинирге).*

Къабан азчыкъ да ынчхаса, ол сытылып, жилийды.
Турса, габашлары бла бирге
Тыкыр аякъларын жалайды.

Бйыкъ жатып, ишге чыкыгъанды да Къабан,
Аны уллудугъун тергемеген, табан

Тийип, чартлап чыкыгъанды ишинден,
Керти сёзлю Айыу да ачыгъанды тишинден.

Гитче Тюлкю уллу кьуллукъ алгъанды.
Уллуду энди Бёрюню да кьуллугъу.

*Кечерсиз. Агъачда угъай, бу иш бизде болгъанды,
Алайды, эшда, энди боллугъу!*
Анга киши да иймейди келечиле.
Умут – учакъ* чыракъчыгъы, жана да ёчюле,
Кёзден эртте тайып кетгенди.

МАЛКЪАРЛАРЫ

Тау элдеде эсли, кёпню кёрген кишиле жашагандыла. Аладан бири ышкантилы, Тетиулары Муса улу Мухажир эди. Ёмюрюн жыр, жомакъ бла ашыргъан кишиге ХХ ёмюрню, 19 - 20-чы жылларында инсан урушха къатышхан адамгъа, кёп кере жолугъуп, къолайлы тукъумланы юслеринден сора тургъанма. Малкъарланы тукъумуну хапарын да ол айтхан эди.

- Хапарынгы жазып бошадым. Энди «Аранта», «Жалгъычы», «макаштхан», «Торс-Башы» деп, бир бёлек сёзню сагъыннганса да, аланы ачыкъла, - дедим.

- «Аранта», «Аран-Тау» дерге да болады. Анда, тауну тюбюнде, уллу дорбун барды да, анга алай айтадыла. Тау, дорбун да Малкъарланыкъыды.

Алма, кертме терекледе жаз, къыш да кёгергенлей тургъан, бутакъ жок-кучукъла. «Жалгъычы» олду («омела» - орусча).

«Макаштхан» - бармакъла тенгли акътамырлы хансды, ат, эшек суйюп ашагъан.

«Торс Башы» уа Хызны-Башындады. Кырдыгы татымлы, кенг жерди, «Торсда кютген байтал кибик» деп, багъылгъан, къарыулу атха айтхандыла.

Малкъарланы Тотуранны къаласыны тешиклеринде окъ бурунла шёндю да тура болурла! Барып, уруларына бир къара, байлыгъы, онгу болмагъан аллай къаланы ишлеталмаз эди.

Малкъарланы къала.

Сурат Шауаланы Хасанны энчи архивинден алыннганды

«Тотуранны тот этмеген ушкогу, Тау артындан келтирилген сампалы. Кьолгъа алсанг, сууукъ темир кёрюнюр, огъу атылса, Арантагъа жетдир», - дегендиле анга уа.

- Мухажир, сорургъа да уялама, сормай а болалмайма. Тюз ангъларса деб а ышанама. Санга «Кьотурай» деп нек айтхандыла? Сыфатынг, санынг биревден кем болмагъан, тепсеуонг бла жыйын ойнатхан адамгъа? – дедим.

- Аны ючюн уялыр кереги жокъду. Ол терен, узун хапарны кысхаракъ айттайым:

- Мусаны атасы Маске, аны атасы Нашхо уа, хаж кылып кьайтхан, ангылаулу адам айтханды: «Айны кьотурларын кёремиси! Бара баргъан заманда Айгъа кьонуп, анда не болгъанын билип кьайтханла болурла. Айны кьотурларын кетерирге, билирге да кюреширле».

Кесинг айтханлай, биревден кем тыйюл эдик.. Ушкок атдыра, тутуша, ойнай да келгенбиз. Алай, Нашхо айтыучу «Кьотур Ай» деген эки сёз бирге кьошулуп, ойнагъан, кюлген кибик эте, атыбызны «Кьотурай» этгендиле, - деп, лакъырда бла ол сёзюн бошагъан эди. Теренден оюмлап кьарасакъ, Нашхо хажини дуня жашауундан ангылауу болгъанын сезген кыйын тыйюлдою. Айны кьара тамгъаларына бизникиле «Кьотурла, трукъла» дегендиле.

Мухажир а жашагъанды, юйдеги, юйюрлю да болалмай, халкы бла «Голлу» деген жырны да ол айтханлай жазгъанма.

* * *

Тетиуаны Мухажирге, Огъары Малкьарда, 1965 жылда тубейме. Ол заманда анга не аздан бир 90 жыл бола эди.

Заманыбыз бар эди да, Мухажирни ашыкыгъанына да кьарамай: «Тетиу улу, сен кёпню билесе, тукъумланы юслеринден да Малкьар деген кишини тогъуз жашындан жетисин Мысака деген биреву ёлтюрюп кетгенини юсюнден зат иш билемисе? – деп сордум. Аны юсюнден 1914 жылда Парижде басмаланган «Мусульманин» журналны 2-чи номеринде Абайланы Мусосну «Балкария» деген очеркинде да айтылады»

- Абай улу Мусос билимли адам эди. Теири, ол менден кёп тамата болмаз. Кьара шинли, жукъа бетли жаш кёзюмю юсюндеди. Ол алай жазгъан эсе, акъыллы киши, Малкьарланы кьалаларыны юсюнден а нек айтмайды? Абай кьаладан, Асал кешенеден да (Хазна-Башында) Малкьар кьала алгъаракъ ишленгенди. Айдек, Ацек, Эуел, Алафа, Икьран, Бекки, Эсен, Сеуол, Эней эм жангыз эгечлери Жюзжан Батакыны сабийлери болуп, Малкьарлары деген тукъум ат юрюгенин унутханмы этген болур?

- Сен а ол адам атланы тюз биле болурмуса? Санга уа кьалай ийнайыкъ? Кьагъыт, шагъат жокъ.

- Сен да тюзсе. Шагъатны, кьагъытны да табалмазбыз. Алай, алтынлы, кюмюшлю Тотуранны жашы айтхылыкъ Батакь (Малкьарланы) кьатыныны уа дюгерли, Озай, тогъуз жашы бла кьаланы бир жылгъа ишлеп битдирген адам унутмазгъа керек эди. Аланы юслеринден сарнау да барды.

Аппам Нашхо, кѐп жыр билиучю эди. Ышкантида анга келип, Цийкъ-анланы, Амырханланы, Цырайланы, Бегийланы, Хыбыйланы жашлары, менден да абаданла, жырларгъа юйренип туруучю эдиле. Бир кюн, Амырхан къаланы къатында жырлагъанлары да кѐз аллымдады.

*Зына-Дорбун тар эди
Эуел бла Айдекеге.
Къонакъ акъыл этген,
Сырын-къырын бермезге.*

*Ачытды жети жашны,
Къызыл къанларын тѐкдю,
Жюзжан эгечлерин алып,
Кюннюм жанына ътдю.*

*Харам-тудукъ Мысака –
Аямадынъ жашиланы.
Адамлыкъны таилады,
Хурметге жол салмады.*

Жыр узунду, башланнганыды бу. Бир-бир хапарлагъа кѐре, Мысака жашланы эсиртип, барысыны да боюнларына бичакъ салгъанды. Сора, аланы эгечлери Жюзжанны алып, кюннюмде журт салып, жашап башлагъанды.

Тетиуланы Мухажир айтханнга кѐре уа, Эуел бла Айдек ауур жаралыла болуп, къарыу-кюч да киргенден сора, къаланы бузуп, Чегем жанына аууп кетгендиле. Шѐндюгю Дюгерде, Малкъарда эм Къабартыдагъы Малкъарлары, - Балкаровлары да ол экисинден жайылгъандыла. Ол тукъумну жюрютген бюгюн малкъарлыла, дюгерлиле, къабартылыла да жюз эллию юйюр боладыла.

Къала бек тап жерде ишленгенди. Алайда бир кесек олтурсанг, сагъышларынгы унутурса. Къала къатында бу жырны айтып, санга эшитилген ауазгъа тынгыламай къойма, - деген эди Мухажир.

Бир бѐлек жыдан сора нѐгерлерим бла алайгъа барып, жырчы айтханлай этген эдим. Солургъа аламаг жер!

Къаланы артында, къаланы аллында беш жюз адам олтурурча жер. Алайдан тюшерге тар жолчукъ да бар. Таула жанында, къаяда ишленген эки терен урону кѐрсенг а, бири суу къуаргъа, бири уа къууут сакъларгъа этилгенлерин сормагъанлай билликсе.

- Андан сора уа къайсы жырны айталлыкъса дегенимде, Мухажир бу жырны айтып башлады:

*- Тау башында тарпанла
Таудан тюшюп баралла.
Эсирик ъзден жашла,
Жюрегими жаралла.*

*Жюрегими жаргъанла
Тардан аууп келсинле,
Жаным кимни суйгенин
Сормагъанлай билсинле.*

*Къошдан-Таугъа баргъанма
Тарпанланы санаргъа,
Тютюн сууда жууундум
Эсен жашны кёзюнде.*

*Къара къайгъы келгенди
Зына-Дорбун къатындан.
Сеуюл жигит ёлгенди
Мысаканы къолундан.*

*Тау башына бармагъыз
Тарпанланы кёрюрге,
Тейри кимге буюрду
Ацекни ёлтюрюрге?*

Былайда да мен ангыламагъан сёзлени ангылатырын тиледим акъсакъ-алдан. Ол айтады:

- Кешенени тубюн тыпхыт этедиле. Тыпхыт – пол деген магъанада жүрюгенди. Аны гыйы ташла бла жасагъандыла.

Малкъарланы къаланы уллу айлауу – къонакъ кирип олтуруучу жери болгъанды. Айлау, хан айлау, он-онбеш адам намаз этген жерди, анга зал дерге боллукъду. Къаланы бек башында бийни тёкеми – кабинети болгъанды.

Тарпанланы юсюнден кёп жырлада айтылыгучуду. Тарпан деп, къадыргъа ушагъан, алаша кийик атчыкыгъа айтадыла. Тарпанла, жыйын болуп, кеслерин жаныуарладан аякълары бла уруп сакълайдыла. Ала къаты чабып бара тургъанлай «дыркъ» деп тохтап, жаныуарны аякълары бла малтап башлайдыла.

- Энди уа сорлугъунг бармыды, алай кёп келип къыйнамаучуса. Темир терек болуп турлукъ адам жокъду. Биз ёлсек, къалгъанла аллай затланы билрге керекдиле.

Сёлеше баргъанда, мен Мухажирни сол жаягъында жара табын кёрдюм. Ол алайын къолу бла уууп, хапарын андан ары бардырды. Малкъарланы жашауларыны юсюнден Абай улу тынгылы айтыргъа суймегенин ангыладым. Ол жерде Малкъарлары эрттеден бери жашап, къолайлары бек иги болгъанды. Жюзжан этген ишине сокъураннганды. «Тарпанла» деген жырны ахырында Жюзжаннаны жангыз жашындан туугъан Къара-Бий къарындашы Сары-Бийге: «Ыннабызны къарындашы Эуел къаргъамаса эди, анга дагъыда сабий тууар эди», - деп, Чегем жанында, ана къарындашларында, эки батыр да айла бла туруп келиучю эдиле. Чегем ауузунда Малкъарлары маллы, ырысхылы да болуп жа-

шагъандыла. Къара-Бий аланы къайтып келирлерин тилегенди, алай Айдекни бла Эуелни жашлары къайтыргъа унамагъандыла.

- Аламат хапар айтдынг. Арыгъанынгы кърюп турама, ансы дагъыда бар эдиле затларым, - деп, ышкантилыны кек кезлерине къарасам – ала мылы болуп тургъанларын эследим.

- Мени атамы анасы Эзам Малкърланы кызлары эди. Ол Ацек бла Алафаны адамлыкларыны, халаллыкларыны юслеринден атасы Сынлы айтхан эсеме тыоше, хар заманда мудах болама...

Бир ауукъ замандан сора, Мухажир хуна тешике сугъулуп тургъан сыбызгыны алып, эриулю халда согъуп бошады, «Тарпанланы» макъама болгъанын сормай билдим.

- Мухажир, къарындашланы бирини аты Эуел эсе, ол сёзню магъанасын ангылаталлыкъмыса? – дедим.

- Эуел деп, желни, жауунну да болдургъан, суйсе уа тыйып да къойгъан къроруучугъа айтхандыла. Атанг айтханнга, «Эуелча болма», - десе, сёз бир мудах адамны юсюнден баргъанын ангыла да къой. Атыны магъанасын билдиргенча, Эуел жарашыулу, бир сёзню эки къатлатмагъан адам болгъанды.

- Алафа уа? – дедим, фардыкдагъы Алафалары деген тукъумну да эсеме келтире.

- Улбашланы Уча деген бир киши Тау Артындан хакъы ючюн төрт-жыллыкъ жашчыкъны алып келгенди да, баш иеси, сабийи болмагъан къатыннга бергенди (сатханды деригим келмейди). Ол а Учагъа уллу бичакъ эм ууучу толу алтын бергенди. Ол жашчыкъдан туугъанлагъа Алафалары дегендиле. Алышынган деген «алыф келди» дегенча туююлюмюдо? Ахшы адамны, кеп сабийли атаны атын жашлагъа, кызлагъа да суйюп атагъандыла. Муслиман дин киргенден сора, адам атла тюрленген этгендиле ансы, бизни минг жылладан бери айтылып келген адам атларыбыз башха тюрлю болгъандыла, - деп, жырчы алай айтхандан сора, «Голлу» деген сёз ариулукъну, жигитликни къроруучусу болгъанын ангыладым.

Эзамны анасы Келен Аккайланы кызлары Кюмюшден туугъанды. Аны себепли Тетиу улу бу хапарны ахшы биледи.

Ол айтмаса, «тарпанла тауда тургъанлыкъга», аны да ангыламай къалыр эдим. «Маржа» деген сёз алгъа къроруучу, ызы бла «ариулукъ» деген магъанада жюрюй келип, артда башха жанына бурулгъанын да Мухажир айтхан эди. Тетиу улу айтхан «тарпанла» да энди тас болмагъандыла. Алай, «Маржа» деген сёз а уллу харф бла жюрюсюн.

Бу хапарым Кенделенде бусагъатда саулугъундан бир кесек тарыкъгъан Малкърланы Токашны уланы Шаухалгъа балхам болурун Аллахдан тилейме.

**ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат,
жазыучу.**

ЭТРУСКЛА ТЮРК ТИЛДЕ СЁЛЕШГЕНДИЛЕ

Бизден узакъ Италияда уллу эм бурунгулу Рим шахар барды, башхача айтханда, ол шахарда бек алгъа бу жерли этрускла жашап башлагъан Рома шахар. Шахаргъа къуруда суу жетишмей тургъаны себепли, этрускла суу быргъыла салыргъа – водопровод ишлерге оноу этгендиле. Быргъыла бла келлик сууну уа ала черекден алгъандыла.

Черекни сууу уа Симбруин келледен башланганды. Ол келле-ни башха атлары да барды: Сублаквей. Бу келле Рим шахардан узакъ туйюлдуле. Водопроводла уа этрускланы патчахлары Луций Приск Тарквиний ишлетгенди. Римлиле бу водопроводха Акведук дейдиле. «Акведук» деген сёз а латин тилде «акуа» эм «дуко» деген эки сёздөн къуралады. «Акуа» - суу деген, «дуко» - бардырама деген магъананы тутадыла. Аны бла бирге латин тилге бу сёз этруск тилден киргенин айтыргъа керекди. Ол а этруск тилде былай болады: «аку» - агъу (течение), «одук» - барады, озуп барады. Этрусклада «суу» - суу эм «булак» - сууучукъла деп жюрютюлгендиле. Ол келню атындан да кёрюнюп турады: «Сублак вей», башхача айтханда, сууну кёбейт, кёбюрөк эт деп. «Сумбруин» деген сёз а этруск тилден чыгъады. Этрускда диннге ий-наннган, дин тутхан адамла болгъандыла, аладан кёпле храмлада, дин ахлула болуп, къуллукъ этгендиле. Кеслерини даражаларын кётюрюп ючюн (этруск тилни грамматикасына бузукълукъ этип, башхача айтханда уа, ол «ырысха» неда уллу жашырынлыкъгъа саналгъанды), ала жангы сёзле къурагъандыла. Этрускла ол келлеге кеслерини тукъумларыны атын атагъандыла – Руимис бр «Уисин», башхача айтханда, бизни тукъумубуз бир Уисинди, - деп. Ахырында уа «сим» деп айтылып къалгъанды.

Энди уа «Алий баба бла эки жыйырма тонаучу» деген жомакъны эсибизге тюшюрөйик. «Сим, сим, ач эшикни», - деп, кеслерини белги сёзлерин айтадыла анда. Ол сёзлени былай ангыларгъа керекди: «Бизбиз, ач эшикни!» Алай бла жомакъда тонаучула тюрк тилли адамла – татарлыла болгъандыла деген оюмгъа келебиз. «Бр» тюзю уа – «бир» деген сёз да тюрленмейди. Болсада «уй» деген сёзге биринчи сёздөн эки харф – «си» эм ахыр харф «н» къошуладыла, алай бла уа «Сим+бир+Уи+н» деген сёз чыгъады. Ма аны себепли этруск жазуулары бир адам да ангылаялмайды.

Алай бла биз этрускла къазах халкъны бир кесегидиле деген оюмгъа келебиз, нек дегенде. Ала-Тоону тауларында Жети сууда(Семиречьеде) Алма-Атаны тийресинде алгъын жашап тургъан бурунгулу къазах тукъумланы араларында Уйсинле да айтыладыла. Алай бла Римни къатында Симбруин кёл, аны экинчи аты «Сублаквей» эм «акведук» къазах

тилден, бурунгулу уйсинлени, тюзюреги уа этрускланы, тиллеринде чыгъады.

Алайды да, огъарыда айтылгъан затла этрускла тюрк тилли халкъладан болгъанларын кёргюзтедиле. Ма бу уа таза этрусск тилди: «Аку отук, су булак Руимис бр, Уйсин». Бурунгулу Римде, Жети сууда жети сёз, жети тёбе, башхача айтханда, Ала-Тооуну тауларында «Жети суу», Италияда Апенин таулада Марке регионда жети черек суула барадыла. «Этрурия» область Италияда жетинчи регионга саналады. «Этрускла» деген этноним юч сёзден кьуралады: «эти+ру+иск» - ала уа бурунгулунаны жети тукьумлары деген магъананы бередице.

Айтылгъан затланы барысындан да хыйсаплап, терен сагъыш эте, биз этрусск тил кьуруп кетген халкъны ёлген тили тнойюлдо деген оюмгъа келебиз. Бу тилде тюрк тилли халкъладан, ол санда малкъар, къарачай халкъла да, 200 миллиондан артыкъ адам сёлешедиле. Рим акведукну юсюнден айтханда уа, ол инженер кьурулушну деменгилиги ючюн дунияны 1-чи тамашалыгъына саналгъанды.

Ахырында бу айтылгъан затлагъа дагъыда бир тюзетиу кийирирге керекди. «Сублаквей» деген сёзде бир грамматика халат барды. Ючюнчю эм тёртюнчю харфланы орталарында «у» харф жокьду. Латин харфла бла жазылгъан ол сёзде жиберилген халатны тюзетсек, этрусск сёз кесини толу магъанасын табады: «Субулаквей» деп. Огъарыда айтханыбызча, ол а юч сёзден кьуралады - «су», «булак», «уей» деген сёзледен. Толу жазсакъ, былай болады: суу, баргъан суучукъла эм «кереле» деген этим. Ахырында уа былай окъуйбуз: «Шаудан сууну кёбюрек эт».

Абдугафар АЛИШЕВ.

АППАЙЛАНЫ Шамил

АУРУУЛАДАН КЪУТУЛУУ

Аман ауруу билмей тургъанлай келир.
Келгенлей а, кѣп кыйынлыкъ берир.
Аурууладан сакъланыргъа сюесе.
Онгуз болсанг, ачы жиляп, кюесе.
Эй, шуѣхум, насийхатха тынгыла,
Хар сѣзюмю жюрегинг бла ангыла.
Хар аурууунг ушхолладан чыгъады,
Ма бир тутуп, сени алай жыгъады.

Хар кюн сайын гоппан айран ичерсе,
Генезирге оспарлыгъын кечерсе.

Дарман-дары кырдыкланы бил, сурап:
Сен турмазса бош аурудан ойсурап.

Тери ауруу кыйнай эсе жанынгы,
Ма бу дарман себеп болур санынга:
Къоз терекни чапырагъын алырса,
Къургъакъсытып, кыйнар суугъа салырса.
Бир кюн аны жылы жерде тутарса,
Ол суу бла санларынгы жууарса.

Чечек ауруу кыйнагъаннга багъарса:
Сен арпадан худур этип жагъарса.

Рейхан чапракъ салдыра тур ашынга,
Ийисгесенг – дарман болур башынга.

Дугъума да ушхол аууругъа жарар,
Ашчы киши саулугъуна сакъ къарар.

Чий хыйрны сууун сыгъып ичерсе –
Саулугъунга уллу себеп этерсе.

Къарын ауруу кьоймай эсе ачытып –
Чай этерсе, накыра кьургъакъсытып.

Къартлыкъ жетип, бетинг, къутунг да кетер,
Алай муну окъугъан амал этер.
Макъа тутуп, теричигин сояrsa,
Мыллыкчыгъын атарса да кьояrsa.
Теричигин салырса да бетинге –
Ол болушур къартаймазгъа этинге.
Бу амалны бизге Къытай айтады.
Алай этсенг, жаш сыфатынг къайтады.

Жыйып келип, эркедыген къайнатсанг,
Ол суу бла сен чач жуууп чайкъатсанг,
Чачынг тюшмез, ариу тюрсюн да алып,
Тарагъанда, таракъ кьыйналмайын барыр.

Бетге тюшсе кьызыл тамгъа не жара –
Юйде ёсген шинжи алойгъа къара.
Аны сууун керек жерге жагъарса,
Алай этсенг, саулугъунга жарарса.

Бу хансланы дарманлыгъын ангыла,
Андан ары хапарыма тынгыла.

Тюз къарангы болгъанлайын жатарса,
Кюнден алгъа кёзлеринги ачарса.
Жата туруп кёп ашасанг – тюш аман,
Эрттенликде кёп ашасанг – кюн аман.
Бауур аурур, тюш заманда жукъласанг,
Къарын аурур, ашны артыкъ ашасанг.
Суусап болсанг, суу ичерге заманды,
Ичмей кьойсанг, бьюйреклеге аманды.

Аракъыгъа эм чагъыргъа тартылма,
Къара ишден, жараудан а тартынма.

Санынгы да, тилинги да таза тут.
Ачы сёзню, сант айтыуну сен унут!

Ачлыкъ хорлар аурууланы кёбюсюн,
Ол тазалар адамны ичин, юсюн.

Эй, окъуучу, ашыкъ саулукъ алыргъа,
Тюз жашауну жолу бла барыргъа!

АРАКЪЫ БЛА УШАКЪ

- Эй, аракъы, къайдан чыкъдынг?
Кёп адамны урдунг, жыкъдынг.
Кёп адамны жарлы этдинг:
Тар къабыргъа жол юйретдинг.
Татыранча – ачыса сен,
Гюняхлагъа башчыса сен.
Алай ичип, тоймайдыла,
Харам ишни къоймайдыла.
Палахынг кёп, бир игилик жокъ сенден.
Бир хайыр жокъ сени хар кюн ичгенден.

Аппай улу, къойчу мени жеримде!
Эсиртейим адамланы элимде.
Жаннетлени эшиклерин жабайым,
Барына да уллу кирит салайым.
Жаханымни эшигинде турайым,
Ичгенлени ары-ары урайым.
Эсирсинле, жол жанында аусунла,
Башларына минг палахла жаусунла.
Аурууладан толуп къалсын ичлери.
Налат берсин алагъа эгечлери.
Сабийлерин улутуп, жиятсынла,
Битеу болгъан гюняхлагъа батсынла.
Ахырында аман бла ёлсюнле,
Ол дуняда азапланы кёрсюнле.
Ийнан, Шамил, боллугъу да алайды,
Ахшы адам ариу жашау сайлайды.

- Сора сени нек ичелле къадалып,
Столда болсанг, къуру санга аралып?
Билмеймилле сенден палах туугъанын,
Ана бетин жилямукъла жуугъанын?

- Биледиле, кёредиле,
Тыйылмайын, ичедиле.
Заманлары жетгинчи,
Эртте ёлюп кетедиле.
Бир бирлерин талайдыла,
Мени суююп жалайдыла.
Къууанып, ёхтемленеме,
Кёпден-кёп бола келеме.
Заводдан учуп чыгъама,
Сизни таба ашыгъама,

Хата, палах жаудуругъа,
Къайгы-къаугъа туудуругъа.

- Ахшы эди сен дуниядан кьурусанг,
Той къангадан, сый къангадан кьорасанг.
Энди барды мени санга сорууум:
Кимге тиймейд сени харам аурууунг?

Жаны, саны таза болгъан,
Аманлыкъдан артха тургъан;
Тилни таза эталгъан,
Гюнахдан кеталгъан;
Халал ашла ашагъан,
Шуёхлукъда жашагъан.
Илмуланы кёп билирге кюрешген,
Адамлагъа ариу, ахшы сёлешген.
Быллайлагъа тиялмайма,
Акъылларын алалмайма.
Саулукъларын бузалмайма,
Хорларма деп да базалмайма.
Была мени кеслери да суймейле.
Тиллери бла была манга тиймейле.

Эй, аланла, ичги бла сёлешдим.
Бу ушакъны назму этип кюрешдим.
Ангылагъыз ичги аман болгъанын,
Саулукъну да, жашауну да алгъанын.

*«Минги Тау» журналны
(1.2011) 205-211 бетлеринде
басмаланган назмула Анпай-
ланы Шамилни угъай, аны эгечи
– Анпайланы Жаннаныдыла.
«Минги Тау» журналны се-
кретариаты бу халат ючюн
окъуучуладан бла Жаннадан
кечгинлик тилейди.*

МУРСА БИШГЕН СУУ БЛА КЪАН ТАМЫРЛАНЫ КЮЧЛЕНДИРЕБИЗ

Сиз юйюгюзде суу баргъан эски быргъыланы алышхан эсегиз, аланы ич жанларына жабышхан затланы кѳрген болурсуз. Бизни къан тамырларыбыз да алагъа ушайдыла. Аш бла бирге къаннга къошулгъан семиз вещества, холестериннге бурулуп, къан тамырлагъа чѳгюп, тешигин иничгертедиле. Тамырла бирге къошулгъан, бурулгъан неда къарыусуз жерлеринде холестерин токъмакъчыкъла къ у р а л а д ы л а. Къан тамырланы «атеросклероз» деген ауруулары алай башланады.

Аланы тазаларгъа уллу себеплик этген а мурсады. Аны сууун саулукълары болгъанла иче турсала да хатасы жокъду. Бауургъа, буйрекlege да жарайды, гемоглобинин кѳтюреди, къанда тромбозидлерин мардасына келтиреди. Мурсаны сатып алыргъа да болады, не уа жаз башында хазырлап къояргъа.

Уллу къашыкъ бла бир мурса чапыракъны бир стакан сууда, сел отда, 15-20 минут тутаргъа керекди. Андан сора отдан кетер да, сууума къой, муну ингирде этип къойса игиди.

Эрттенликде уа аны сюзюп, юсюне бираз къайнар суу къуюп, жарым сагъат ашардан алгъа, кюннге юч кере ичигиз. Беш кюн ичип, юч кюн а солургъа тийишлиди. Битеу да 21 кюн ичерге керекди. Дагъыда алты айдан ол халда къайтарыргъа боллукъду.

Атеросклероздан къан тамырланы кенгертген къатыш аны файдасы уллуду. Жабышмакъны, лѳкьуну бирер уллу къашыкъларын жарым литр сууукъ суугъа къошуп, отха сал. Къайнап тебирегенлей, отдан алып, сууутургъа керекди. 15-20 минут озгъандан сора, бир уллу къашыкъ миллисаны къош, жангыдан отха салып, жылыт. Анга дагъыда эки гитче къашыкъ жашил чай кырдык къошуп, 10 минут сууургъа къой. Андан сора сюзюп, жылылай аз-аз уртлай ич.

**«МИЛИССА» ЧАЙ
ИЧЕМЕ - САУЛУГЪУМ
ИГИДИ, КЁЛЮМ
КЁТЮРЮПДЮ!**

Мен элде жашайма. Бахчабызны бир мнойюшюнде мелисса ханс ёсдюребиз. Халкъда анга лимон дугъума дейдиле. Ол ариу ийисли ханс болгъандан сора да, аны уллу дарманлыгы барды.

Адам аны къаныны басымы кётюрюлсе, нервалары ауруса, жукъсуз болса, мугур болуп къыйналса хайырланады. Андан сора да, бу ханс ашха ачады, кёлюм кётюредди, мыйысыны ишине себеплик этеди. Дагыда бир-бир жюрек ауруулагъа, солуулары жетмей къыйналгъанлагъа да жарайды. Сууукъ ётдюрюп къызыулары болгъанла да муну къайнатып ичедиле.

Мен бу хансны ичгенли жыл болады. Кёлюм игиди, саулугъум да аламатды. Хансны ууакъ этип, эки чай къашыгъын бир стакан къайнар суугъа атаргъа керекди. Жарым сагъатдан сора 50-70 мл. кюннге эки кере ичерге керекди.

Аш орунлары ауругъанлагъа бу хансны согу жарайды. Аны уа былай хазырлайдыла: хансны чакъгынчы жыядыла неда аны чапыракъларын, сора, сыгъып, бир чай къашыкъ балгъа 40-50 тамычысын къошуп ичедиле. Он-онеки кюнденкъарыныгъызны кёпгени, аш орунугъузну аурутханы кетерле, ашха ачылырсыз.

Былайда дагыда бир затха эсигизни бурайыкъ. Бал сыкъгъан заманда, чибиле къапмазча, адамла къолларына муну согун неда чайын сюртедиле.

Башында сагъыннганыбызча, бу ханс адамны къаныны басымын тюшюрюрге себеплик этеди. Аны ючюн къанларыны басымлары тюшюп ауругъанлагъа «мелиссадан» кёп ичерге керек туюлюдю.

**ЖАУЛУ
АШАРЫКЪЛА
ТЕРК АЧ ЭТЕДИЛЕ.**

Алгъаракълада алимле адамны семириуюню жангы сълтаун тохташдыргъандыла. Адам, тынгылы ашап, тыкъ тойгъандан сора да, кёп да турмай, жангъдан ашаргъа тартынады.

Ол а аш орунну ашха ачхан гормонуну жокълугъуну хатасынданды.

Ол гормон адамны чегисинде жаратылады. Аны уа жаулу ашарыкъла тохтатадыла. Жаулу затланы ашаргъа суюген толу адамланы тинтгенде, ала жаулу къуймакъ ашагъандан сора, жангъдан ашаргъа излегендиле. Арыкъ эт ашагъанларыннан сора уа 4-5 сагъатдан сора ач болуп тебирегендиле.

ЖАБОЛАНЫ Асият хазырлагъанды.

АТЛАРЫ

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ёксюзле жулдузуну сарыны. *Роман*. 2

КЪАРАЧАЙ ПОЭЗИЯДАН

МАМЧУЛАНЫ ДИНА. Сюймекликни поэмасы. *Поэма*. 94
ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛЯЛ. *Назмула*. 115

ТАУ ХАПАР

КЪУДАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Жиляуун парий этген
мискин. *Хапар*. 125
ГЫЛЛЫЛАНЫ АХМАТ. Таужанны келини. *Новелла*. 135

ТАУ ЭЛИМ

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Яникойну тарыхы. *Статья*. 152
БАТЫР АС АЛАНСКИЙ. Малкъар эллени айныу жоллары. *Статья*. 163

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ТЕКУЛАНЫ ХАУА. Сюрюнде жигитибиз. *Статья*. 168
СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ. Тёрт урушну да жигити. *Статья*. 171
САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. «Амалым болса, офицерге неда тарыхчыгъа
окъурукъ эдим». *Статья*. 177
БОТА УЛУ МУХТАР. Халкъ уста. *Статья*. 182

ТАМСИЛЛЕ ДУНИЯСЫ

МУРАДИН ЁЛМЕЗ. *Тамсилле*. 190

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Малкъарлары. *Статья*. 209
А. АЛИШЕВ. Этруска тюрк тилде сёлешгендиле. *Статья*. 214

КЪАЛАМ СЫНАУ

АППАЛАНЫ ШАМИЛ. *Назмула*. 216

ДАРМАН ХАНСЛА

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Дарман хансла. 220

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (156)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 24.03.11. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 65. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жсюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.